

3.....	הקדמה
4.....	מבנה העבודה.....
7.....	פרק 1- מבוא
7.....	1. א. ההחלטה על הקמת ערד וההיערכות הפוליטית להקמתה
8.....	1. ב. המניעים להקמת העיר
9.....	היחס לקרקעות החבל ולבדואים החיים בהן.....
12.....	מניעים כלכליים וחלוציות עירונית כאידיאולוגיה חדשה.....
13.....	1. ג. ההזדמנות לתיקון – התמריץ של המתכננים
15.....	1. ד. שלושה שלבים בעשור הראשון לתכנון והקמת העיר
16.....	שלב ראשון – אוטופיה (פברואר 1960- נובמבר 1962)
18.....	שלב שני – שלב המעבר (נובמבר 1962- סוף שנת 1964)
19.....	שלב שלישי – אוטופיה מתגשמת (1965-1972)
21.....	פרק 2- רקע תיאורטי
21.....	התיאוריה הפוסטקולוניאלית.....
23.....	מדיניות פיזור האוכלוסיה.....
24.....	התקופה המודרנית והעיר.....
26.....	אוטופיה.....
28.....	דגמים אוטופיים בתכנון.....
31.....	הפרדיגמה המודרנית בתכנון.....
32.....	ביקורת התכנון.....
33.....	הביקורת על התכנון המרחבי בישראל.....
34.....	חברת מהגרים- מתיישבים - ילידים.....
35.....	תהליכים כלכליים גלובליים.....
36.....	הטרופיה.....
38.....	פרק 3- תכנון פיזי
39.....	3.א. העיר במרחב – איתור העיר ותכנון הדרכים.....
40.....	3.ב. עקרונות יסוד לתכנון ובניית העיר.....
41.....	צפיפות העיר וצפיפות המגורים.....
43.....	אזור התעשייה והמלאכה.....
43.....	תכנון התנועה בעיר.....
44.....	המרכז המסחרי והעירוני ומוסדות הציבור.....
45.....	3.ג. תכנון רובע שלם – רובע אבישור כדוגמא.....
48.....	3.ד. תכנון מבני המגורים – רובע יעלים כדוגמא.....
49.....	3.ה. שכונת 'בנה ביתך'.....
52.....	פרק 4- תכנון תעסוקתי וכלכלי
53.....	4.א. תכנון כלכלי מוקדם – פרוגרמה, סקרים ותכנית תיעוש לאיכלוס.....
56.....	4.ב. היבטים חברתיים של התכנון הכלכלי של ערד.....
57.....	4.ג. תכנון תעסוקת הנשים.....

58	ד. התפתחות התעסוקה בשנים הראשונות לערד
60	ה. תכנון השירותים והשירותים המסחריים בערד
62	פרק 5- תכנון חברתי
62	א. המחקר הסוציולוגי כבסיס לתכנון החברתי
64	ב. התכנון הדמוגרפי של ערד
68	ג. עקרונות שקבעה מנהלת החבל לתכנון האוכלוסיה
71	ד. מימוש התכנון הדמוגרפי- הקצאת הדירות לאוכלוסיה
72	ה. תכנון תהליך הקליטה של האוכלוסיה
76	פרק 6- שלב המעבר – שכונת האסבסטונים
77	א. לקראת איכלוס
78	תהליך המיון והקליטה של האוכלוסיה
81	ב. 'הגרעין המייסד' – האיכלוס הראשוני של ערד
81	'הגרעין המייסד' – מאפייני האוכלוסיה
84	מניעי המתיישבים הראשונים להגיע לערד
86	ציפיות המתיישבים הראשונים ביחס לחייהם ועתידם בערד
88	ג. ניהול החיים החברתיים בעיר- מנהלת החבל
90	ד. חותרים לעצמאות – ועד התושבים ותהליך המוניציפליזציה של ערד
97	חשיבות שלב המעבר לעתידה של ערד
99	פרק 7- ערד- אוטופיה מתגשמת?
99	א. היחס לתכנון והדימוי העירוני
101	ב. סקירת עשור – התכנון והביצוע
103	ג. איך עבדו התהליכים?
104	תחום האיכלוס
108	תחום התעסוקה
110	ד. אובדן השליטה
110	חוסר האפשרות להשפיע על מדיניות השיכון
111	התמעטות הדירות בבנייה ציבורית בערד
113	הצרת הבסיס הכלכלי של העיר
114	ד. פוליטיקה ושליטה
116	סיכום
116	ערד כהטרופיה
121	אוטופיה, שליטה, השגחה והפקרה
123	ספריפריה – החלת השיח הפריפריאלי על ערד
125	רשימה בביליוגרפית
133	נספח א' – בעלי תפקידים

הקדמה

"העיר ערד נמנית עם הערים החדשות בישראל שהוקמו במסגרת של מדיניות פיזור האוכלוסיה וישוב אזורי ספר. מתוך 28 ערים חדשות שהוקמו מאז קום המדינה, ערד הינה יוצאת דופן הן באופן שבו הוקמה, בתכנונה, בבינויה, בהרכב אוכלוסייתה, במקורותיה הכלכליים, והן בתפיסה החדשה שהיא מבטאת לגבי עיור במדבר. משום כך היא עשויה לשמש פרק לימוד מעניין בניסיון להתיישבות עירונית בספר המידבר, שהוא משותף למדיניות פיתוח רבות בעולם ולישראל". (אפרת א', 1973, עמ' 1).

בפברואר 1960 קיבלה ממשלת ישראל החלטה לפתח את חבל ערד ולהקים במרכזו עיר, שלימים יקרא שמה ערד. העיר ערד נוסדה בשנת 1962, לאחר עבודת תכנון קפדנית, ונחשבה במשך שנים רבות לעיר יוצאת דופן, להצלחה תכנונית, ולדוגמא ומודל לעיר חדשה שתוקנו בה השגיאות שנעשו בהקמת עיירות הפיתוח האחרות.

על רקע זה, העבודה עוסקת בייחודה של העיר ערד – הן ברמת התכנון והן ברמת הביצוע. תוך בחינתו של ייחוד זה בהיבטיו השונים – בתכנון הפיזי, בתכנון החברתי, בתכנון הכלכלי, ובביצוע של אלה. המחקר יתמקד בעשור הראשון של ערד, משנת 1962 ועד שנת 1972, תוך התייחסות לשלב התכנון המוקדם של העיר, החל מ-1960 ואילך. שאלת ייחודה של ערד תיבחן על רקע שני מרחבים בהם היא ממוקמת: המרחב הגיאוגרפי של הנגב, והמרחב המושגי של 'ערי הפיתוח' שהוקמו ברובן בשנות החמישים.

סוגיה נוספת, הקשורה לשאלת הייחוד, היא **המניעים/תמריצים של כל אחד מהגורמים להקמת העיר**. אבקש לבחון מה היו המניעים של המדינה ומה הכלים שעמדו לרשותה; מה היו המניעים של המתכננים; וכן מה היו המניעים של התושבים שהתיישבו במקום. מתוך הפרספקטיבה של שאלת המניעים, ותוך התייחסות לשני ההקשרים המרחביים של ערד, אבקש להציג את הטענה הבאה: מבחינת המדינה המניע המרכזי להקמתה של ערד היה תפיסת השטח של חבל ערד, שהיה מבודד, סמוך לגבול, ומיושב בבדואים. חבל ארץ זה גם סמוך למפעלי ים המלח ולמחצבים נוספים אשר למדינה היה אינטרס כלכלי בהפקתם. בעת הקמת עיירות הפיתוח האחרות, עמדו זמינים לרשות המדינה שני המשאבים הנדרשים להקמת ערים חדשות – שטח ואנשים. השטח נכבש ברובו במלחמת 1948 והיה צורך להבטיח את הריבונות עליו. האנשים הם המהגרים שהגיעו בשנות החמישים, בדרך כלל ללא אמצעים כלכליים, והתיישבו בכל מקום שבו קיבלו דירה למגורים. בשל הזמינות של שני המשאבים הללו היה קל יחסית ליישם את 'מדיניות פיזור האוכלוסין' (שרון, 2004). בניגוד למצב שתואר כאן, בעת הקמת ערד 'משאב השטח' היה עדיין זמין והיה צורך ליישבו, אך 'משאב האנשים' לא היה זמין. לובה אליאב מתייחס לכך בראיון עימו:

"היות ובאותן השנים - 60, 61, 62, העליה לא גדולה, לא היו גלים של עליה. לא היה עלינו לחץ של עליה כמו בשנות החמישים או חלק משנות השישים. אז היות ולא היה עלינו לחץ של עליה אמרנו: 'במה אנחנו יכולים למשוך אנשים למקום כזה?'. לקחת עולים סתם באוטובוסים ולזרוק אותם על האדמה כמו שעשו פעם – לא היו עולים. אוכלוסיה ישראלית, ותיקה, נוכל למשוך רק סוג כזה של אוכלוסיה שיראו במקום אתגר, ויראו שהמקום, אמנם שיצטרכו לעבוד בו שנים ראשונות קשה מאוד, אבל – יש לו עתיד".¹

¹ ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך, ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

כפי שמסביר אליאב – בתקופה זו לא היה לחץ הגירה, מרבית ההגירה הקודמת כבר יושבה במקומות אחרים, ומתכנני העיר בשלבים הראשונים לא היו משוכנעים בכך שיצליחו למשוך תושבים לעיר. כיוון שבערד לא ניתן היה לישוב אנשים בכורח, היה צורך להבטיח תנאים שימשכו אנשים להתיישב בערד מבחירה, כלומר לתכנן וליישם עיר טובה 'באמת'. עיר מתוכננת, מושכת, מיוחדת, השונה מערי הפיתוח האחרות. כלומר – ייחודה הראשון של ערד היה בהיעדר אוכלוסיה זמינה לאיכלוס בתקופת הקמתה, ולכן בצורך לתכנן עיר אטרקטיבית שתמשוך אוכלוסיה. כך מתחברות שאלת הייחוד והמניעים, ומהוות את שני הצדדים של אותה המטבע.

מבנה העבודה

עבודה זו תעסוק בהרחבה בתכנון של ערד, ובאופן מצומצם יותר בביצוע שלו. העבודה תיסוב סביב צירי תוכן ולא סביב ציר כרונולוגי, אך היא מספרת סיפור היסטורי. כיוון שכך, וכדי להקל על תהליך הכתיבה והקריאה, אבקש להציג **בפרק המבוא (פרק 1)** את הכרונולוגיה הבסיסית של סיפורה של ערד בעשור הראשון, תוך העמקה בשאלת מניעי המדינה להקמת ערד, שהם המניעים המוקדמים ביותר שיש להתייחס אליהם מבחינה כרונולוגית. הפרק יציג בקצרה את השלבים השונים בהקמת ערד, וכן את המסמכים המרכזיים לכל תקופה.

הפרק התיאורטי (פרק 2) יציג את המסגרת התיאורטית שבתוכה עבדתי. המסגרת התיאורטית הרחבה היא התיאוריה הפוסטקולוניאלית, ובאופן ממוקד יותר המודלים של חברת מהגרים – מתיישבים, מודל הקולוניאליזם הפנימי והמודל האנוקרטי. בפרק זה אעסוק גם בהתפתחות התכנון העירוני וביסודות המרכזיים של הפרדיגמה המודרנית בתכנון. מתוך עבודתו התיאורטית של פוקו שאבתי את המושג 'הטרטופיה' ככלי לבחינת התכנון הפנימי של ערד בתוך ההקשר המרחבי שלה.

הפרק השלישי יעסוק בתכנון הפיזי של ערד, שמדגים בצורה ברורה את הביטוי המרחבי של רעיונות התכנון האוטופי-מודרני, ובפרט את מודל 'הביצה' ומודל 'יחידת השכנות'. ערד נבנתה תוך הסתמכות על מודלים אלה, ועל עקרונות יסוד בתכנון המודרני כמו תכנון מוקדם וכולל, איזור, הפרדה מוטורית ורגלית, סדר מרחבי ובניה פונקציונלית.

הפרק הרביעי יעסוק בתכנון התעסוקתי והכלכלי של ערד. התכנון התעסוקתי מתייחס לתכנון מקורות התעסוקה לתושבים העתידיים בערד ובסביבתה. התכנון הכלכלי מתייחס לשירותים ציבוריים ומסחריים בערד עצמה, וכן להיבטים כלכליים נוספים בתכנון העיר.

הפרק החמישי יעסוק בתכנון החברתי של העיר. בפרק תוצג העבודה של צוות סוציולוגים שליווה את תהליך ההקמה של העיר, וכתב המלצות לבחירת האוכלוסיה ולתכנון ההיבטים הקהילתיים והחברתיים של העיר. בנוסף אציג היבטים נוספים של התכנון הדמוגרפי של העיר – כמו החלטת מנהלת החבל לבסס את הקליטה על תושבים 'ותיקים' בלבד.

הפרק השישי הוא פרק תיאורי-היסטורי, שיציג שלב חשוב בהתפתחותה של ערד, שכיניתי אותו שלב המעבר. מדובר בשנותיים הראשונות לקיומה של העיר, בהן התנהלה, למעשה, יותר כמו קיבוץ גדול או ישוב קהילתי קטן, מאשר כמו עיר. שנים אלה היו שנים מעצבות מבחינת המשך התפתחותה של העיר.

הפרק השביעי יעסוק באופן הביצוע של תחומי התכנון השונים. הפרק יתמקד בתחום הדיור והתעסוקה, ויראה כיצד עבדו תהליכי האיכלוס של העיר, וכיצד השתנו לאורך השנים. בפרק זה תתחיל להסתמן 'הפרימה' של האוטופיה התכנונית שהוצגה בפרקי התכנון.

בפרק המסכם אחזור לשאלת ייחודה של ערד, ואדגים כיצד שונותה ביחס לערי הפיתוח האחרות וביחס למרחב הנגב, יכולה ללמד אותנו תובנות חדשות על המחקר האקדמי בהקשר הזה. בפרק זה אטען, בהסתמך על פרקי העבודה ועל המסגרת התיאורטית, כי ערד 'ספגה לתוכה' את הדימוי המזרחי שסימן את ערי הפיתוח האחרות. כלומר - מעצם היותה עיר פיתוח בנגב מוחלים עליה תהליכי אוריינטליזציה כך שהיא הופכת מ'יישוב ספר' לשכונת 'ל'עיר פיתוח בנגב'. בנוסף אדגים, באמצעות השימוש במושג הטרוטופיה, כיצד מופעלות כלפי ערד פרקטיקות של שליטה מצד השלטון המרכזי, שמונעות ממנה להתפתח.

עבודה זו היא עבודה היסטורית-מרחבית. לצורך כתיבת העבודה נעזרתי במסמכים ארכיוניים מתוך ארכיון המדינה, ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד, ארכיון טוביהו וארכיון עיריית ערד.² בנוסף ערכתי מספר ראיונות אישיים חצי מובנים, עם תושבים ערד הותיקים ועם דמויות מפתח בעיר ובמנהלת החבל. נעזרתי גם בספרי הזכרונות של אליאב ופונדק, וכן צפיתי בראיונות מצולמים עם ותיקי ערד, שנערכו לקראת הקמת המוזיאון. כלומר – כללתי בעבודה זו גם ידע ממסדי וגם ידע פרשני, המבוסס על התנסותם של אנשים.

המחקר שנערך על ערד משנות הקמתה ועד היום הוא מצומצם. בשנות השבעים פירסם חוקר בשם מירון ג'. ארונוף מחקר אתנוגרפי על העיר, וכן מאמר בשנות השמונים³ (Aronoff, 1974; ארונוף, 1980) מאמר נוסף, שבחן את התכנון והביצוע של ערד, התפרסם ב-1979 על ידי החוקרים שנער ומר (שנער ומר, 1979). מאמרים אחרים כללו התייחסות להיבטים שונים בחיי העיר – אך אף אחד מהם לא עסק בה באופן מלא. מאמר נוסף התפרסם ב-2010 על ידי רווד (רווד, 2010).

הערה לעניין המושגים:

במהלך הכתיבה נעזרתי במסמכי מקור רבים, שהם מסמכים היסטוריים משנות השישים והשבעים. בפרקים שעוסקים בתיאור מהלך האירועים, תיאור פגישות וכדומה, השתדלתי להיצמד לשפת המסמכים עצמה ולהשתמש במושגים המופיעים במסמך כלשונם. חלק מהמושגים האלה אינם 'תקינים פוליטיים' ועשויים לצרום לקורא בן זמננו. עם זאת – מצאתי כי הכנסת המושגים למרכאות או החלפתם במושגים אחרים מנטרלת במידה מסויימת את העוצמה והחשיבות של אותם מושגים ושל השימוש בשפה גלויה, שכוחה בישירותה. במקומות בהם ידרש הסבר לנושא הוא ימצא בהערת שוליים.

לבסוף - בחרתי לכתוב עבודה זו ממקום מאוד אישי – גדלתי בערד בשנות השמונים, וחוויתי, כילדה וכנערה, באופן מאוד מוחשי את 'הייחוד' של ערד וכן את השינוי שהיא עברה. כילדה התגוררתי ברובע אבישור (שיוצג בפירוט בפרק 3) וחוויתי את המרחב הציבורי בשכונה כמרחב בטוח, נגיש, זמין ומזמין. הלכתי לגן הילדים ולבית הספר מבלי לפגוש אף כביש בדרכי, המרכז המסחרי היה במרחק הליכה מהבית, והגינות המוצלות היו מלאות בחללי משחק מזמינים. ברחוב המרכזי להולכי הרגל, שהיה מקום מפגש חברתי, היה תמיד זרם של אנשים וילדים, שהיוו את "השכונה". מבחינה זו אני חושבת שהתכנון בהחלט השיג את מטרתו, ויצר מרחב ציבורי משמעותי, חברתי, שאפשר לאנשים להרגיש חלק ממנו ולחוות מפגש אנושי.

² ארכיון זה היה פחות נגיש עבורי ולכן נעזרתי בו רק במידה מצומצמת.
³ ארונוף קרא לערד, הן בספר והן במאמר Frontiertown, ולא הזכיר כלל את שמה של העיר.

כילדה וכנערה מתבגרת הבחנתי איך לאורך השנים השתנה הדימוי הציבורי של ערד, כשתגובות התפעלות ממקום מגורי הפכו לתגובות זילזול או רחמים. הרגשתי גם את השפעתו של גל ההגירה של שנות התשעים – כשבמהלך שנת לימודים אחת הצטרפו 12 ילדים חדשים לכיתה, כולם מהגרים. ראיתי, אך לא ידעתי להבין או להסביר, איך העיר הולכת ומשתנה לנגד עיני – ועדיין היא שונה מכל מקום אחר שהכרתי. מגיל צעיר הבנתי שערד שונה מאוד מערי הפיתוח האחרות, וגם מערים במרכז הארץ. כשביליתי בחופשות אצל בני הדודים שלי באופקים או אצל משפחתי במרכז הארץ הרגשתי, כאן וגם כאן, שאנחנו חיים בעולמות שונים לחלוטין.

אוסף זה של חוויות והתנסויות, שהפכו עם התבגרותי לשאלות ותהיות, הוביל אותי לעיסוק המתמיד בשאלות של מרכז, פריפריה וצדק מרחבי, ולרצון לחקור את עיירות הפיתוח, את הנגב ואת ערד.

פרק 1- מבוא

בפרק זה אתייחס לשאלת מניעי המדינה להקמת ערד, וכן למוטיווציה שהניעה את המתכננים שהשתתפו בתכנון והקמת העיר. בנוסף, אציג את הכרונולוגיה הבסיסית של סיפורה של ערד בעשור הראשון, אותה חילקתי לשלושה שלבים. השלב הראשון קודם להקמת העיר וכולל את ההחלטה על הקמתה ואת שלבי התכנון הראשוניים. השלב השני מתייחס ל'שלב המעבר' בו ממשיכים בתכנון ובפיתוח ובמקביל כבר מתגוררת אוכלוסיה במקום והעיר מתחילה להתממש. השלב השלישי מתחיל תקופה עם התרחבות אוכלוסיית העיר, וממשיך תום העשור הראשון.

1. א. ההחלטה על הקמת ערד וההיערכות הפוליטית להקמתה

לצורך ביצוע ההחלטה על הקמת עיר בחבל ערד הוקמה ועדה בימשרדית, שכללה את משרד החקלאות, משרד המסחר והתעשייה, משרד העבודה ומשרד האוצר, ותפקידה היה לבדוק את האפשרויות להקמת עיר, ולמנות כוח שיוציא לפועל את ההחלטה.

בדיוני הוועדה מיום 20.9.1960 הציגו מר אבידור (מנכ"ל משרד העבודה) ומר תמיר (סגן מנהל אגף השיכון) תוכנית להקמת עיירה תעשייתית בחבל ערד, שתגיע לגודל של 10,000 נפש. מר אבידור העלה את הצורך המדיני בטחוני בהקמת מספר נקודות ישוב בחבל ערד לצורך 'תפיסת שטחים', והציע לבסס אותן על שילוב של תעשייה וחקלאות.

סא"ל חרסונה, ראש ענף התיישבות באג"ם, העלה את שאלת הבעלות על השטחים המעובדים על ידי הבדואים לפי חוקה ולא לפי בעלות, והציע "לקבוע תוכנית אם כללית לכל האזור על מנת להשתלט על השטחים"⁶. הוועדה המליצה על הקמת יחידת תכנון שתעבד תוכנית להקמת עיר, ותבחן אפשרות של הקמת נקודות חקלאיות. באוקטובר 1960 החליטה הוועדה כי אין מקום להקמת ישובים חקלאיים, אלא רק לפיתוח תעשייתי ועירוני של חבל ערד, וכי לצורך כך תוקם ועדה בראשות משרד העבודה.⁷ בנובמבר 1960 הוקמה הוועדה הבינמשרדית לתכנון חבל ערד, שתפקידה הוגדר כך: "למקם ולתכנן את העיר במסגרת החבל, על כל האספקטים הכרוכים בכך"⁸. לובה אליאב נבחר לרכז את עבודת הוועדה, שהיו שותפים בה משרד החקלאות, משרד התעשייה והמסחר, משרד הפיתוח, משרד הפנים, משרד העבודה ונציגי צה"ל – המטכ"ל וראש אגם.

עוד בטרם התחילה הוועדה את עבודתה, התגלעו חיכוכים ומאבקי כוח פוליטיים, בעיקר בשאלה מי המשרד שתפקידו לעמוד בראש הוועדה.⁹ חיכוכים אלה הובילו בתקופה מאוחרת יותר לעזיבתו הצורמת של אליאב את תפקידו, וכן השפיעו על היבטים תכנוניים כגון מעמדה של הפרוגרמה של משרד הפנים אל מול התוכניות שהכינה מנהלת החבל.

⁴ "הצעה ראשונה להקמת חבל ערד", 21.12.1960. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. מכתב מאליאב, מנהל חבל ערד, אל שר האוצר.

⁵ בהמשך הפרק אתייחס בהרחבה לסוגיית היחס לקרקעות.

⁶ "פרטיכל משיבת ועדת המשנה לבדיקת אפשרויות ההתיישבות בחבל ערד, ניצנה והערבה", 20.9.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16.

⁷ "ועדה בין משרדית לתכנון ערד- מכתבך מ- 4.12.60", 28.12.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16. מכתב משרד העבודה יוספטל אל שר הפנים שפירא.

⁸ "ועדה בינמשרדית לתכנון חבל ערד", 23.11.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16. מכתב מגיורא יוספטל לשרים שונים בנושא הקמת הוועדה לתכנון חבל ערד.

⁹ כך לדוגמה בהתכתבות בין שר הפנים שפירא לשר העבודה יוספטל, חולק הראשון על העובדה ששר העבודה עומד בראש הוועדה, ומבקש להבהיר כי תפקיד התכנון מוטל על אגף התכנון במשרד הפנים ולא על משרד העבודה ("ועדה בין משרדית לתכנון חבל ערד", 4.12.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16). מכתב דומה שולח שר הפיתוח בנטוב, המבהיר כי משרד הפיתוח הוא אחראי על הנגב ולכן עליו לעמוד בראש הוועדה (ללא נושא, 29.11.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16. מכתב מאת בנטוב לשר העבודה יוספטל, בתשובה למכתב מיום 23.11.1960 בנושא ועדה בינמשרדית לתכנון חבל ערד).

הועדה הבינמשרדית לתכנון חבל ערד התכנסה לראשונה ב- 8.12.1960, בנוכחות רחבה¹⁰. שר העבודה יוספטל הציג את המשימה המרכזית של הועדה – הקמת עיר תעשייתית בחבל ערד, והדגיש את חשיבות התכנון המוקדם. עוד עלה בישיבה הצורך בתכנון אזורי, כולל התייחסות לאזור ים המלח, וכן בעיית הבדואים¹¹ בשטחי ערד ובעיות החזקת הקרקעות. בנוסף הוזכרו בעיות המים והתעשייה והצורך בביסוס החבל על אוצרות הטבע באזור¹². במקביל להתכנסות הועדה הוקמה מנהלת לחבל ערד, בראשות לובה אליאב, והוטל עליה להוציא לפועל את החלטות הועדה הבינמשרדית והלכה למעשה לתכנן ולהקים את העיר.

1. ב. המניעים להקמת העיר

"המניעים העיקריים להקמת העיר היו: מציאת מקום מגורים נאות לפועלי המפעלים בים המלח שהתגוררו עד אז בסדום בתנאי אקלים קשים; יצירת עורף התיישבותי למפעלי התעשייה שאותם תכננו להקים בחבל ערד בעקבות הימצאות מחצבים באזור; הרצון לאכלס את מזרח הנגב הצפוני שהיה דל באוכלוסין. הוחלט להקים את העיירה במרחק סביר מן הקו הירוק העובר לרגלי הר חברון, ולמקם אותה באתר בעל יתרונות אקלימיים סביבתיים נוחים יחסית" (אפרת א', 2009, עמ' 53).

רוב מסמכי המקור העוסקים בשלבים הראשונים של הקמת ערד אינם עוסקים באופן ישיר במניעים להקמתה. להבדיל, מסמך שהעביר אליאב לשר האוצר בדצמבר 1960, ששמו 'הצעה ראשונה להקמת חבל ערד', מציג ארבע מטרות לפיתוח החבל ולהקמת עיר בת ה- 10,000 נפש. המטרות הן:

1. "אכלוס רמת ערד, הריקה מאדם, ע"י אלפי יהודים".
2. "הקמת גשר וקשר התיישבותי לככר ים המלח והתחלת גאולת הככר על כל אוצרותיה: התעשייתיים, הרפואיים, התייריים וההסטוריים- ארכיאולוגיים".
3. "הקמת תעשיות יסוד בעיר החדשה שתתבססנה, בין היתר, על אוצרות הטבע וחומרי הגלם המצויים בסביבה".
4. "הקמת מרכזי תיירות בעיר החדשה אשר יתבססו על נופה, אקלימה וקרבתה הרבה לחופי ים המלח"¹³.

מסמך זה מתמצת את המטרות להקמת העיר וכן מדגים כבר בשלב זה את תפיסת העבודה של אליאב ואת היעדים שירצה להשיג. אליאב מתייחס לאיכלוס, לפיתוח כלכלי, להפקת אוצרות הטבע וכן לפוטנציאל התיירות של האזור. מעניין השימוש במושג 'גאולה' ביחס לכיכר סדום ואוצרותיה הפוטנציאליים. התייחסות משיחית- מודרנית חוזרת לעיתים בכתביו של אליאב על הימים הראשונים לערד ולעיתים גם במסמכי מקור. מסמכים מאוחרים יותר¹⁴ מבהירים כי המניעים העיקריים היו (לפי סדר חשיבות): תפיסת השטח, הקמת עיר מגורים לפועלי מפעלי ים המלח¹⁵, ופיתוח מחצבים ותעשייה.

¹⁰ בועדה היו נציגים מהגופים הבאים: שר העבודה, מנהלת החבל, משרד הפיתוח, אגף התכנון במשרד הפנים, משרד התעשייה והמסחר, תכנון המים לישראל, משרד החקלאות, ענף התיישבות באגם/ מטכ"ל, מחלקת עבודות ציבוריות, אגף השיכון, המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית, מנהל מקרקעי ישראל.

¹¹ המושג 'בעיית הבדואים' מופיע בפרוטוקול ללא מרכאות. משמעות הדבר היא כי משתתפי הישיבה לא מצאו בעיה בהצגת האוכלוסיה הבדואית כ'בעיה', וכך בחרתי להביא את דעתם בתיאור הישיבה. כך גם לגבי 'בעיית החזקת הקרקעות'.

¹² "הועדה הבינמשרדית לתכנון חבל ערד", 12.12.1960, ארכיון המדינה, מ"פ: גל-6118/16, מ"ל: 48.0/7/993.

¹³ "הצעה ראשונה להקמת חבל ערד", 21.12.1960, ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. מכתב מאליאב, מנהל חבל ערד, אל שר האוצר. כל הסעיפים הם ציטוט מהמסמך.

¹⁴ ספרי הזיכרונות של פונדק ואליאב, ראיונות עם אליאב וכן מאמרים שנכתבו על ערד – רובם על ידי אלישע אפרת.

פונדק כותב באופן ברור על המניעים וחשיבותם:

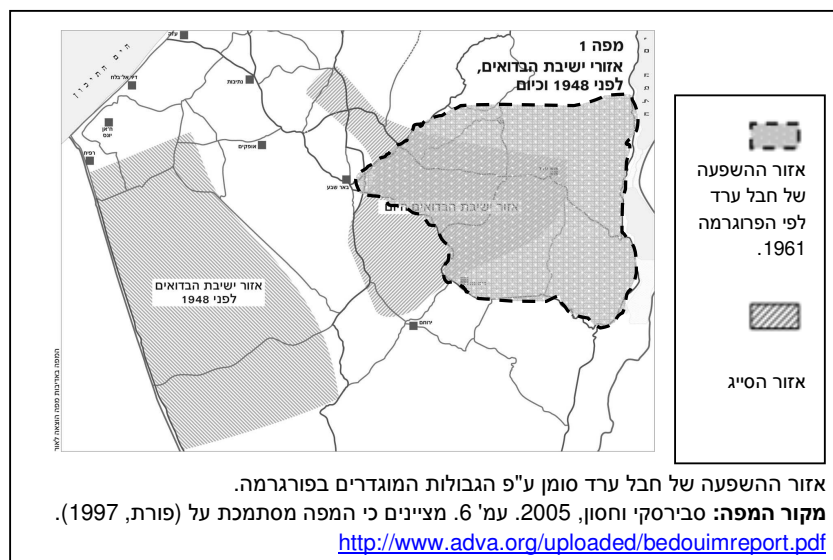
"ההחלטה להקים חבל מיושב בנגב לא באה לפתור בעיות כלכליות של המדינה אלא לגרום לפיזור האוכלוסייה, ובכך להשתלט על שטחים בלתי מיושבים, אשר גורמים עוינים עלולים להסתכן אליהם ולסכן, ביום מן הימים, את ביטחון המדינה. ערד החדשה תצטרף לערים באר שבע, דימונה וירוחם שהוקמו לאותה המטרה. ומטרה אחרת: מאחר וערד החדשה מרוחקת רק כ- 30 דקות נסיעה מים המלח, היא תהפוך לבית מגורים טבעי לעובדים בים המלח. לאחר יום עבודה מפרך באקלים טרופי לוהט ימצאו בביתם בערד אוויר יבש, קריר ומרענן" (פונדק, 2005, עמ' 65-66).

בהמשך להצגת המניעים להקמת העיר אתייחס כעת בפירוט לשני המניעים המרכזיים שהוצגו – איכלוס וקרקעות, והפיתוח התעשייתי. בהמשך העבודה אבחן גם את מניעי המתכננים.

היחס לקרקעות החבל ולבדואים החיים בהן

"לאחר סיורים ודיונים רבים פסקנו כי אין מקום, בוודאי לא בשלב ראשון, לחשוב על ישובים כפריים המבוססים על חקלאות שלחין בחבל ערד וזאת משתי סיבות: ראשית, אין מים מקומיים בחבל ושנית, רוב האדמות החקלאיות, בעיקר מערבה מערד העתיקה, הן אדמות מזרע ומרעה של שבטי הבדואים. האפשרות הפתוחה היתה אפוא להקים בראש ובראשונה עיר חדשה במדבר, עיר מודרנית שתהווה מעצם הקמתה ומיקומה גורם שישנה את פני החבל כולו". (אליאב, 1983, עמ' 82).

הרקע ההיסטורי להחלטה על יישוב חבל ערד קשור במהלך של העברת אוכלוסיה שהתחיל אחרי מלחמת 1948 והושלם בשנת 1953. במהלך זה רוכזו כ- 12,000 בדואים שהתגוררו ברחבי הנגב (בעיקר הנגב הצפוני) ב'אזור הסייג' שהשתרע בין דימונה, באר שבע, ובהמשך ערד. בתוך אזור הסייג התגוררו עוד קודם לכן מספר שבטים, בהם שבט אבו-רביע, שבט אל עוקבי, שבט אל עזאמה, ואחרים (פורת, 2000). חלק מהאזור שהוצע בפרוגרמה (ברוצקוס ואחרים, 1961) כ'אזור ההשפעה' של חבל ערד חופף ל'אזור הסייג'.

¹⁵ דימונה היתה קיימת, וחלק מהפועלים אכן התגוררו בה, אך רמת הכבישים ואיכות המכוניות באותן שנים הפכו אותה למרוחקת מאוד. חיפשו חלופה קרובה יותר בתנאי אקלים נוחים יותר מאשר התיישבות בכיכר סדום.

כפי שהראיתי, בישיבות המקדימות להקמת מנהלת החבל, הוצגה באופן ברור המטרה של 'תפיסת שטחים' ו- 'השתלטות על שטחים' כדי לתת מענה לצורך מדיני בטחוני. בישיבות אלה הועלתה 'בעיית הבדואים' היושבים בחבל ערד, מעבדים את האדמות, ומחזיקים בהן לפי חזקה.¹⁶ אליאב מתייחס בספרו ובראיון מאוחר עימו לכך שהעובדה שהאדמות החקלאיות היו בבעלות בדואית היוותה סיבה להחלטה להקים עיר ולא חבל חקלאי.¹⁷ אליאב הוטרד מסוגיית הבעלות על הקרקעות, וביקש לנקוט פעולות שיכשירו את הפקעת הקרקעות, על ידי רישומן כחוק:

"בכדי שנוכל לבצע את פיתוח השטחים הללו חשוב לנו ביותר כי כל הקרקעות הללו יירשמו ע"ש מינהל מקרקעי ישראל כחוק ויועמדו על ידכם למטרות בינוי, תיעוש, נטיעות וכו' בצורה חוקית ומסודרת".¹⁸

נושא הבדואים בחבל ערד ורישום קרקעות החבל עולה גם בשיחה בין אליאב ליגאל אלון ובהתכתבות ביניהם. בעקבות שיחה זו מבקש אלון להעלות לסדר היום של ישיבת הממשלה את: "בעיית ריכוז וישובם של הבדואים בחבל ערד וכן, את הבטחת הבעלות על הקרקעות הדרושים לפתוח וישוב החבל בכללותו".¹⁹ אלון כותב אל אליאב כי בעקבות שיחתם ברצונו: "להביא בפני הממשלה הצעה שלמה לפתרון בעיית הבדואים בחבל ערד, על ידי ריכוזם בישובי קבע תוך דאגה לפרנסתם",²⁰ ומבקש מאליאב להעביר אליו את פרטי הצעתו בנידון. במכתב זה מציג אליאב גם את תפיסתו לגבי תפקידה של ערד כזרז למודרניזציה של האזור ושל תושביו. הוא מתאר את 'תהליכי המטמורפוזת החברתיים' החזקים שעוברים על החברה הבדואית בעקבות הקמת באר שבע וישובים נוספים. ומוסיף כי:

"תקיעת יתד התישבותי בערד במשך השנה האחרונה ותחילת פתוח החבל כולו ע"י רשת כבישים, מים, חשמל, טלפון וכו' יחישו עוד יותר את קצב השינויים והמעבר המהיר מצורת חיים נוודית ושבטית פטריאכלית לצורות חיים שונות לגמרי".²¹

אליאב מוטרד מכך שפיתוח החבל מביא דווקא לתוצאה ההפוכה מזו שאליה התכוון:

"דבר זה [איתור והקצאת קרקעות לריכוז הבדואים] צריך להעשות מהר. אנו ממש בשעה 12.00. כיום אין כל מדיניות ביחס לבעיה. הבדואים בונים 'שכונות חאפ' לאורך הכבישים החדשים, דרכי המים וכו' ואין מי שיעצור בעדם. בצורה כזאת יהפוך כל האזור מאזור שצריך לתכננו לשטח הפקר אחד גדול".²²

אליאב מתייחס לרישום הקרקעות: "הבעיה החמורה היא בעיית רישום הקרקעות, איתור הקרקעות השייכות למדינה או לנפקדים, ואיתור מקומות בחבל בהם ירשו לבדואים להקים מבני קבע". הוא

¹⁶ "פרטיכל משיבת ועדת המשנה לבדיקת אפשרויות ההתיישבות בחבל ערד, ניצנה והערבה", 20.9.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16. ו- "הועדה הבינמשרדית לתכנון חבל ערד", 12.12.1960, ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6118/16, מ"ל: 48.0/7/993.

¹⁷ ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. ראוי לציין ששני המקורות שהוזכרו כאן הם מקורות מאוחרים, בהם מתייחס לאליאב לנושא ממרחק של שנים. לא ברור אם בזמן התרחשות האירועים תפס אליאב את עניין הבעלות של הבדואים על האדמות כעובדה שאמורה למנוע שימוש באדמות אלה, אך ברור כי גם בזמן האירועים הכיר אליאב בכך שיש תביעה מצד הבדואים לבעלות על האדמות, וגם שבכך האדמות נמצאות בשימוש חקלאי על ידי הבדואים.

¹⁸ מכתב מאליאב לר. אלוני ממנהל מקרקעי ישראל (ללא כותרת), 10.61 (ללא תאריך מדויק). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 17039.1, מ"ל: 102.0/8/916.

¹⁹ מכתב משר העבודה (אלון) אל מזכיר הממשלה (ללא כותרת), 19.12.1961. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.

²⁰ "הבדואים בחבל ערד", 7.12.1961. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171. מכתב מאלון אל אליאב.

²¹ "הבדואים", 14.12.61. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.

²² "הבדואים", 14.12.61. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.

מוסיף כי 'דילול' האזור מבדואים אינו רציני²³, וכי: "אין מנוס מהקצאת כמה אתרים לשובי קבע בדויים באזור"²⁴.

אליאב מציע כי לשם תכנון וביצוע מדיניות ריכוז הבדואים לשובי קבע תוקם ועדה, שתכלול את נציגי משרדי הביטחון, העבודה, השיכון, הפנים והחקלאות. היחידה לתכנון ופתוח חבל ערד צריכה לדעתו להשתתף בתכנון ובביצוע, ומסוגלת גם להיות גרעין למוסד מתכנן ומבצע כזה²⁵. מהתכתבות זו עולה כי יש קשר ברור (אם כי כנראה לא בלעדי) בין המהלכים לפיתוח חבל ערד, ולרישום הקרקעות והפקעתן, לבין ההחלטה על ריכוז הבדואים בשובי קבע, שיושמה בשנים שלאחר מכן.

סוגיית הקרקעות והפקעתן עולה גם בהתכתבות בין ראשי שבט אבו-רביעה, מנהל מקרקעי ישראל, משרדי ממשלה והיועץ לענייני ערבים. ראשי שבט אבו-רביעה שולחים מכתב רב נמענים²⁶ התובע כי לא ינשלו אותם מהאדמות השייכות להם – 13,000 דונם בסביבות ראש זוהר. במכתב הם כותבים כי אלו אדמות 'מולק' השייכות לשבט מדורי דורות, והן מעובדות במשך כל השנים. הם מוסיפים כי בוודאי נעשתה טעות:

"אנו בטוחים בזה שלא הובאה לידיעתכם העובדה שאנו הננו הבעלים של הקרקע ואילו הופנתה תשומת לבכם לכך אין אנו מתארים שהממשלה היתה מוצאת לנכון לנשל אותנו מקרקעותינו".

הם מוסיפים כי לא יסכימו לפיצוי כספי או קרקע חלופית, ומסכמים בבקשה:

"אנו מבקשים בזה מכב' שלא תנשלו אותנו מאדמותנו ושאל הממשלה עומדת לקחת שטח של – 78,000 דונם ואנו חושבים במרביתו אינו שייך לאיש, הרי שאפשר לוותר על השטח השייך לנו שהוא – 13,000 דונם, שהוא שטח קטנטן לעומת השטח הכללי שהוא של – 78,000 דונם. או שתקחו שטח במקום אחר במקום שטח זה מהאדמות הגובלות ושאין שייכות לאיש ולא לגרום לנו נזק ע"י כך. אנו מבקשים בזה מכב' בכל לשון של בקשה שלא לקחת מאדמותנו אחרת לא תהיה לנו ברירה בלתי אם לפנות לבית הדין העליון כדי לשמור על זכויותנו"²⁷.

היועץ לענייני ערבים לוברני מתייחס למכתב זה ומבקש לשקול שנית את ההכרח בהפקעת האדמות הזו, וכן מוחה על העיתוי שלה. הוא מסביר כי אליאב מסר לו 'בשעתו' כי השטח שידרש לצרכי העיר ערד יהיה כ- 40,000 דונם, ולא 78,000 דונם, כך שיתרת השטח המופקע לא תשרת את צרכי העיר. הוא חושש כי העניין לא יעבור בבית המשפט, ומוסיף לשם השוואה כי באר שבע מתוכננת לקום על שטח של 30,000 דונם בלבד. הוא מוסיף:

"נתקשה מאוד להוכיח בבית המשפט שאכן כל השטח המופקע דרוש לצרכי העיר, וכי בית המשפט עשוי לקבוע כי נעשה שימוש לרעה בסמכות לרכוש קרקעות מכוח פקודת הקרקעות (רכישה לצרכי ציבור), 1943. [...] לאור כל זאת מתגבשת סברה כי נאלץ לבטל את הפקעת אותם השטחים שאינם דרושים להקמת ערד"²⁸.

²³ המושג דילול מופיע במקרה זה במרכאות במקור. אליאב מתייחס בתחילת המסמך למדיניות הממשלה המוצהרת אך הלא מבוצעת באותה תקופה, לפיה יהיה להוציא חלק ניכר מהבדויים משטחי ערד ולישבם בשכונות ליד הערים במרכז הארץ. "הבדויים", 14.12.61. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6148/20, מ"ל: 95.5/8/171. מכתב מאליאב לשר העבודה אלון. "הבדויים", 14.12.61. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6148/20, מ"ל: 95.5/8/171. ²⁴ "הבדויים", 14.12.61. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6148/20, מ"ל: 95.5/8/171. ²⁵ "הבדויים", 14.12.61. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6148/20, מ"ל: 95.5/8/171. ²⁶ הנמענים הם: ראש הממשלה דוד בן גוריון, שר האוצר, הממונה על המיעוטים והמושל הצבאי בבאר שבע. ²⁷ מכתב משבט אבו רביע אל ראש הממשלה בנושא הפקעת קרקעות (ללא כותרת), 17.1.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל-17039.1, מ"ל: 102.0/8/916. המכתב מאת שייך חאמד אבו רביע, סלימן מחמד גבוועה וסלמאן חמד גבווע. ²⁸ "הפקעת קרקעות- ערד", ינואר 1962 (ללא תאריך מדויק). ארכיון המדינה, מ"פ: גל-17039.1, מ"ל: 102.0/8/916. מכתב מלוברני, היועץ לענייני ערבים, אל שר האוצר.

בעניין העיתוי כתב לוברני כי באותו זמן עומדת על הפרק הפקעת קרקעות בגליל לצורך הקמת כרמיאל, ומ'דיעות בדוקות' שבידיו ניתן לצפות ל'סערה ציבורית עזה' שתתחולל ברחוב ערבי. הוא מוסיף גם ברקע הדברים נמצא המאבק בכנסת בשאלת הממשל הצבאי, מאבק שבו בוודאי תעלה מדיניות 'גזל הקרקעות'²⁹ של הממשלה. מהמכתב עולה כי **מרבית הקרקעות המיועדות להפקעה הן אדמות מדינה**, המצויות באזור בשפע והמהוות, לפי לוברני, את "רוב רובו של השטח המופקע"³⁰. נתון זה בדבר הבעלות על הקרקעות מקבל חיזוק גם בפרוגרמה למרכז חבל ערד³¹, בה נכתב בסעיף העוסק בבעלות הקרקע, כי:

הבעלות על מרבית קרקעות בחבל ערד בידי הממשלה. ברמת קריות ויתיר הוחכרו שטחים על ידי הממשלה לבדואים מסויימים. בדואים אחרים תובעים לעצמם 'זכות' – חזקה' על האדמות שהם תופשים למזרע ולמרעה בעמק ערד" (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 2).

בתגובה למכתב של שבט אבו-רביע, פונה אלוני, מנהל האגף לשימוש בקרקע במינהל מקרקעי ישראל לחמאד אבו רביע, ומבקש ממנו לקבל פרטים על אנשי השבט שאדמתם כלולה בשטח המיועד להקמת ערד, וכן הוכחות בעלות על השטח. הוא מוסיף כי התפלא על המכתב שכן: "לא היתה כל הפרעה מצידנו להמשך עיבוד הקרקע על ידי מחזיקיה"³². לאחר שיתקבלו הפרטים יזמין אלוני את נציגי השבט לפגישה להסדרת העניין³³. בעת ההכרזה על ערד כרשות מוניציפלית עלתה שאלת שטח ההכרזה של הרשות המקומית, והוחלט כי בשל נימוקים שהובאו בעבר יוכרז כי שטח השיפוט של ערד הוא 78,000 דונם, אך לצורך מיסוי עירוני יוכר רק שטח 'המתאר', שהוא כ- 8000 דונם. כמו כן נאמר כי לא מתוכנן כל 'ריכוז בדואי' בשטח השיפוט של העיר³⁴.

מניעים כלכליים וחלוציות עירונית כאידיאולוגיה חדשה

"עם תום העשור הראשון החל להתחוויר להנהגה הכלכלית של מדינת ישראל, כי פיתוח משמעותי אינו אפשרי אם הכלכלה הישראלית תשליך יתבה על החקלאות כעל ענף עיקרי. למרות הגידול המרשים בייצור, ההתפתחות בענף החקלאות פירושה יצירת עודף על יכולת הקיבול של השוק הישראלי. [...] הדגש החל לעבור לפיתוח עירוני, כולל פיתוחה של תעשייה שאיפשרה בסופו של דבר לכלכלה הישראלית להתקרב לרמתם של המשקים הלאומיים של מדינות המערב המפותחות" (גולן, 1997, עמ' 101).

בנוסף לחשיבות שבתפיסת השטחים, להקמת ערד היו גם מניעים כלכליים. בשלב מוקדם למדי הופנמה העובדה כי אזור חבל ערד לא מתאים להתיישבות חקלאית, וזו לא תוכל לשמש כעורף תעסוקתי לעיר החדשה. מאידך התברר כי האזור שופע במינרלים ומחצבים שהפקתם עשויה להביא

²⁹ במקרה זה מופיע המושג 'גזל הקרקעות' במרכאות גם במקור.
³⁰ "הפקעת קרקעות- ערד", ינואר 1962 (ללא תאריך מדויק). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 17039.1, מ"ל: 102.0/8/916. מכתב מלוברני, היועץ לענייני ערבים, אל שר האוצר. שני משפטים נוספים היו מעניינים בעיני בכתב: האחד – לוברני טוען כי "מסגנונו [של המכתב] ברור כי ידי יהודים כבר בוחשות בענין זה". וכי הוא חושש ממכתבים נוספים באותו עניין ומפניה לערכאות, וכן סיכום המכתב, המבקש 'בדחילו ורחימו' לא לחתום על הפקעת קרקעות במימדים כאלה מבלי לשמוע תחילה את דעת היועץ. כלומר – לא מימדי הפקעת הקרקעות היא הבעיה המרכזית – אלא העובדה שלא נועצו על כך עם היועץ לענייני ערבים.
³¹ עליה ארחיב בהמשך הפרק.

³² "הפקעת אדמת 'מולק'", 12.2.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 17039.1, מ"ל: 102.0/8/916.
³³ "הפקעת אדמת 'מולק'", 12.2.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 17039.1, מ"ל: 102.0/8/916.
³⁴ "פרטיכל מיישיבת הועדה לבחינת שאלת המוניציפליזציה של ערד שהתקיימה ביום ב' 7 בדצמבר 1964 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה", 7.12.64. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9; וגם- "מיסים ממינהל מקרקעי ישראל", 5.12.65. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 3973/8, מ"ל: 50.0/71/371; וגם- "חשבון ארנונה רכוש לשנת 1965/66", 19.6.1966. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 3973/8, מ"ל: 50.0/71/371.

למדינה תועלת כלכלית. מפעלי ים המלח, שכבר היו קיימים ובתהליכי התרחבות, נזקקו לעובדים חדשים רבים, והיה צורך להכשיר עבורם מקום מגורים ראוי (אפרת א', 1976, אפרת א', 2009). כפי שמוצג בציטוט למעלה, יעדי הפיתוח הכלכלי של המדינה עברו מהתמקדות בחקלאות להתמקדות בתעשייה, וערד תוכננה כ'עיר תעשייתית', שתבסס על תעשייה מקומית ועל הפקת ועיבוד חומרי הגלם של התעשייה הכימית. המעבר מפיתוח חקלאי לפיתוח תעשייתי הוליד גם תפיסה אידיאולוגית חדשה, של 'חלוציות עירונית'. אידיאולוגיה התיישבותית חדשה זו גרסה כי: "חלוציות בהתיישבות ספר עירונית אינה נופלת בחשיבותה מן ההליכה לקיבוץ" (אפרת א', 1973, עמ' 189). כהן מתייחס לסוגיה זו במאמרו על העיר באידיאולוגיה הציונית, וכותב כי:

"רק בשנות השישים, עם עליית הערכתן של הערים בעקבות השנוי שחל בפונקציה שלהן והלגיטימציה שניתנה להם כאמצעי להתיישבות חלוצית, השתפר הסטטוס של תושבי הערים החדשות. שינוי זה, ביחד עם תמריצים כלכליים חדשים, גרמו למשיכה חסרת תקדים של הנוער הוותיק אל החדשות מבין הערים³⁵ - צורה של 'חלוציות חדשה' שלא היתה ידועה בעבר" (כהן, 1973, עמ' 9).

האידיאולוגיה של החלוציות העירונית מבטאת תפיסה, עליה ארחיב בהמשך, של 'לבנות ולהיבנות בה', כלומר של שילוב האידיאלים החלוציים עם השאיפות להגשמה אישית ולהתפתחות מקצועית וכלכלית. תפיסה זו מוצגת כסיבה משמעותית בגינה הגיעו רבים מהמתיישבים הראשונים לערד. אידיאולוגיה חדשה זו היוותה 'פיתרון אידיאולוגי נוח', כפי שהגדיר זאת זוהר גינדל בראיון עימו, לחברי גרעיני נח"ל ולבני קיבוצים ומושבים לעזוב את צורת ההתיישבות החקלאית-חלוצית לטובת הגשמה בעיר, מבלי לספוג ביקורת מרובה³⁶. ואכן, לדבריו, אוכלוסיה זו נהרה לערד בהמוניה³⁷. לסיכום חלק זה ניתן לומר כי מבחינת מניעי המדינה להקמת ערד, בולט כמרכזי היחס ל'שטח השומם' והרצון להבטיח רצף התיישבותי יהודי בין ים המלח לבאר שבע, בגבולות אזור הסייג. ניתן להניח שהצורך בשוב יהודי קרוב יחסית לים המלח לא נבע רק מהרצון לשפר את תנאי חייהם של עובדי המפעלים, אלא גם מצורך בטחוני-מדיני. בתקופת הקמתה של ערד כבר פעלה באזור חברת נפטא, בחיפושיה אחר גז ונפט, וכן התברר כי מחצבים נוספים מסתתרים באדמות האזור והופכים אותו לבעל פוטנציאל כלכלי – תעשייתי. כך השתלב שינוי הפרדיגמה לגבי הפיתוח הכלכלי הארצי עם הצידוק הכלכלי להקמתה של העיר החדשה, ועם האינטרס הלאומי של תפיסת השטח.

1. ג. ההזדמנות לתיקון – התמריץ של המתכננים

"מחזיון שרב זה ועד לשרטוטים הראשונים על גבי מפות, היתה הדרך ארוכה. דרשנו מעצמנו הרבה. רצינו כי פה תקום עיר שלא תלקה בשגיאות העבר בתכנון עירוני פיתוח. רצינו עיר שתוכנן 'בגדול' מההתחלה, לא קומץ בתים הנזרק סכם כך על פני השטח, שאליו מיתוספים

³⁵ כהן לא כותב זאת במפורש – אך מתייחס בעיקר לערד וכרמיאל, שהיו החדשות מבין הערים והוקמו בשנות השישים.
³⁶ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010. בשנות השישים עדיין היו התנועות החלוציות והקיבוצים מסגרות בעלות פיקוח חברתי ואידיאולוגי גבוה, ועזיבה לעיר או רצון להגשמה עצמית נתפסו כתבוסתנות וחולשה אידיאולוגית. ערד אפשרה הגשמה אישית יחד עם הגשמה חלוצית, דבר שהקל על אותם עוזבים מבחינת יחסה של הסביבה וגם מבחינת מצפונם שלהם.

³⁷ טענה זו מקבלת חיזוק עובדתי מניתוח האוכלוסיה של גרעין המתיישבים הראשון, שתופיע בהמשך העבודה. נתון זה אמנם מוטע, משום שהצוות הממייין העדיף את 'עוזבי קיבוצים' (כפי שאציג בהמשך העבודה), אך גם אחוז ניכר מהמועמדים להתיישבות בשלב הראשון הגיעו מההתיישבות העובדת.

אחר כך באופן מקרי עוד קומץ ועוד שכונה. שאפנו כי על המפות תיוולד עיר של 'סוף מעשה במחשבה תחילה'. רצינו עיר מחושבת ומתוכננת בקווים כלליים למאה אלף תושבים. רצינו עיר בעלת איכות חיים ואיכות סביבה. עיר שיהיה נעים לגור בה כבר מתחילתה. רצינו עיר שתתבסס על מחצבי הטבע בים המלח ולכן חשבנו כי יש הכרח לקשרה בכביש חדש לגמרי לים. רצינו כי העיר תונח על צומת כבישים חדש וארצי: צפון-דרום ומזרח-מערב. רצינו כי העיר תושתת על מפעלים כימיים, על תעשייה קלה, על תיירות ונופש המבוססים על הקרבה למצדה ולחופי ים המלח ועל האוויר המצוין של המקום עצמו. רצינו, מאוד רצינו, כי ימצאו לנו בסביבה הקרובה איזה אוצרות טבע לרפואה. אם לא זהב לפחות פוספטים. אם לא מכרות כסף לפחות מחצבי שיש. אם לא נפט אולי מי תהום". (אליאב, 1983. עמ' 83).

לאחר שהתקבלה ההחלטה על הקמת העיר ועל מיקומה, הצטרפו לעבודה על ערד מתכננים, אדריכלים ומהנדסים צעירים, שהיו שותפים נלהבים בפרויקט ההתיישבות החדש. רבים מהם היו בתחילת דרכם המקצועית, והיתה זו עבורם "הזדמנות נדירה להקים עיר מראשיתה..." (אפרת, 1976. עמ' 193). כך למשל כותב אלכסנדר שר, שהיה האדריכל הראשי של ערד בתקופה זו:

"מתכנני העיר ערד הועמדו בפני משימה שהיא משאת נפשם של כל האדריכלים באשר הם – תכנון ובניית עיר חדשה, חדשה לחלוטין על קרקע בתולה". ומוסיף:

"מתכנני העיר ואדריכליה היו שותפים לשלבים אלה החל מהצעדים הראשוניים ביותר. עם השלמתם ועם קביעת העיר וגבולותיה בקוויה הכלליים הוחל בהכנת הפרוגרמה לתכנון העיר גופה. נאסף ונבחן ניסיון התכנון בערים החדשות בארץ וכן נלמד הלקח שנצטבר בארצות חוץ. אך בראש ובראשונה צריך היה ללמוד את היש במקום". (אלכס שר, עמ' 1).

יונה פייטלסון, שהחליף את שר כאדריכל הראשי של החבל, כותב באתר האינטרנט שלו כי:

"ראה בהזדמנות נדירה זו, את האפשרות ליצור יש מאין בלב המדבר, על פי תפיסתו שלו, כשהוא בן 23 בלבד. [...] היישוב המדברי הפך לסיפור ההצלחה הגדול ביותר מבין עיירות הפיתוח אשר נבנו באותן השנים בדרומה של מדינת ישראל. ערד היוותה מעבדת ניסויים מתוכננת להתיישבות עירונית במדבר, ומשמשת עד היום כמקום עליה לרגל לסטודנטים ואדריכלים מהארץ ומהעולם"³⁸.

ההקבלה שעושה פייטלסון בין ערד למעבדת ניסויים מדגימה היטב את ההיגיון האוטופי-מודרניסטי שעמד בבסיס תכנונה של ערד והנחה את המתכננים. הגיון זה, של תכנון מלא וכולל של עיר חדשה במדבר, היה שונה מהאופן שבו תוכננו ונבנו ערי הפיתוח האחרות.

אדריכל נוסף שהיה שותף בתכנונה של ערד הוא דוד בסט. גם הוא היה צעיר יחסית בתקופה זו (35), אם כי מבוגר ומנוסה יותר מהמתכננים האחרים. בסט היה שותף בתכנון של חלק מהערים החדשות עת עבד כסגן האדריכל הראשי באגף השיכון. בהתנסותו בעבודה זו ראה כיצד נבנות ערים שהן 'בעיותיות מבחינה חברתית וכלכלית'. בסט מבקר את שיטות האיכלוס שהיו נהוגות באותו תקופה, של מהגרים 'ישירות מהאוניה', וכותב כי:

"This 'pragmatic approach' to town planning which was considered a smart Israeli invention, was more like a population game of 'Russian Roulette' and in quite a number of cases the results have been tragic. We were creating a 'Second Israel' of

³⁸ מתוך אתר האדריכלים פייטלסון, שילה, יעקובסון - <http://fsj.chocho-studio.com>

poor immigrants in many of these New Towns and the neighborhoods surrounding some of the large existing cities. These problems are with us to this day"³⁹.

בניגוד לכך, כותב בסט, בתכנונה של ערד חיפשו גישה חדשה, שתכלול חשיבה מחודשת על אופן התכנון, ותכלול גם תכנון חברתי. מי שסיפק את הגישה הזו היה לובה אליאב.

הבדל משמעותי נוסף היה בתכנון המוקדם של העיר כמכלול, שהיה נדיר באותה תקופה:

"One of the most fundamental differences between Arad and other Israeli New Towns,[...] was the fact that Arad has been systematically built according to a preconceived overall urban concept. Many of the other Development Towns had originally been based on the most rudimentary plans consisting of a layout of a small number of neighborhoods around a minimal commercial centre. They subsequently developed haphazardly through the improvised additions of other neighborhoods"⁴⁰.

בסט, שבתקופה זו עבד במשרד פרטי, הוזמן על ידי יהודה תמיר ממשרד השיכון לקחת חלק בתכנון של ערד. הסיבה לכך היתה שחבורת המתכננים שגרה במחנה הזמני היתה: "over ambitious and under experienced". הם נסחפו לתוך תכנון מפורט של מודל מגורים ניסיוני, והדבר הוביל לעיכוב רב בתכנון המפורט של הרבעים. בסט נענה להזמנה ותכנן את רובע יעלים ולאחריו את רובע אבישור. היתה זו עבודתו הזדמנות לעבור מקנה מידה של תכנון אדריכלי לקנה מידה של תכנון עירוני, מה שהוביל אותה בהמשך ללימודי תכנון ערים⁴¹. בסט והאחרים ראו בערד לא רק הזדמנות להתפתחות מקצועית, אלא גם הזדמנות לפצות בעבודתם על שגיאות העבר, ולתכנן עיר חדשה שתוכיח כי אפשר לבנות עיר חדשה וטובה במדבר.

1.ד. שלושה שלבים בעשור הראשון לתכנון והקמת העיר

את התכנון וההקמה של ערד בעשור הראשון ניתן לחלק ל- 3 שלבי התפתחות מרכזיים, שההפרדה ביניהם איננה הרמטית, אך יש להם מאפיינים שונים מבחינת תכנון, דיור, אוכלוסיה, תעסוקה וניהול של העיר. בפרק זה אבקש לסקור בקצרה את שלבי ההתפתחות האלה: מבחינת המאפיינים שהוצגו כאן וכן אירועים מרכזיים, נושאים חשובים ומסמכים הרלוונטיים לכל שלב.

שני השלבים הראשונים, מפברואר 1960 ועד סוף שנת 1964, מתקיימים במציאות מקבילה של הווה ועתיד – הווה של עשייה וחיים שיש לו ממשות למציאות ההולכת ונבנית בעיר, ומאידך מרבית האנרגיה מושקעת בתכנון עתידי ובניה של השלבים הבאים. בשלב השלישי מציאות החיים בעיר מקבלת משקל גובר והולך אל מול התוכניות.

השלב הראשון יפורט כאן באריכות רבה יחסית, משום שהוא מבואי והתחלתי, ולכן יהיו לו פחות מקום בפרקים המפורטים לפי תחומים בהמשך העבודה. השלב השני, הוא שלב המעבר, יפורט בפרק 6, והשלב השלישי, המתייחס לעשור הראשון, יקבל ביטוי מלא יותר בניתוח התהליכים בפרק 7.

³⁹ מתוך אתר של דוד בסט, <http://www.dbestarch.com/eng/chapter.php?chapterid=15&pageid=135>
⁴⁰ מתוך האתר של דוד בסט, <http://www.dbestarch.com/eng/chapter.php?chapterid=15&pageid=135>
⁴¹ מתוך האתר של דוד בסט, <http://www.dbestarch.com/eng/chapter.php?chapterid=15&pageid=135>
בניגוד לאחרים – בסט לא התגורר בערד ולא היה חלק מצוות ההקמה שישב במקום, אלא הגיע מבחוץ. כנראה שמעמדו וניסיונו המקצועי היו חשובים יותר משהייתו במקום במקרה זה.

שלב ראשון – אוטופיה (פברואר 1960 - נובמבר 1962)

השלב הראשון, שראשיתו תוארה בתחילת פרק זה, הוא שלב דימונה של העיר – השלב בו חשבו, הגו וחלמו אותה. ראשיתו בהחלטת הממשלה בפברואר 1960, וסופו עם הגעת המשפחות הראשונות, בנובמבר 1962. זהו שלב של עיר שאין לה עדיין תושבים או אילוצים בשטח, ולכן היא יכולה להגשים כל חזון באופן אוטופי. בשלב זה התחילה מנהלת חבל ערד, ממשרדה בקריה שבתל אביב, בהנחת היסודות לבניית העיר – סיורים מקדימים לשטח, מיפוי האזור, סקרים אקלימיים, הידרולוגיים, גיאולוגיים וטופוגרפיים; איתור מקורות מים ואנרגיה; תכנון תשתיות חשמל, מים, תקשורת וכבישים. בינואר 1960, בעקבות איסוף המידע המקדים בשטח, אותר מקום העיר, והתחילה העבודה בשטח בהנחת התשתיות, הכבישים, בניית המשרדים למנהלת החבל, בניית בית מלון וחדר אוכל וכו'. בראשית העבודות בשטח נעזרו אנשי מנהלת החבל במחנה של חברת 'נפטא'⁴² שהיה בסמוך.

משרדי מנהלת החבל, שמנתה בתקופה זו כ- 30 איש⁴³, התמקמו בערד בדצמבר 1961 ומשם המשיכו בתכנון העיר על כל היבטיה. המהנדסים והאדריכלים, בראשות האדריכל שר, עבדו על תכנית בנין עיר. בנוסף גויסו לעבודה בחבל זוהר גינדל ותמה שוחט, שעסקו בתכנון האוכלוסיה ומיון המועמדים לקליטה – אותן 130 משפחות ראשונות שהגיעו לעיר בתחילת השלב השני. מנהלת החבל, בשיתוף עם משרד העבודה וגורמים נוספים, עסקה גם בתכנון הכלכלי של העיר וביצירת קשר עם בעלי מפעלים בניסיון למשוך אותם לערד. מבחינת תחבורה החלו לפרוץ ולסלול את כביש ערד - שוקת, וכן את כביש ערד - סדום, אך העבודה עתידה היתה להימשך זמן רב. אליאב החליט כי העבודה תעשה מהשטח, משום שיש חשיבות ל'מגע ממשי' של התכנון עם השטח. כאשר המתכננים נמצאים בשטח, הם יכולים לעקוב אחר ההתקדמות והביצוע ולענות על שאלות הגופים המבצעים⁴⁴. על התקדמות העבודה דיווח אליאב, ולאחריו פונדק, **בדוחות התקדמות חודשיים**, שהציגו את עבודת החבל עד יולי 1963.

במקביל המשיכה לפעול הועדה הבינמשרדית, שעסקה בסוגיות עקרוניות בלבד. בנוסף מונתה ועדת משנה מצומצמת לפתרון בעיות שוטפות, בהשתתפות ד. כוכבי (משרד העבודה), י. תמיר (משרד השיכון), ווינר (מחלקת הדיור של הסוכנות)⁴⁵. ועדה זו נקראה **'ועדת ערד'**, וסיכומיה החליפו בהדרגה את דו"חות ההתקדמות. היא נפגשה באופן סדיר למדי עד פברואר 1965, עת נעשו ההכנות להעברת סמכויות החבל למועצה המקומית.

אירוע חשוב בתקופה זו הוא פרישתו של אליאב מתפקידו במאי 1961. אליאב הוזמן לעמוד בראש מנהלת החבל לאחר שעשה בהצלחה תפקיד דומה בהקמת חבל לכיש. הסיבה לפרישה, כפי שמציג אותה אליאב⁴⁷, היא חוסר גיבוי מצד הממונים עליו בסוגיית מכרה הפוספטים⁴⁸, וכן מאבק פוליטי

⁴² חברה לחיפוש והפקת גז ונפט שהיתה בבעלות ממשלתית.

⁴³ מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

⁴⁴ מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752. עמ' 1.

⁴⁵ סיכום פגישה בנושא ערד בלשכת שר העבודה (ללא כותרת), 6.3.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.

⁴⁶ ישובו בה: ע. מסר- מנכ"ל משרד העבודה, י. תמיר – סגן מנכ"ל משרד השיכון, ויצחק פונדק – מנהל החבל. במידת הצורך זומנו לועדה אנשים נוספים.

⁴⁷ מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

⁴⁸ סוגיה סבוכה למדי, שבבסיסה מאבק בין שתי חברות פוספטים – "דשנים וחומרים כימיים" ו- "חברת הפוספטים" על השאלה למי הזכות לערוך סקרים מקדימים באזור ערד. מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

בין משרדי הממשלה על אחריות על מנהלת החבל, שהוביל לקשיים רבים בתפעול ובעבודה היומיומית⁴⁹. לאחר פרישתו בכאב ובכעס, החליף את אליאב בניהול החבל יצחק פונדק.

בנוסף לדוחות ההתקדמות וסיכומי ועדת ערד שצויינו לעיל, עיקר המסמכים העוסקים בתקופה זו הם סיכומי ישיבות, מכתבים ותזכירים שונים בין משרדי הממשלה ובין מנהלת החבל, וכן מסמכים העוסקים בתקציב החבל. נמצאו גם קטעי עיתונות העוסקים בהקמת ערד וכן מסמכים העוסקים בהכנת ההסברה על העיר ובתכנון הפניה למתיישבים.

בתקופה זו גם נכתבו מסמכי התכנון החשובים של חבל ערד – הפרוגרמה למרכז חבל ערד, תוכנית בניין העיר (שהופקדה בשנת 1964), וכן מסמכים שונים המציגים את תפיסותיהם ומחשבותיהם של מנהלי החבל ואדריכליו בדבר העיר המתוכננת. לעיתים יש תיאום בין התוכניות השונות ולעיתים עולות מהם תפיסות שונות לגבי העיר.

הפרוגרמה למרכז חבל ערד היא המסמך הראשוני והכולל ביותר שנכתב במהלך התכנון של ערד. הפרוגרמה נכתבה על ידי האדריכלים ברוצקוס, אריון וספיר⁵⁰ מאגף התכנון שבמשרד הפנים, בעקבות בקשת מנהלת החבל, והוגשה לה באפריל 1961. במכתבו מודה אליאב לברוצקוס על הפרוגרמה ומציין כי "הן מצדכם [אגף התכנון] והן מצידנו [מנהלת החבל] היה קיים שתוף פעולה הדוק בכל שלב הפרוגרמה", וכי היא תהיה לעזר רב בהנחיית קווי תכנון לעיר ולחבל⁵¹.

כלומר, נראה כי מנהלת החבל היתה מעורבת בכתיבת הפרוגרמה, והתכוונה להשתמש בה כיסוד לתכנון העיר. נקודה זו חשובה משום שהיא מעלה את הקשר, שאנסה לבדוק בהמשך העבודה, בין התכנון התיאורטי המוקדם לבין הביצוע הקונקרטי המאוחר לו.

הפרוגרמה למרכז חבל ערד מציעה תוכנית תלת שלבית לפיתוח העיר, ומפרטת שניים מתוכם: שלב א' הכולל 10,000 נפש, ושלב ב' הכולל 30,000 נפש. בשלב הסופי אמורים להתגורר בעיר 50,000 נפש. הפרוגרמה עוסקת במספר תחומים מרכזיים, אליהם אתייחס בפרקי העבודה: פיסיוגרפיה, דמוגרפיה, תעסוקה וכלכלה, הקצאת שטחים. בנוסף היא עוסקת גם בנושאים אקלימיים, גיאולוגיים, תשתיות מים ואנרגיה, דרכים, רקע היסטורי ועוד (ברוצקוס ואחרים, 1961).

מלבד התפיסה האוטופית שחווה באופן מדעי את עתידה של העיר ובונה אותה בהתאם, מרשימה גם רמת והיקף הפירוט של הפרוגרמה: היא כוללת כמעט את כל התחומים האפשריים וברמת פירוט מדהימה. הנחת היסוד האחרונה בפרוגרמה קובעת כי צריך להתקיים קשר ישיר והדדי בין התכנון והביצוע:

"המספרים והאומדן שבפרוגרמה מבוססים על ההנחות ומהווים רק נקודות מוצא – לתכנון בפועל. כל שינוי בהנחות הבסיסיות – יגרור אחריו בהכרח שינוי מתאים בפרטי הפרוגרמה" (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' ד').

באופן ניסוחה, בהגדרותיה המדוקדקות והמפורטות, ובמיעוט ההסברים הנלווים, כתובה הפרוגרמה כמסמך מדעי או כ'הוראות הפעלה'. בכך היא שונה מהאופן שבו כתובים הדו"חות הסוציולוגיים, ששימשו גם הם את מנהלת החבל, המקדישים מקום רב להמלצות והסברים.

⁴⁹ עם הקמתה פעלה מנהלת החבל ישירות תחת שר העבודה דאז – גיורא יוספטל. בבחירות בנובמבר 1961 התפצל משרד העבודה למשרד העבודה החדש, בראשו עמד יגאל אלון (אחדות העבודה) ולמשרד השיכון, בראשו עמד גיורא יוספטל (מפא"י). בעת התפצלות המשרד לא הוגדר באופן ברור לאיזה משני המשרדים שייכת מנהלת חבל ערד, דבר שהוביל לדיונים ארוכים ומתמשכים בסוגיה, ולהקפאת תקציב הפעילות לחבל משום שלא היה שייך לאף משרד. מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

⁵⁰ אליעזר ברוצקוס – הממונה על תכנון ארצי, אגף התכנון; ח. אריון – כלכלן באגף התכנון; ב. ספיר – מרכז הפרוגרמות, אגף התכנון.

⁵¹ מכתב מאליאב אל ברוצקוס (ללא כותרת), 2.5.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.

שלב שני – שלב המעבר (נובמבר 1962 – סוף שנת 1964).

השלב השני הוא שלב מעבר, שבתכנון המקורי לא אמור היה להתקיים. שלב זה כולל את הקמת ואיכלוס שכונת האסבסטונים, שקלטה את 130 המשפחות הראשונות של העיר, והוקמה כפשרה לאחר שחל עיכוב בבניית השיכונים⁵². סופו של שלב זה בשני אירועים שונים: האירוע הראשון, באוגוסט 1964, הוא השלמת השיכונים הראשונים וקליטת משפחות חדשות בערד, ובראשן קבוצת עולים מרומניה. האירוע השני היה ההחלטה (ובהמשך היישום) על סיום עבודת החבל והענקת מעמד מוניציפלי לערד.

שלב המעבר הוא שלב מכונן בהתפתחות העיר, על אף ואולי משום שלא תוכנן במקור. בו נבנה ובעיקר התגבש "גרעין הותיקים", שעליו תכננו לבסס את אופי האוכלוסיה ולעצב את תדמית העיר. זהו שלב המעבר בין העיר המדומיינת וכתובת התוכניות – הממשיכות להיכתב במקביל, לבין המציאות הממשית, בה גרים אנשים בעיר, ויש להם רצונות משל עצמם, שלא תמיד תואמים את התוכניות שנכתבו עבורם ועבור העיר.

בשלב זה שימשה **'ועדת ערד'**, בה ישב מנהל החבל, כגוף מפקח מטעם משרדי הממשלה, שעסק בעניינים אופרטיביים של העיר. עניינים עקרוניים נידונו בפורום רחב יותר. בשלב זה נערך המחקר הסוציולוגי המקיף, ונכתבו דו"חות סוציולוגיים מפורטים. במהלך שלב זה המשיכו המתכננים לעבוד על התב"ע לערד, שהופקדה רק ב- 1964. בשלב זה הוציאה מנהלת החבל את 'דיעוני ערד' שימשו כעלון מקומי הכולל תרבות, הווי והודעות חשובות לתושבים, ומהם למדתי אינפורמציה חשובה על חיי התושבים וההתרחשות החברתית.

מבחינת **דיוור**, כלל שלב זה את 'שלוחת היעלים', שנקראה גם 'השכונה', או 'שכונת האסבסטונים'. שכונת צריפים זו קלטה את 130 המשפחות הראשונות שהגיעו לעיר בנובמבר 1962. לאחר כשנה וחצי עברו חלק מהמשפחות לבתי קבע בשיכונים, וחלק אחר נרשם לבניה בשכונת החצבים – 'שכונת הוילות', ששיווק מגרשיה החל ביוני 1963⁵³. תנאי הדיוור הצפופים, הקשים וה'חלוציים' גיבשו את המשפחות ותרמו לתחושתם כי הם חלק ממעשה גדול, משמעותי וחלוצי – דבר שתרם למחויבותם לערד במשך שנים ארוכות⁵⁴. לתחושה זו תרמה גם הידיעה כי אותן משפחות נבחרו מתוך מאות משפחות אחרות שביקשו להיקלט בערד ולא התקבלו⁵⁵.

האוכלוסיה שהגיעה לעיר בשלב זה היתה בעיקר של 'ותיקים' – משפחות של ילידי הארץ או עולים ותיקים, שאותן מיינו וקלטו זוהר גינדל ותמה שוחט- 'ועדת הקליטה' של החבל. המשפחות נקלטו בעיקר לפי המקצועות שלהם (בעיקר של הגבר) ויכולתם להיקלט בעבודה, וכן לפי גילאי הילדים שלהם⁵⁶. חלק מהמשפחות היו משפחות עובדי החבל, שחויבו להגר לערד כחלק מדרישות עבודתם. **התעסוקה**⁵⁷ בשלב זה היתה מצומצמת והתפרסה על שלושה מקורות מרכזיים – מפעלי ים המלח וחברת הסכרים האמריקאית C.A.C שבנתה סכרים בים המלח (כ- 50 עובדים ביחד); עבודות בניה, חציבה, סלילה וכו' (כ- 30 עובדים); עבודה במנהלת החבל (כ- 15 עובדים); וכן עבודות נוספות

⁵² דו"ח התקדמות חדשי מס' 10 (לחודש אוגוסט), 30.8.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751 וגם - ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011.

⁵³ "סכום דיון מפגישה שהתקיימה עם מר י. פונדק מנהל חבל ערד ביום 25.6.63 בלשכת המנהל הכללי", 25.6.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. הבניה לקחה עוד שנים אחדות ועד אז רוב המשפחות המשיכו להתגורר באסבסטונים.

⁵⁴ ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011.

⁵⁵ ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011, ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010.

⁵⁶ ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011, ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010. נושא זה ידון בהרחבה בפרק שעוסק בתכנון החברתי.

⁵⁷ נושא זה ידון בהרחבה בפרק העוסק בתכנון כלכלי.

בשירותים (חינוך, מסחר), מסגרות, נהגות וכו'.⁵⁸ משמעות הדבר היא שבתקופה זו לא היה עדיין שום מפעל בערד עצמה, ורוב התעסוקה, פרט למסחר ושירותים, היתה מחוץ לעיר. עם הזמן נפתחו בתי מלאכה קטנים והרחיבו את היצע התעסוקה. בתקופה זו הושקע מאמץ רב בתכנון, פיתוח ובניה של תעשייה בעיר עצמה – שתאפשר לקלוט את התושבים שיגיעו להתגורר בשיכונים. כחלק ממאמץ זה נכתבה 'תוכנית תיעוש לאיכלוס', שהוגשה למנהלת החבל ביוני 1963.⁵⁹ בנובמבר 1963 נפתחה לשכת תעסוקה בערד, ובכך נסתיים תפקידה הישיר של מנהלת החבל בנושא קליטת ומיון התושבים בהיבט התעסוקתי הישיר (אך נמשכה מעורבותה בעבודת הפיתוח ובכלל).⁶⁰

מבחינת ניהול העיר ביצעה מנהלת החבל בשלב זה שני תפקידים שונים: תפקיד אחד הוא המשך העיסוק בתכנון ופיתוח של העיר על מנת להביאה לידיה הדמוגרפיים והכלכליים. תפקיד זה כולל מעקב אחר תוכניות הבניה וביצוען; מעקב אחר ביצוע הנחת התשתיות (תשתיות הכבישים הגז לו בקשיים רבים); עיסוק רב בפיתוח כלכלי של העיר; פירסום העיר וקליטת תושבים; וכן עבודה מול משרדי הממשלה וגורמים חיצוניים אחרים.

תפקידה השני הוא ניהול 'השכונה' והמתרחש בעיר עצמה. כיוון שבשלב זה אין מועצה מקומית, וגם אין כמעט גורמים פרטיים או אחרים המספקים שירותים, החבל אחראי הספקתם ותפעולם של כלל השירותים שמקבלים התושבים: חינוך, בריאות, תחבורה, חשמל, מים, קרח, תרבות, תעסוקה וכו'. בשלב זה התחיל עימות, שהלך והתעצם, בין מנהלת החבל לתושבים ובין התושבים לבין עצמם, על הרצון באוטונומיה וניהול עצמי. העימות הוביל להקמת ועד שכונה וועדות משנה שעסקו בתחומים שונים ועבדו בשיתוף עם מנהלת החבל וגם כאופוזיציה מולו. סופו של מהלך זה, לאחר קרבות מרים, בסיום מנהלת החבל ומינוי מועצה ממונה באפריל 1965.⁶¹

שלב שלישי – אטופיה מתגשמת (1965-1972)

"כל הערים החדשות שנוסדו בישראל, עוברות, מי יותר ומי פחות, תקופת ינקות שבה סמוכה העיר על שולחן הממשלה, תקציביה ומינהלה. מאוחר יותר נחלשת התערבות השלטון והעיר מתחילה לנהל בעצמה את ענייניה. זו התקופה שבה נבחן כוח המשיכה והקיום של העיר, או היעדרו. ערד היא, ללא ספק, מן הערים היותר מושכות בין ערי הפיתוח של ישראל".⁶²

בעבודה זו אתייחס אל השלב השלישי כאל 'מצב צבירה' של העיר, שהולכת ומקבלת ביטוי מציאותי כעיר, ולא כאל תקופה כרונולוגית לינארית. תחילת שלב זה בסוף שנת 1964 – עם הגעת משפחות נוספות לערד ועם ההחלטה על סיום עבודת החבל – והוא נמשך אל תוך חייה וסיפורה של העיר, עד תום העשור הראשון. בשלב זה מתחילות התוכניות לקבל ממשות בשטח – נבנים שיכונים ומפעלים, מגיעים ותיקים ועולים, העיר יוצאת לדרכה – והמציאות מתחילה להתעמת עם התוכניות. זהו שלב המבחן בו נאלצת העיר, מבחירה או מכורח, להתנתק מהשד הממשלתי המזין אותה – ולהתחיל לקיים את עצמה.

⁵⁸ "ד"ר"ח התקדמות מס. 22 לחודשים ינואר-יוני 1963", 2.7.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751. הד"ר"ח מציג את מקומות העבודה של 128 עובדים (ככל הנראה רובם גברים). וגם - ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010.

⁵⁹ "תוכנית תיעוש לאיכלוס- ערד, הצעות לביצוע", יוני 1963. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. התוכנית נכתבה על ידי החברה לפיתוח תעשיות בע"מ.

⁶⁰ "ד"ר"ח התקדמות מס. 22 לחודשים ינואר-יוני 1963", 2.7.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751. לשכת התעסוקה פעלה תוך תיאום ושיתוף פעולה עם מנהלת החבל.

⁶¹ ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011; ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010, וכן עשרות מסמכים שונים. ⁶² מועצה מקומית ערד, 1973ב' ערד בשנת העשור. חוברת פרסומית. ארכיון טוביהו: 0324.13.005

מבחינת **דיוור** העיר התחילה לקבל את הצורה שתוכננה לה – נבנו בתי השיכונים והפטיו בשכונת היעלים⁶³, בתחילה 500 יחידות דיוור, ולאחריהן בניינים נוספים, עד לצפי של 1530 יחידות דיוור בסוף שנת 1966⁶⁴. רובע אבישור תוכנן והתחיל להיבנות, ובמקביל התחילה בניה של שכונת 'בנה ביתך' בשלוחת החצבים בערד, שאוכלסה כעבור שנים אחדות⁶⁵.

היצע **התעסוקה** התרחב בשלב זה. רוב התעסוקה עדיין היתה מחוץ לעיר, ומפעלי ים המלח וחברת הסכרים היוו גורם תעסוקתי מרכזי. בעיר עצמה התווספו מקורות תעסוקה כמו מפעלים, בתי מלון, שירותים וחנויות נוספות. בפברואר 1966, עת מנתה ערד כ- 1700 נפש, היו בה 525 מועסקים: 255 מועסקים במפעלים (ים המלח, נפטא, מפעל בתיים טרומיים, וכו'), 40 מועסקים במלונות ומסעדות, 60 בפקידות ושירותים במגזר הציבורי, 70 במסחר ושירותים במגזר הפרטי, 20 בחינוך, וכ- 15 בסביבות באר שבע⁶⁶. כבר בשנים אלה ניתן ללמוד על אכזבות מהיצע התעסוקה הנמוך בכלל, ומהיצע התעסוקה לנשים בפרט. נראה כי התוכניות לפיתוח תעשייתי לא התקדמו כמתוכנן, וכי היה קושי בסנכרון בין התעסוקה והמגורים⁶⁷.

האוכלוסיה שהגיעה לעיר בשלב זה היא מגוונת. משפחות ישראליות רבות שביקשו להיקלט בשלב מוקדם יותר ולא הצליחו, הגיעו בשנים אלה. בנוסף החלו להגיע משפחות עולים – בתחילה מרומניה ובהמשך מארגנטינה, מרוקו ומקומות נוספים⁶⁸. בשלב זה מיון וקליטת האוכלוסיה לא נעשה באופן ישיר באמצעות 'ועדת קליטה' כבהתחלה, אלא באופן עקיף ובירוקרטי יותר, באמצעות תהליך ההקצאה לדירות, שכלל אישור מלשכת התעסוקה, ראיון עם נציג החבל ובהמשך נציג המועצה, והוכחת זכאות לדירה בהתאם לקריטריונים. לאחר הבאת האישורים נבחנה הזכאות לדירה והקצאת הדירות בועדה מיוחדת – 'ועדת איכלוס', אשר אישרה בקשות והיקצתה דירות לתושבים, ובסמכותה היה לדחות את מי שאינו מתאים, על בסיס קריטריונים מוגדרים⁶⁹.

מבחינת **ניהול העיר**, בשלב זה סיים החבל את תפקידו, והתחילה לפעול מועצה ממונה, שב- 1967 הוחלפה במועצה נבחרת. תהליך המוניציפליזציה של ערד היה מורכב וסבוך, והשפיע על האופן בו התעצבו היחסים בין הרשות המקומית לשלטון המרכזי, כפי שאציג בהמשך.

⁶³ המושגים מבלבלים – 'שכונת היעלים' היא שכונת השיכונים הראשונה שנבנית בעיר, ו'שלוחת היעלים' הוא שמה הרשמי של שכונת האסבסטונים, המכונה בפי התושבים והחבל בקצרה – השכונה.

⁶⁴ "סכום דיון משיבה שהתקיימה ביום 23 בפברואר 1965 בעניני חבל ערד", 23.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9. כמובן שנבנו עוד שיכונים בהמשך. הערכה מספרית זו מתייחסת לשיכונים שהתחילו להיבנות בתקופת העבודה של החבל.

⁶⁵ "תוצאות הגרלת מגרשים בין הנרשמים לתוכנית 'מגרש חינוך לבונה ביתו בערד'", 25.9.1963. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד, תיק 10, פריט 32.

⁶⁶ "מזכר", 8.2.66. מ"פ: גל- 6118/17, מ"ל: 48.0/7/994. הנתונים מתוך סקירה של מועצת פועלי ערד שנשלחה למשרד המסחר והתעשייה.

⁶⁷ "מזכר", 8.2.66. מ"פ: גל- 6118/17, מ"ל: 48.0/7/994; ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011.

⁶⁸ "סכום דיון ועדת ערד מיום 21.8.64 שהתקיים בלשכת המנהל הכללי, ת"א", 21.8.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9; ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011.

⁶⁹ תהליך זה מפורט בפרק 7.

פרק 2- רקע תיאורטי

"אוטופיות הן מיקומים שאין להם מקום ממשי. אלה מיקומים המקיימים יחס כללי של אנלוגיה ישירה או מהופכת עם המרחב הממשי של החברה. זו החברה עצמה בצורתה המושלמת או שזה ההיפוך של החברה, אבל בכל אופן, אוטופיות אלה הן מרחבים שבמהותם ובעיקרם הם לא ממשיים" (פוקו, [1984] 2003, עמ' 11).

"ישנם בכל תרבות, בכל ציוויליזציה, גם מקומות ממשיים, מקומות אפקטיביים, מקומות המותווים בכינון החברה עצמה, והם סוג של מיקומי נגד, סוג של אוטופיות שמומשו הלכה למעשה, ואשר בתוכן המיקומים הממשיים – כל יתר המיקומים הממשיים שניתן לפגוש בלב התרבות – מיוצגים, ובעת ובעונה אחת גם שנויים במחלוקת ומהופכים. מדובר בסוג של מקומות שהם מחוץ לכל מקום, אף שלמעשה קביעת המקום שלהם אפשרית. **דווקא משום שהם אחרים לחלוטין מכל המיקומים האחרים**, שאותם הם משקפים ושעליהם הם מדברים, אכנה את המקומות האלה הטרוטופיות, על דרך ההנגדה לאוטופיה" (פוקו, [1984] 2003, עמ' 11).

"...תפקידן [של הטרוטופיות] הוא ליצור מרחב אחר, מרחב ממשי אחר, שיהיה מושלם, מוקפד ומאורגן באותה מידה שהמרחב שלנו הוא חסר סדר, בנוי בצורה גרועה ומבולגן. הטרוטופיה זו לא תהיה של אשליה כי אם של פיצוי, ואני שואל את עצמי האם כמה מן המושבות שלנו אינן מתפקדות באופן הזה" (פוקו [1984] 2003, עמ' 18).

כפי שהוצג, ערד הוקמה בשנות השישים כחלק ממהלך כולל לפיזור האוכלוסיה היהודית בנגב. ואולם – בשונה מעיירות פיתוח אחרות, התכנון של ערד, אופן הקמתה והתדמית שלה לאורך השנים היו שונים וייחודיים.

בפרק זה אבחן את הרקע התיאורטי העומד מאחורי התפיסה התכנונית שהנחתה את מתכנני ערד, כמו גם את עצם המושג 'תכנון' כפרקטיקה מודרנית. בנוסף, אבחן את ההקשר המרחבי, הפוליטי והקונספטואלי שעמד מצויה בתוכו – הן המרחב של הנגב, והן המרחב המושגי של עיירות הפיתוח. בתוך ההקשר המרחבי אבחן תיאוריות המנתחות יחסי שליטה וכוח במרחב, ואת השינויים החלים בהם לאורך השנים. על מנת לעמוד על ייחודה של ערד אדון בשיח הביקורתי על עיירות הפיתוח ואנסה למקם את ערד בתוכו.

שני מושגים ישמשו אותי בעבודה זו כדי לדון בייחוד של ערד, בתכנון שלה, ובהגשמתו – המושג 'אוטופיה', והמושג 'הטרוטופיה'. 'אוטופיה', כפי שאפרט בהמשך, היא מושג רחב, מורכב ובעל פרשנויות מרובות, שישמש אותי על מנת לדון בתכנון של ערד. 'הטרוטופיה', מושג שתבע פוקו, מסתמך על הקונספט של 'אוטופיה' ומפתח אותו. מושג זה ישמש כ'גשר' בין הפרדיגמה של התכנון האורבני וחקר העירוניות, בעזרתה אנתח את ערד עצמה, לבין הפרדיגמה של הגיאוגרפיה הפוליטית, בעזרתה אנתח את הקשרה המרחבי. המושג 'הטרוטופיה' ישמש גם ככלי לבחון את ה'אוטופיה' של ערד בעיניים ביקורתיות.

התיאוריה הפוסטקולוניאלית

המסגרת התיאורטית הרחבה בתוכה אבקש למקם את המחקר היא המסגרת הפוסטקולוניאלית, הטוענת כי לא ניתן להבין את המציאות העולמית בהווה מבלי להתייחס לאירוע ההיסטורי של הקולוניאליזם, שאת השפעותיו המאוחרות וכן מופעיו המחודשים אנו יכולים לזהות במציאות בת זמננו. שנהב (שנהב, 2004) מציע שלושה אופנים בהם משמש המושג פוסטקולוניאליזם: כמצב של

חברה בעלת היסטוריה קולוניאלית, שחלק מתופעותיה קשורות בהיסטוריה זו; כמצב של חברה המקיימת כיבוש קולוניאלי בהווה; וכפרספקטיבה ביקורתית על הקולוניאליזם- הן ההיסטוריה והן בן זמננו (שנהב 2004א, עמ' 11). בתוך מסגרת זו אבקש לאמץ את הנחות היסוד של הזרמים המוקדמים בתיאוריה הפוסטקולוניאלית, שכונו פרספקטיבת העולם השלישי. תפיסה זו התבססה על העמדות האנטי- קולוניאליות שהציגו הוגים שחורים ומנהיגים בעולם השלישי אשר:

”סימנו בכתיבתם את הרגע ההיסטורי שבו כפה המערב על שאר העולם את פרשנותו לגבי המדינה, הלאומיות, האזרחות, המדע, הטכנולוגיה, והספרות, והציג את עצמו כתפיסה אוניברסלית המוגדרת במונחים של קדמה ומודרניות” (שנהב 2004ב, עמ' 191).

אם נוסיף לכך את טענתו של פוקו, כי הריאקציה לנאורות היא חלק מתהליך הנאורות עצמו (פוקו, 1997), נגיע למסקנה שתהווה יסוד מרכזי בעבודתי, והיא כי **לא ניתן להבין את תפיסות הקדמה והמודרניות המערבית מבלי להתייחס למעורבות יחסי הכוחות הקולוניאליים שעמדו ברקע עיצובן של תפיסות אלה**, ואשר יש לבחון אותם מתוך פרספקטיבה ביקורתית המבקשת לחשוף את היבטי העומק של השליטה הקולוניאלית בעולם.

ניתוח ניאוו- מרקסיסטי המקבל הנחה זו מסביר את תהליך המודרניזציה ששולב בקולוניאליזם כתהליך של התפשטות כלכלית ותרבותית של הקפיטליזם המערבי ברחבי העולם, תוך שיעתוק יחסי הכוח ותרגומם למרחב הגלובלי (סבירסקי, 2004; king, 1991; Wallerstein, 1976). בתהליך זה התעצבה המערכת הכלכלית העולמית כמערכת אחת, באופן שיצר מתאם בין מיקום המדינה במרחב הגלובלי לבין מיקומה במערכת הכלכלית העולמית - מיקום המגדיר את העוצמה הכלכלית, מבנה שוק העבודה והריבוד הפנים לאומי (Wallerstein, 1976; Wallerstein, 1991). התהליך ההיסטורי של התעצבות המערכת הכלכלית העולמית התרחש במקביל לצמיחת הערים במדינות הליבה ובמדינות הנתונות לשליטה קולוניאלית, והמבנה הפיזי של ערים אלה השפיע על עיצוב המערכת והושפע ממנה בו זמנית (king, 1991). ”המודרניזציה” היתה השיח ו’החזון’ שליווה את הטמעת יחסי הייצור של הקפיטליזם המערבי בקולוניות, וחלק מתפיסה זו וברוח המודרניזם עוצבו והוצבו⁷⁰ הערים החדשות ברחבי הקולוניות (king, 1991). הפרקטיקה שליוותה את שיח המודרניזציה היא המושג ’פיתוח’, המשמש ככלי להטמעת ערכי המודרניזציה תוך יצירת תלות והעמקת אי השוויון בין האזורים ומדינות (סבירסקי, 2006).

למסגרת תיאורטית זו חשיבות לעבודתי משום שהיא מאפשרת להבין את הקשר המהותי בין התפיסות המודרניות שעיצבו את המבנה האדריכלי של ערד, לתפיסות המודרניזציה שעיצבו את ההקשר המרחבי שלה, ולרעיונות הקולוניאליים שהיו משולבים בתפיסות אלה. בתוך המחקר הביקורתי ישנם זרמים המבקרים את המסגרת הפוסט קולוניאלית (שוחט, 2001; Jacobs, 1996). ג'ייקובס חוקרת ערים בבריטניה ואוסטרליה כ- 'כאתרים ממשיים'⁷¹ המשמשים הן כפלטפורמה והן כמכשיר לכינון מאבקים (פוסט) קולוניאליים ואימפריאליים (Jacobs, 1996). ג'ייקובס טוענת כי מושג קונספטואלי נכון יותר הוא האימפריאליזם, אשר מכיל בתוכו את האירוע ההיסטורי של הקולוניאליזם, את המבנה הכלכלי של הקפיטליזם ואת הפן התרבותי של

⁷⁰ כלומר נבנו במכוון במרחב מסוים על מנת לשמש כסוכנות המודרניזציה כלפיו.

⁷¹ מתייחסת ל- 'real geographies' מתוך ביקורת על המחקר הפוסטקולוניאלי העוסק בעיקר במרחב מדומיין, ולא במרחב ממשי.

האוריינטליזם. היא טוענת כי האימפריאליזם לא תם וכי מבני הכוח עליהם התכוננה האימפריה הבריטית מתקיימים בהווה, אך בצורה שקופה ומעורפלת יותר - (Jacobs, 1996). ואכן לא ניתן להתעלם ממשמעויותיו של השיח האוריינטלי והשלכותיהן על עיצוב המרחב העולמי והמקומי.

אוריינטליזם הוא מושג שתבע אדוארד סעיד, באמצעותו ביקש להדגים כיצד מתבטאת בשיח המודרני באירופה החלוקה הדיכוטומית מזרח-מערב, וכיצד משמשת חלוקה זו לעיצוב יחסי הכוחות בין המזרח והמערב. סעיד הראה את הדרכים השונות שבהן דומיין ה"מזרח" בכפילות של חוסר רציונאליות, חוסר יצירתיות, אלימות ועצלות מחד, ואקזוטיזם, שורשיות ואותנטיות מאידך. באמצעות דימוי זה של המזרח ניסח ה'מערב' את דמותו של כרציונלי, נאור ומתקדם (סעיד, [1978] 2000). 'המזרח' נבנה מתוך המבט של המערב, כיון ש'המזרח' מופיע כ'אחר', כלומר, "כל מה שאינו המערב או שהמערב אינו רוצה להיות או חושש להיות" (כזום, 1999. עמ' 388). כזום, החוקרת את השיח האוריינטלי בתקופת ההשכלה היהודית באירופה, מדגימה כיצד שימשו תהליכי "אוריינטליזציה" והחלת הדיכוטומיה של מזרח/מערב ככלי בידי קבוצות שונות כדי להגדיר קבוצות אחרות כנחותות (כזום, 1999). כפי שיוצג במחקר, לתהליכי האוריינטליזציה של המרחב היתה השפעה על השינויים שהתחוללו בערד.

מדיניות פיזור האוכלוסיה

בראשית שנות החמישים, לאחר שינויים שהתרחשו במרחב הארץ ישראלי בעקבות מלחמת 1948, התקבלה החלטת ממשלה על מדיניות לפיזור האוכלוסיה. אגף התכנון הממשלתי, בראשותו של האדריכל אריה שרון, פרסם את התכנית השלישית לפיזור אוכלוסיה, שכונתה 'תכנית שרון'. בהמשך פורסמה תוכנית זו בספר שנקרא 'תכנון פיסה ישראלי' (שרון, 2006).

תוכנית שרון, שהיתה אוטופיה מרחבית בקנה מידה גדול, ביקשה ליצור מסגרת תכנונית המבוססת על "ארגון, תאומם ושילובם" של גורמים כלכליים, חברתיים ולאומיים- בטחוניים, לקבוע חלוקה "רציונלית וברירה" של שטחים, ולהתוות תוכנית של "פיתוח אינטנסיבי וכולל", "יעיל ומדויק", "שיחדור לכל הפינות" של הארץ, ושישרת ביעילות "את האדם והחברה לנוחיותם" (שרון, 1951, עמ' 5). תוכנית זו הציגה שלושה מימדים המעצבים את התכנון: הארץ, העם והזמן.

הארץ היא היחידה הגיאוגרפית המגוונת שגבולותיה נקבעו זה עתה ושטחיה המאוכלסים או השוממים צריכים להיות מנוצלים בהתאם להבטחה הגלומה בהם (קרקע חקלאית, מחצבים, תיירות וכו'), **העם** הוא האוכלוסיה הקיימת וזו שתבוא, ואשר צריך להבטיח עבודה פיתוח של תנאי מחיה ותעסוקה נאותים, וגם ללכדה לכדי 'חטיבה אחידה ויוצרת', והזמן ההווה, בו האוכלוסיה גדלה בקצב מסחרר ודורשת גיוס של כל הכוחות לטובת פרויקט הפיתוח הארצי.

התוכנית ביקשה להתמודד עם הבעיה של 'ריכוז יתר' של 82% מהאוכלוסיה בערי החוף ויותר מכך במטרופולינים, שמתחילים לסבול מ'חוליי' העיר הגדולה, ועם הבעיה של שטחי קרקע שוממים, אשר בהעדר תכנון הסתייגה תשאירם שוממים ולא מפותחים- מה שיהווה בעיה כלכלית ובטחונית:

"הצעת חלוקת האוכלוסיה, מלווה תכנית מרחבית כוללת, הקובעת את מקום הישובים, הערים, התעשייה והשירותים, היא הכרחית מבחינה לאומית ובטחונית, ואפשר לבצעה רק על ידי מדיניות תכנון ופיתוח נועזת ועקבית של המדינה" (שרון, 1951, עמ' 6).

התוכנית כללה 5 זרועות עיקריות ומשתלבות: תכנית חקלאית, איתור תעשייה, רשת תחבורה, רשת יעור ופארקים וערים חדשות. הארץ חולקה ל- 24 נפות שהיו אמורות להכיל מספר תושבים זהה, ולקבע דפוס מרחבי מדרגי של יחס בין אזור כפרי, עיר מחוז ועיר מטרופולין, על פי מודל קריסטלר.

עצם הרעיון שניתן לתכנן תוכנית כוללת למדינה שלמה, שתבטיח פיתוח אינטנסיבי, כולל, יעיל ומדויק – לא היה ייחודי לאדריכל שרון או לאגף התכנון. רעיון זה, כמו גם הסלידה מחוליי העיר הגדולה, היו נטועים עמוק בתוך הפרדיגמה של התכנון הרציונלי המודרני – פרדיגמה שמתוכה פעלו המתכננים (שרון, 2006).

ערך אמנם לא כלולה בתוכנית שרון, אך גם היא הוקמה כחלק ממדיניות פיזור האוכלוסין, על מנת לתפוס את שטחי הנגב הצפוני (אפרת, א', 1976). עצם הרעיון של 'בריאת' עיר במרחב, יש מאין, כמו גם הרעיונות שהנחו את מתכנני העיר, משתלבים בעקרונות של תוכנית שרון. על מנת שאוכל להתייחס לרעיונות אלה לעומק, אפנה כעת לדון בהתפתחות התכנון המודרני, כמו גם במושג האוטופיה, הקשור קשר הדוק לתכנון זה. בהמשך הפרק אציג את האופן שבו מנתחות תיאוריות ביקורתיות את תוכנית שרון ואת מדיניות פיזור האוכלוסיה.

התקופה המודרנית והעיר

עיר, מודרניזם וקפיטליזם, הן שלוש תופעות שהיתה להן השפעה רבה על התפתחות החברה האנושית. נהוג לקשור ביניהן בשל התפתחותן המקבילה והשפעתן ההדדית, אך תהיה זו טעות להניח שערים נולדו בתקופה המודרנית. ערי המסחר המודרניות נולדו בתקופה המודרנית. ערים, או לפחות חלק מהמרכיבים הפונקציונליים הבסיסיים שלהן, היו קיימות משחר ההיסטוריה, מעט אחרי שהאדם למד לביית את החקלאות והתיישב בישובי קבע. הערים הראשונות שימשו מקום ריכוז ומפגש לצרכים מיתיים ורוחניים – מקומות פולחן וקבורה. אנשים נאספו בעיר כדי לקיים טקסים שנעדרו מחיי הקיום היומיומי שלהם⁷².

ערים פשטו ולבשו צורה בהתאם להתפתחות הטכנולוגית, התרבותית, הדתית והחברתית של החברות, אך תמיד שמרו על כמה פונקציות מרכזיות, שסדר חשיבותן השתנה מעיר לעיר: פולחן או תרבות (מקדש), ביטחון וסדר (מצודה), ריכוז תוצרת וסחורות (שוק, קשר לכפר), ריכוז שירותים ותעשייה (סדנא, מפעל). כמו כן, הערים שמרו תמיד על אותה תכונה שהבטיחה את יתרון – ריכוז גדול של אנשים (לרוב הטרוגניים) בשטח קטן יחסית (ממפורד, [1961] 1990).

בהיסטוריה האנושית ערים נבנו ועוצבו תמיד בהתאם לתפקידים הפונקציונליים שנועדו למלא, בהתאם להתפתחות הטכנולוגית של אותה תקופה, ובהתאם לעוצמת המשטר הפוליטי שבנה אותן. ערי המסחר המודרניות – בחלקן ערי ענק, התפתחו במקביל לשתי התפתחויות טכנולוגיות מרכזיות – המצאת מנוע הקיטור, והתפתחות הניווט והמסחר הימי.

המסחר הימי העולמי שינה לראשונה את היחסים בין אומן (שהפך ליצרן, או פועל) לקונה, והפגיש בין סחורות אנונימיות שבאו מרחוק לצרכנים אנונימיים. השוק הפך משוק של סחורות לשוק שבמרכזו רווח וספקולציה – קפיטליזם ומרקנטליזם, דבר שהוביל לשינויים רבים: התפתחותם של מקומות מסחר חדשים (בנקים, בורסות), התפתחות מקומות איחסון, התחזקות ערי הנמל, ועוד. קרקעות העיר, שקודם לכן היתה מעוגנת בהסדרים פיאווליים שונים, הפכו נכס לצבירת הון – והחל תהליך של קניית קרקעות ובניה מהירה וזולה לצורך רווח, ששינתה את פני העיר. השינוי המשמעותי ביותר היה כניסתו של מעמד חדש – הבורגנות – ששאב את כוחו מעוצמתו הכלכלית הגוברת, ושלא היה מחויב לאתיקה ולכללי מסורת העבר שחייבו את הכניסה והאצולה (ממפורד, [1961] 1990).

⁷² אלה אותם המקומות שפוקו מגדיר כהטרטופיות (פוקו, [1984], 2003)

גם התפתחות מנוע הקיטור השפיעה על העיר- המנוע קיצר מרחקים, איפשר את המעבר לתעשייה בקנה מידה גדול, וגרם לנדידת אוכלוסייה המונית מהכפר אל העיר. הערים גדלו תוך זמן קצר, "פרצו" הערים את החומות, והפכו הערים לערי ענק.

כל השינויים הללו יצרו בעיות קשות בערים המודרניות. חלוקת האדמות ובניה פרטית יצרה סוג חדש של בניינים – בניה זולה, צפופה ודחוסה שנועדה לאכלס את המוני הפועלים העניים. מחירי השכירות והקרע העולים לא איפשרו לשמר שטחים פתוחים למטרות התרגעות ומשחק, ומהעיר התעשייתית והמסחרית נעלמו כמעט כל התפקידים המסורתיים שהיו בערים קודם לכן. בשל הבניה הספקולטיבית נוצר חוסר פרופורציה בין אורכן ורוחבן של דרכים לבין התפקידים שנידרשו למלא, שהוביל לעומסי תנועה ובעיות חניה. הערים הפכו צפופות, מזוהמות ורועשות. כך מתאר ממפורד את העיר בתקופה זו:

"בין 1820 ל- 1900 היו ההרס וחוסר הסדר בערים הגדולות דומים לאלה המאפיינים שדה קרב, גם ביחס לציוד ולכוחם של הגורמים במערכה. בתחומים החדשים של בניין הערים יש להקדיש תשומת לב לבנקאים, לתעשיינים ולממציאים. הם היו אחראים לרוב מה שהיה טוב, וכמעט לכל מה שהיה רע.התיעוש, הכוח היצירתי העיקרי של המאה התשע עשרה, יצר את הסביבה העירונית הבזויה ביותר אותה ידע העולם מעודו; אפילו רובעי המעמדות השליטים היו מלוכלכים וצפופים...." (ממפורד, [1961] 1990. עמ' 407).

ואולם – התקופה המודרנית, במשמעותה כתקופה היסטורית, הביאה איתה גם התפתחויות נוספות- טכנולוגיות, כלכליות, חברתיות ותפיסיות. המודרנה לא נתפסה כעידן, אלא כאופן חשיבה – כפרוייקט. אופן החשיבה הזה כלל את ההבנה שהשינויים הטכנולוגיים וההתפתחות המדעית העצומה יכולים לשרת את האדם ולשפר את החברה והסביבה האנושית. כך כותב הברמס על פרוייקט המודרנה:

"פרוייקט המודרנה, שנוסח במאה ה- 18 על ידי הוגי הדעות של הנאורות, תכליתו עתה לדבוק בפיתוח המדעים האובייקטיביים, היסודות האוניברסליסטיים של המוסר והמשפט והאומנות האוטונומית, כל תחום בהתאם לייחודו, אך בו בזמן גם לחלץ את הפוטנציאלים הקוגניטיביים הנצברים בדרך זו מתבניותיהם האזוטטריות הרמות ולעשות בהם שימוש למען חיי המעשה, דהיינו למען עיצוב תבוני של תנאי החיים. אנשי נאורות מסוגו של קונדורסה עדיין טיפחו את הציפייה הנלהבת, שהאומנויות והמדעים יקדמו לא רק את השליטה בכוחות הטבע, אלא גם את הבנת העולם וההבנה העצמית, את הקידמה המוסרית, את הצדק במוסדות החברה, אפילו את אושרם של בני האדם" (הברמס [1980] 1997. עמ' 108).

החשיבה המודרנית, ממשיכת דרכה של 'הנאורות', כללה את האמונה באפשרות הממשית של שחרור האדם, האמונה בתבונה וברציונליזם, והקריאה לחברה לצעוד בכיוון זה ולהקים את מוסדות שיאפשרו את השחרור. זהו בעצם יסוד הקדמה – האמונה כי ההיסטוריה מתקדמת על ציר של התפתחות לקראת עתיד טוב יותר, והאמונה כי ניתן לעצב את העתיד בעזרת הידע והתבונה, וליצור חברה טובה יותר, ראויה, אשר החתירה אליה היא שתביא לאושר של האנושות (גורביץ', 1997; בשארה, 1997).

ראשית התכנון העירוני

ההבנה כי החברה האנושית יכולה לשלוט בגורלה ולשפר את מצבה בעזרת המדע והטכנולוגיה, יחד עם מצבן של הערים, הובילה לתפיסה שאפשר לחקור את העיר וללמוד לשלוט בה (זימל, [1903] 2004; פארק, [1925] 2004; וירת, [1938] 2004). רעיונות אדריכליים ותכנוניים חדשים ביקשו

להתמודד עם הבעיות שנוצרו. הרעיונות הללו הכירו בקיומה האורבניות כמציאות החיים המודרנית, אך ביקשו להשיב לעיר חלק מהתכונות והמאפיינים שהיו קיימים בעיר, בכפר או בפרבר, בחיים הטרום מודרניים (ממפורד, [1961] 1990).

רעיונות אלה התפתחו במקביל להתפתחות מדעית בתחומים שונים ובעיקר חשובה לענייננו ההתפתחות במדעי הטבע. העולם המדעי כבר הכיר את החידקים, והחל להבין טוב יותר את הקשר בין לכלוך, צפיפות וחושך למחלות. חוקרים ובעקבותיהם מתכננים הבינו את ההשלכות של מי שתיה מעופשים ושל ביוז שאינו מטופל. מבשרי החידושים בתחום התברואה וההגיינה הציבורית היו צ'דוויק, פלורנס ניינטינג'יל, לואי פסטר והברון האוסמאן.

ברמה הבסיסית ביותר ביקשו המתכננים לטפל בתנאים התברואתיים על ידי אספקת מים טובים לשתיה, איסוף הביוב והאשפה וטיפול בהם, ניקוי הרחובות והאוויר, והשבת "הריאות הירוקות" לערים. שינוי התנאים התברואתיים דרש שינוי מערכתי כולל - הבתים והערים לא היו ערוכים אליהם, והציבור לא הכיר בחשיבות הרבה של תאי שירותים לכל בית ושל מקלחות פרטיות. ברמה העירונית נדרשו משאבים רבים לטובת טיפול בבתיים, ובניינים, וברחובות. על מנת להניח תשתית ציבורית (צינורות, מתקני שאיבה וטיפול ועוד) היתה הקרקע צריכה להיות ציבורית, והדבר דרש התערבות של שלטון מקומי. כך חידושי התברואה לא רק הובילו לשיפור תנאי החיים העירוניים, אלא גם הניחו את הבסיס לעקרונות היסוד של הרעיונות התכנוניים שנהגו אחריהם (ממפורד, [1961] 1990. עמ' 435).

"העובדה כי עיר אינה יכולה לשלוט על צמיחתה מבלי לשלוט על התפתחות אדמתה, במצב מציאותי, אלא אם כן תהיה מסוגלת לרכוש ולהחזיק אדמה זמן רב בטרם עלה הצורך האמיתי בה, כלל לא עלתה במוח העירוני החדש. עצם התחושה של שליטה ציבורית נבעה מעצם הקביעה המוחלטת: כאשר השיקול היה צבירת רווחים, נחשב האינטרס הפרטי כעדיף, לפי התיאוריה הקפיטליסטית הקלאסית, על האינטרס הציבורי. [...] כך נחשבה העיר, החל מתחילת המאה התשע – עשרה, לא כמוסד ציבורי, אלא כיוזמה מסחרית פרטית, אותה ניתן לקבוע בכל אופנה שתגביר את המחזור ותמשיך את העליה בערך הקרקע" (ממפורד, [1961] 1990. עמ' 368).

כדי להתמודד עם הלך חשיבה זה והשלכותיו, 'נולד' לקראת סוף המאה התשע עשרה מקצוע התכנון האזרחי והעירוני, שהיה לו תפקיד חשוב בגיבוש הסדר המרחבי לאומי, ובצמיחת המדינה המודרנית. התכנון נתפס כמכשיר לרפורמה מרחבית, האמור להביא ל"שינוי פרוגרסיבי בעיניניהן של קבוצות אוכלוסיה, שינוי לקראת שוויון, צדק חברתי או הנהגת ניהול מרחבי דמוקרטי", בעזרת שיפור תנאי החיים הפיזיים, חברתיים וסביבתיים של בני האדם (יפתחאל, 2006. עמ' 79; Sandercock, 1998). התגבשות התכנון העירוני כפרופסיה בעלת סדר יום ברור ועקרונות מדעיים היתה תוצר של תהליך ממושך שבו הוגים ומתכננים פיתחו רעיונות תכנוניים שונים, המבוססים על דגמים אוטופיים. בטרם אדון בהשפעתם על התכנון העירוני המודרני אבקש להסביר את המושג 'אוטופיה'.

אוטופיה

"גלגולה המודרניסטי [של האוטופיה] כמבנה פיזי ממשי שיתכנן ביעילות הרבה ביותר, וכך יגשים ביעילות, תיאור אידיאלי שכזה [של חברה אידיאלית]" (ד'הוגה, 2006. עמ' 60).

על מנת להבין מדוע ערד היא דוגמה מובהקת לאוטופיה תכנונית, יש להרחיב מעט את העיסוק במושג האוטופיה כשלעצמו, בתפיסה של התכנון האוטופי ובאופן ספציפי בזרם התכנון האוטופי – מודרני.

נהוג להתייחס לאוטופיות כז'אנר ספרותי שכונן בראשית תקופה המודרנית, עם כתיבת ספרו של תומס מור "אוטופיה"⁷³ ב-1516. אולם ז'אנר זה ינק משורשים מיתולוגיים ודתיים המזינים את השאיפה אל הטראנסצנדנטי. היצירות האוטופיות הארציות הושפעו מדימויי האוטופיות המשיחיות וניסו להלביש על דימויהן את המציאות הארצית החילונית. למעשה – באוטופיות הארציות עבר רעיון הגאולה טרנספורמציה מגאולה משיחית התלויה בחסדי האל לגאולה אנושית, התלויה באדם, בחברה או במדע (אלבויים דרור, 1993).

מקור השם אוטופיה הוא יווני, ופירושו הוא 'לא – מקום', אך גם 'מקום טוב'. כלומר – מקום אידיאלי שאיננו באמת קיים. כפל המשמעות הזה כולל את בעיית היסוד של האוטופיה – האם המקום האידיאלי אינו קיים ואינו יכול להתקיים? מה תרומתה של האוטופיה והחשיבה האוטופית אם היא במהותה מנותקת ממציאות ממשית? ואם האוטופיה היא תוכנית בת ביצוע – במה היא שונה מתוכניות אחרות, ובמה היא משמרת את המימד האוטופי שלה? את המימד שאיננו ממשי? (אלבויים-דרור, 1993).

רעיונות הקדמה והנאורות הושפעו מן האוטופיות אך גם השפיעו עליהן. המהפכה הצרפתית נתפסה כניסיון להגשים אוטופיה, ותרמה להתפתחות המדעית ולתנועת ההשכלה. לאוטופיות (למשל 'אטלנטיס החדשה') היתה השפעה ממשית על מוסדות וחברות מדעיות שקמו באירופה, וכן על תנועות מהפכניות שתפסו את עצמן כקהילות אוטופיות וכמגשימות אוטופיות. תנועת ההשכלה חוללה שינוי בחשיבה האוטופית בהכנסת המושג קדמה ובתפיסה של היסטוריה לינארית, ובכך הציבה את האוטופיות על ציר של זמן, כיעד לשאיפה חברתית וככלי לשינוי חברתי (אלבויים-דרור, 1993. עמ' 23).

לאוטופיה ולחשיבה האוטופית, בהקשר התכנוני ובכלל, פרשנויות רבות. ג'יימסון מציג אותה מצד אחד כאפשרות לחשיבה על אופן שבו יסולק 'שורש כל רע' מן העולם, ומן הצד השני כדרך לחשיבה על הסדרים פוליטיים וחברתיים (ג'יימסון, 2006). בלוק תיאר את האוטופיה כ'רעש רקע' הקיים תמיד, כאפשרות של שינוי (דהוג'ה, 2006). פוקו, בציטוט שהוצג בתחילת הפרק, מתייחס לאוטופיות כ'דגם מושלם' או 'דגם מהופך' של החברה, וכמקום שאיננו ממשי (פוקו, [1984] 2003. עמ' 11). בעבודה זו אתייחס להגדרה של האוטופיה כחשיבה על תוכנית כוללת סדר חברתי הרמוני. רחל אלבויים דרור חקרה את האוטופיות הספרותיות, והמאפיינים שמצאה בהן מבהירים היטב, לדעתי, את העקרונות שבבסיס החשיבה האוטופית בכלל, והחשיבה התכנונית האוטופית בפרט:

"האוטופיות מושתתות על האמונה, כי קיימים ערכים אוניברסליים על זמניים, התקפים בכל מקום ובכל זמן, וערכים אלו ניתנים להגשמה מבחינה עקרונית. [...] לרוב מאופיינות החברות האוטופיות כחברות רציונאליות והרמוניות, חופשיות מקונפליקטים וסתירות פנימיות. אלו הן חברות סטאטיות, המצויות במצב של איזון, השומרות בקנאות על המצב הקיים ויוצאות נגד כל שינוי, לאחר שהשיגו את יעדיהן ויצרו את החברה הטובה, את הסדר החברתי המושלם. מחברי האוטופיות לא עסקו בשאלה כיצד לטפל בקונפליקטים, שכן האמינו בכוחם של החקיקה והחינוך, שהם כשלעצמם ישנו את ההתנהגות האנושית. לאוטופיות הקלאסיות מאפיינים של מערכות סגורות, אוטרקיות, שאינן מנהלות יחסי גומלין ויחסי חליפין עם הסביבה, ואין להן צורך להשתנות ולהתאים עצמן לשינויים המתחוללים בסביבה. מבחינה זו ניתן לראות בדגם האוטופי

⁷³ ספר שהיה ראשון בשרשרת של אוטופיות חילוניות או 'ארציות', כפי שמכנה זאת אלבויים דרור, שנכתבו בתקופת הנאורות ואשר מתארות חברות אידיאליות בהן הגאולה נתונה בידי האדם. אחריו נכתבו 'עיר השמש' לקמפאנלה (1602), 'קריסטיאנופוליס' לאנדריאה (1619), 'אויסיאנה' להרינגטון (1656) ו'אטלנטיס החדשה' (1627) לבייקון.

ניסיון להתגבר על חוסר היציבות וחוסר הודאות של החיים החברתיים, והן משמשות ביטוי למאמץ האנושי להשליט ביטחון, סדר, היגיון ויציבות בעולם משתנה, הנראה לרבים כשרירותי וחסר פשר. האוטופיות הן ניסיון לתת משמעות לעולם ולעסוק בעיצוב חברה מהימנת, צפויה, המושתתת על תבונה. הן מבקשות לממש את האידיאות האפלטוניות על המושלם בהסדרים חברתיים" (אלבויס-דרור, 1993. עמ' 16).

תיאור זה מתאים במידה רבה גם ליסודות החשיבה המודרנית. וכפי שאדגים בהמשך – חלק מהעקרונות הללו מופיעים בתהליכי ותוצרי התכנון של ערד. אדורנו והורקהיימר מבקרים את האוטופיה וטוענים כי בכל אוטופיה טבועה נטייה טוטליטרית⁷⁴. ד'הוגה מבקש לאתגר את השיח התכנוני הביקורתי על אוטופיה, וטוען כי כל פרוייקט בעיצוב עירוני נושא בתוכו זרע של טוטליטריות. הזהות של כל עיצוב עירוני טמונה בנטייתו האוטופית להציע אידיאל שונה מהסטטוס קוו. כל אידיאל שמתקבל בתוכנית אב עירונית מוחק את מערכות האמונה המנוגדות שעמדו מולו. ד'הוגה מוסיף טיעון, שאולי יתברר בסיפורה של ערד, והוא כי:

"כל תכנית אב [או פרוייקט בעיצוב עירוני] קיימת כישות מובחנת רק משום שהיא מבוססת על מערכת אמונות המבחינה אותה מתפיסתנו את הממשי. מערכת אמונות זו היא הבסיס האוטופי ה'בלוכיאני'. בעקבות זאת, כל תכנית אב, עם הוצאתה אל הפועל [כמטמיעה בתוכה את זרע הטוטליטריות], הופכת רגישה לביקורת הטוטליטריות והורסת את הכוונה האוטופית שלה עצמה, עד להפיכתה למפלצת דיסטופית הרסנית. האם יש דרך למנוע מראש את הנסיגה הזאת?" (ד'הוגה, 2006. עמ' 80).

בהמשך העבודה אבקש לבחון את הטענה הזו- שהתכנית האוטופית מחייבת שליטה, ומכילה מראש את הנסיגה שלה עצמה.

דגמים אוטופיים בתכנון

הזרם האוטופי בתכנון כלל כמה דגמים אוטופיים, שהיתה להם השפעה עמוקה על התפתחות הפרדיגמה המודרנית בתכנון ועל הארכיטקטורה המודרנית. בין דגמים אלה ניתן למנות את 'עיר הגנים' של הווארד, 'העיר הקורנת' של לה קורבוזיה, 'העיר הפרוורית' של פרנק לויד רייט, 'יחידת השכונת' של פרי, וכן 'התפיסה הרגיונליסטית' של גוס. רבים מעקרונות היסוד של דגמים אלה הפכו לעקרונות יסוד של הפרדיגמה המודרנית ולעקרונות הבסיסיים בתכנון עירוני במאה העשרים (לו-יון, 2006; Sandercock, 1998). אפרט על חלק מהדגמים:

עיר הגנים' של אבנעזר הווארד (1989)

המודלים האוטופיים בתכנון ביקשו, בדומה לאוטופיות הספרותיות, ליצור עיר אידיאלית והרמונית, שתוכל להתאים לסדרי הגודל ולאורחות החיים של תופעת העיור המודרנית. הווארד הגה את המודל שלו על הרקע של גדילת הערים והפיכת המוסדות המרכזיים שלהן לפחות נוחים ונגישים לאוכלוסייה. הוא הבין כי הפיתרון אינו בהרחבת העיר בדמות הפרבר, אלא בסידור העיר באופן שיאפשר לשלב בין היתרונות הגלומים בחיים בעיר לבין היתרונות הגלומים בחיים בכפר, מבלי להכיל את החסרונות הנלווים לכל צורת חיים.

מה שהוורד מייחל לו איננו רק הגשמת תוכניתו לבעיית עיר גנים, אלא שימוש בעקרונותיה ובתובנות שיובערו בזכותה למען רפורמה חברתית כוללת, של גורל נעלה:

⁷⁴ מתוך 'הדיאלקטיקה של הנאורות'. מופיע אצל ד'הוגה (ד'הוגה, 2006).

"All that a man is, and all that he may become, is summed up in his aspirations, and this is no less true of society than of the individual. The end I venture to now set before the people of this country and of other countries is no less 'noble and adequate' than this, that they should forthwith gird themselves to the task of building up clusters of beautiful home-towns, each zoned by gardens, for those who now dwell in crowded, slum-infested cities. We have already seen how *one* such town may be built; let us now see how the true path of reform, once discovered, will, if resolutely followed, lead society on to a far higher destiny than it has ever yet ventured to hope for, though such a future has often been foretold by daring spirits".
(Howard, 1902, p.55)

בעיר, לפי הווארד, גלומים יתרונות הנובעים מריכוז אוכלוסיה שחלקה משכילה ובעלת מקצועות מגוונים – מסחר רב, התקדמות תעשייתית, תרבותית ומדעית, ונגישות רבה לכל אלה. מאידך העיר מציעה לתושביה זיהום אוויר, צפיפות, וניתוק מחיי הטבע. יתרונות הכפר הם בקרבה אל הטבע ואל אורח חיים פשוט, אך במקביל גם משעמם וחד גוני, בשל מיעוט האוכלוסיה ומיעוט העיסוקים. הווארד מגיע למסקנה שעיר גנים, המשלבת מבנה עירוני ותעשייתי עם טבע, גנים, וחקלאות, עשויה ליצור שילוב ראוי. עיר גנים אידיאלית כזו כוללת כ- 30,000 תושבים בעיר עצמה, ועוד כ- 2000 ברצועה החקלאית שסביבה.

עיר הגנים קיבלה את שמה מהעיקרון המנחה של **שילוב גנים וטבע כחלק מתכנון העיר**. גן עירוני גדול מהווה את מרכז העיר, ובין השדרות הפונקציונליות נמצאות שדרות רחבות. העיר מוקפת 'חגורה ירוקה' של כפרים המשמשים כעורף כפרי וכן בטבע פתוח לשימוש תושביה.

עיר הגנים של הווארד נוקטת בעיקרון של **הפרדת שימושים**: היא בנויה מעגלים מתרחבים והולכים, ממרכז העיר ועד למעגל החיצוני ביותר. המעגלים המרכזיים יותר הם ציבוריים, ומעבר להם מעגלי המגורים, התעשייה והמסחר, ולבסוף החקלאות.

ההפרדה באה לידי ביטוי הן בשימושים הפונקציונליים: הפרדת המגורים, התעשייה, שטחי הבילוי ומבני הציבור אלה מאלה, והן **בהפרדת התנועה המוטורית מהתנועה הרגלית**. השדרות לכלי רכב מקיפות את העיר וחודרות אליה, אך התנועה הרגלית מתבצעת בשבילים נפרדים דרך הגנים והמעגלים. ישנה גם הפרדה של מסילת הברזל, אשר מגיעה אל החגורה התעשייתית של העיר ולא לתוך העיר.

כנגד הבעיות הקיימות בבעלות פרטית על הקרקע, המכוונת ליצירת הון פרטי לבודדים ואיננה מאפשרת תכנון ופיקוח על גודל העיר ושימושי הקרקע, מבקש הווארד ליצור עיר שבה הבעלות על הקרקע נתונה בידי הקהילה העירונית, ובהתאם לכך שימושי הקרקע ישרתו את האינטרסים של כלל הקהילה, גם אם אינם כלכליים או רווחיים.

הווארד מבקש להתמודד עם שאלת ההתרחבות של העיר במסגרת העקרונות שהציב, ומציע רשת ערי גנים המחוברות ביניהן ברכבות, ומחוברות כולם ברכבת לעיר הגדולה הקרובה. רשת זו תאפשר מגוון רחב מבחינה חברתית, תרבותית ותעסוקתית, תוך שמירת היתרונות של עיר הגנים בהקשרים הכלכליים, הסביבתיים והחברתיים (Howard, 1902).

התפיסה הרגיונליסטית – סר פטריק גדס.

גדס היה ביולוג סקוטי, שקרא לתכנון אורבני המושתת על יסודות חקר החברה והפרט, הטופוגרפיה והאקלים. הוא פיתח את הרעיון הבסיסי של הווארד לגבי תכנון אזורי, וטען כי תכנון עיר חייב להיות חלק מתכנון אזורי כולל. באמצעות התכנון ניתן לסייע לקהילה להגיע לשלב אבולוציוני גבוה

יותר. את התכנון יש לבסס על ידע מדויק ושיטתי, ולכן קבע גדס כי כל תהליך תכנוני צריך לכלול סקר מקיף, שינותח ויתורגם לתוכנית פעולה. בכך היה גדס אבי מתודולוגיית התכנון. בתחום התכנון האזורי ראה גדס את רעיון "עיר הגנים" של הווארד כנקודת מוצא לתוכנית מקיפה. תפיסתו לגבי פיזור האוכלוסיה במרחב היתה שבמקום שהערים תצמחנה לממדי ענק, יש לפזר את ערי גנים רבות במסגרת תכנון אזורי כולל. ערי הגנים יפוזרו בצורה ראציונלית בשטחים הגדולים, ישתלבו במשאבי הטבע ויהיו איזון אורבני כנגד השטחים החקלאיים והמיוערים (ג'ייקובס, [1961] 2008; שרון, 2004).

'רעיון יחידת השכנות' של קלרנס פרי (1920):

פרי שאב את רעיון יחידת השכנות מהחיים בפרבר ומפעילות המרכז הקהילתי בו. פרי יצר רעיון שיאפשר לשכונות העירוניות לתפקד כיחידות שלמות מבחינה פונקציונלית וחברתית, תוך השתלבות במרקם החיים העירוני (בניגוד לפרבר). מבנה כזה יאפשר לשמר את תחושת השכנות והקהילה, שאבדה בעיר הגדולה.

עקרון הארגון השכונתי מתייחס להבאתם של כל השימושים הפונקציונליים היום יומיים לכדי מרחק הליכה, ולשמירת עורקי התנועה העמוסים שאינם משרתים את השכונה מחוץ לאזור. מבחינה מספרית גודלה של יחידת השכנות עירונית הוא כ- 5000 אנשים- גודל המספיק לקיום בית ספר יסודי, מספר חנויות ושירותים מקומיים, אך גם קטן מספיק להיכרות. מבחינה פיזית גודלה הוא כרבע מייל, והיא מאורגנת כך שמבני הציבור והגנים נמצאים במרכז והמסחר בקצוותיה. היא מוגדרת בגבולות פיזיים ומוקפת בחגורה ירוקה, אך גם מחוברת לעיר וליחידות שכנות נוספות ברשת דרכים וכבישים היקפיים (ממפורד, [1961] 1990).

'העיר הקורנת' ו'מכונת המגורים' של לה קורבוזיה (1923):

לה קורבוזיה הוא המבשר והמסמל של המודרניזם התכנוני שרואה בהתפתחות מדעית וטכנולוגית כלי לפתרון בעיות האנושות. בתפיסתו הפונקציונלית מתייחס לה קורבוזיה אל העיר ככוורת גדולה ואל הבית כמכונת מגורים - שניהם נועדו לספק לפועל תנאי חיים הולמים באופן יעיל. לה קורבוזיה מציע מעיין "עיר גנים אנכית" - עיר המשלבת יעילות מקסימלית עם טבע וגנים על ידי ריכוז הבתים בבניינים גבוהים וגדולים, המסודרים כך שלכל בית יש נוף, אור ואוויר, וסביבתם שטחים פתוחים גדולים - כלומר צפיפות נקודתית גבוהה (בתוך המבנים) עם צפיפות כללית נמוכה (בשטחים הציבוריים). העיר הקורנת של לה קורבוזיה מכילה את כל הפונקציות העירוניות ומבוססת גם היא על הפרדה: אזורי המגורים הם הלב, והם נפרדים מאזורי התעשייה, הנפרדים ממבני הציבור. יש הפרדה מפלסית בין המכוניות להולכי הרגל, שלהם נועדו שבילים בתוך הפארקים ומעברים בקומת הקרקע של הבניינים. העיר הקורנת קוראת לאנשים לצאת החוצה, לצאת ולהשתלב בסובב אותם, בהמשך לתפיסה של הבית הפונקציונלי המשמש לאוכל ולינה בלבד.

העיר הקורנת של לה קורבוזיה היתה גם אוטופיה חברתית, שבמסגרתה צרכיו של הפרט יתמלאו במסגרת התכנון הפונקציונלי: בכפר האנכי (הבניין) תתקיים צריכת מזון קואופרטיבית או פעוטון לילדים. בכך ישוחרר הפרט מדאגותיו ויזכה לחירות מירבית. (ג'ייקובס, [1961] 2008; Pinder, 2005)⁷⁵.

⁷⁵ ג'ייקובס מתייחסת לרעיון בביקורת, כמובן, אך נעזרתי בה לשם הבהרתו.

כל הדגמים שהוצגו ביקשו להתמודד עם הבעיות של העיר **ולחכניס סדר בכאוס**⁷⁶ שנוצר בה, מתוך מחשבה שבאמצעות תכנון מוקדם וכולל ניתן יהיה למנוע את רובן.

הנחת היסוד בהן היא הזכות של האזרח לחיים טובים בעיר, באמצעות הבטחת רמה גבוהה של תנאי תברואה, דיור ואסתטיקה עירונית. דגמים אלה מכילים מוטיבים מרכזיים בחשיבה האוטופית: **ראשית**, הם מושתתים על עקרונות התבונה והרציונליזם, ועושים שימוש בידע המדעי של תקופתם לטובת יצירת עיר אידיאלית; **שנית**, הם מהווים תוכנית כוללת ומוגמרת שאיננה עתידה להשתנות, ואשר למימושה נדרשת רשות עירונית ציבורית, המחזיקה בכוח ובמשאבים ויכולה להוציא את התוכנית לפועל תוך שמירת עקרונותיה; **שלישית** - התייחסותם לעיר היא פונקציונלית וקונסטרוקטיבית – הם רואים במבנים פיזיים, חברתיים וכלכליים כלי ליצירת חברה הרמונית ושוויונית, ומבקשים להבטיח סדר ויציבות; **רביעית** - הם אוניברסליים במהותם - אינם מתייחסים למיקום ממשי או לאוכלוסיה ספציפית בעלת תרבות ספציפית; **ולבסוף** - הם מבקשים לתת מענה לכל תחומי החיים של הפרט (מבלי להתייחס לרצונותיו הסובייקטיביים של פרט יחיד כזה או אחר), ומתייחסים לקולקטיב כקודם בחשיבותו לפרט (לו-יון 2006; אלבוים דרור, 1993).

בשל חשיבותם, זכו רעיונות התכנון האוטופי גם לביקורת רבה. ג'ייקובס טוענת כי אלה רעיונות "בעלי עוצמה והורסי ערים" (ג'ייקובס [1961] 2008, עמ' 43), משום שהם עוינים את העיר ונולדו מתוך הרצון לדלל ולפזר אותה ככל הניתן. ג'ייקובס טוענת כי "חסידי הפיזור"⁷⁷, ראו בעיר את הרע במיעוטו, וביקשו ליצור עיר תוך ניטרול החיים האורבניים, באמצעות פירוק העיר ליחידות משנה, הקטנת הצפיפות ויצירת מקום קטן ואינטימי, שהוא בעצם פרבר גדול (ג'ייקובס, [1961] 2008). העוינות כלפי העיר והרצון בפיזור הנחתה גם את המתכננים בישראל, שראו בעיר מקור לכל רע (שרון, 2006).

הפרדיגמה המודרנית בתכנון.

"ניגוד עז שורר בין הלך הרוח המודרני שהוא בגדר צו, והמאגר המחקר של פסולת בת יובלות שנים. זוהי בעיה של הסתגלות שבה מערערים על הדברים האובייקטיביים של חיינו. החברה משתוקקת בכל מאודה לדבר שהיא תשיג או לא תשיג. בזה כל העניין; הכל תלוי במאמץ שיעשה ובתשומת הלב שתינתן לסימפטומים המדאיגים.

ארכיטקטורה או מהפכה.

אפשר למנוע את המהפכה."

(לה קורבוזיה [1923] 1998, עמ' 243)

הפרדיגמה המודרנית בתכנון היתה הפרדיגמה הדומיננטית ביותר בתכנון במאה העשרים (1998 Sandercock). הזרם המודרניסטי בתכנון נסמך על היגיון רציונלי - מדעי - טכנולוגי, תפס את עצמו כאוניברסלי, וביקש, בעזרת התפתחויות חדשות בחומר ובטכניקות, ליצור ארכיטקטורה חברתית ולהבטיח לכל עדן את התנאים ההולמים לחיים בעידן המודרני, באמצעות תכנון מגורים וערים יעיל, נקי, זול ופונקציונלי (מאירי, 2006; קלוש ולו-יון, 2000; יעקובי, 2007). כמו כן מדגיש זרם זה את מחיקת העבר ושלילתו בשם רעיונות התקופה החדשה (פנסטר, 2007). זרם זה הושפע מאוד מלה-קורבוזיה - ההשפעות הרעיוניות של המכניקה והתפיסה המדעית על אדריכלותו - התפיסה התאית כמו גם 'מכונת המגורים', השתרשו היטב בזרם זה, והשתלבו עם

⁷⁶ לה קורבוזיה משתמש רבות בביטוי זה (שרון, 2004).
⁷⁷ הווארד, לה קורבוזיה, ג'ס, וממשיכיהם.

המחאה ברוח האוונגרד המודרניסטי באומנות⁷⁸. לה קורבוזיה היה מהאדריכלים המשפיעים ביותר בועדת CIAM באתונה שרעיונותיה השפיעו רבות על תפיסות התכנון המודרני (קלוש ולו יון, 2000; Holston, 1989; Pinder, 2005).

גורם מרכזי נוסף שעיצב את האדריכלות המודרנית הוא בית הספר הגרמני לאדריכלות – ה"באוהאוס". לבית ספר זה, שנוסד ב-1919 על מנת לקדם ארכיטקטורה בעלת אחריות חברתית ושימוש בטכנולוגיות מתקדמות, היתה השפעה חשובה על אדריכלים אירופאיים וגם על האדריכלות הישראלית.

"בשביל מאיר"⁷⁹, אידיאליסט בעל תפיסת עולם מטריאליסטית מרקסיסטית, האדריכלות איננה עוסקת בהסמלה חומרית של העולם ובסוגיות פואטיות אומנותיות, אלא מהווה כלי מדעי, רציונלי ושיטתי לאירגון חברתי של החיים המודרניים. מאיר ראה בפרקטיקה האדריכלית כלי בשירות המהפכה לארגון ערכי מרחבי של חברה חדשה, צודקת, אוטופית. כך מתהווה ארכיטקטורה ישירה ונטולת שאריות רומנטיות, המתקיימת בהתאמה לחיי היומיום, ארכיטקטורה שאינה סובייקטיבית ואינה אינדיבידואלית, אלא אובייקטיבית ואוניברסלית. האדריכלות איננה דיסציפלינה המגיבה למצב חברתי קיים, אלא מחוללת, משנה ומכוונת את החברה למצב חדש באמצעות השפעה פיזית ופסיכולוגית על הפרטים ועל החברה" (מאיר, 2006. עמ' 71).

ניתן לראות שוב, כי התפיסות המודרניסטיות הן הפרקטיקה המגשימה את המטרות האוטופיות של תנועה זו. מטרות אלה קיבלו ביטוי מרחבי מציאותי בדמות ערים שונות ברחבי העולם, שאחת מהמפורסמות בהן היא ברזיליה, שנוסדה כפרויקט מודרניסטי ליצירת בירה מודרנית לברזיל (Holston, 1989).

מתוך הדגמים האוטופיים שהצגתי ומתוך עקרונות התכנון המודרניסטי, נגזרו מספר עקרונות שהפכו לעקרונות היסוד בתכנון הערים המודרניות: תוכנית אב לעיר, דגש על סדר מרחבי, איזור, הפרדת שימושי קרקע, הפרדת תנועה מוטורית ורגלית, דגש על תנאים תברואתיים והגייניים, שילוב של שטחים ירוקים כחלק אינטגרלי מהעיר, פירוק העיר ליחידות משנה המתפקדות זו לצד זו. רעיונות אלה אומצו על ידי מערכות תכנון הערים המודרניות, והפכו לכלי של המדינה ליצירת רפורמה מרחבית.

כפי שהצגתי במבוא, ערד נהגה ותוכננה כאוטופיה תכנונית. בהמשך העבודה אדגים כיצד אוטופיה תכנונית זו התבססה על עקרונות היסוד של הפרדיגמה המודרנית. כך למשל נוכל למצוא בערד: הפרדת שימושי קרקע ואיזור, הפרדה בין תנועה מוטורית ורגלית, סדר מרחבי ואירגון סימטרי של המרחב, וחלוקה ליחידות משנה המעניקות את כל השירותים לתושב (צפדיה ויעקובי, 2007; ג'ייקובס [1961] 2008; אפרת צ', 2000).

ביקורת התכנון

בדומה לטענתו של ד'הוגה שהוצגה קודם, לפיה באוטופיה ובתכנון קיים מימד של טוטליטריות, המחקר האורבני הביקורתי מדגיש את תפקידו ומקומו של התכנון לא רק ככלי לרפורמה, אלא גם ככלי לשליטה באוכלוסיה ולחינוכה (יפתחאל, 2006). התכנון והאדריכלות המודרנית נתפסו ככלים

⁷⁸ הביקורת של הזרם המודרניסטי באומנות, שפן אחד שלה הוא הביקורת המודרניסטית על ה'סגנון' האדריכלי ועל ה'מניירות' האדריכליות המצועצות והמיותרות, ראויה לדיון נפרד. חשוב לציין כי ביחד לזרמים נוספים שהשתייכו לאוונגרד המודרניסטי, האדריכלות נמצאת בתפר שבין אומנות ומעשה. אוונגרד אדריכלי טהור היה מתכנן או בונה לשם האומנות בלבד. הברמס מרחיב במאמרו על זרם זה וסתירותיו הפנימיות (הברמס [1980] 1997).

⁷⁹ מנהל בית הספר בתקופה בה למד בו אריה שרון.

לשינוי האוכלוסייה: להבניית תחושת שייכות קולקטיבית, לעיצוב זהותי ותרבותי, להגדרת מכלול היחסים בין הפרט והמדינה, ליצירת חברה אחידה, אוניברסלית ורציונלית (קלוש ולו יון, 2000; מאירי, 2006; יעקובי, 2007).

תפקיד נוסף של התכנון, וכן של האדריכלות, היה במחיקת העבר ויצירה של אומה חדשה ומודרנית, באמצעות השימוש במרחב. התכנון והאדריכלות שימשו כמנגנוני טיהור ויהוד, שמחקו את העבר הפלסטיני והנוף הערבי של הארץ באמצעות מחיקתו הפיזית ובניה על חורבותיו ברוח הציונות המערבית-מודרנית (פנסטר, 2007; יעקובי, 2007).

כמו במרחב הפיזי – גם המרחב התרבותי והנפשי של מהגרי שנות החמישים עבר מחיקה והטמעה מחודשת. מוסדות התכנון ביקשו למחוק את עברם המזרחי והגלותי של המהגרים, ואת תרבותם הערבית, על ידי שימוש באדריכלות מודרנית. השיכונים המודרניים בערים החדשות או בשכונות הספר נתפסו כאמצעי ל'ביות' המהגרים למודרניזציה שלהם. אם הסביבה הבנויה הגדירה את אירגון היחסים החברתיים במרחב, את גודל המשפחה ואת אורח החיים במרחב הפרטי, הרי שהשיכון המודרני נתפס ככלי יעיל להטמעת התרבות המערבית והרציונלית (קלוש ולו-יון 2000; יעקובי, 2007; נוריאלי, 2005).

הביקורת על התכנון המרחבי בישראל

לאחר שהצגתי את יסודות האוטופיה בתכנון, את התפתחות התכנון המודרני, ואת הביקורת על התכנון האורבני, אבקש לשוב אל תוכנית שרון ולבחון את שלושת מימדיה בהיבט ביקורתי: **הזמן** – הוא שלוש שנים אחרי מלחמת 1948, שבמהלכה גורשו, עזבו או אולצו לעזוב רבים מתושביה הערבים של הארץ. זהו גם הזמן שבו התחילו להגיע, מרצון או בשל הנסיבות שיצרה המדינה הציונית החדשה במרחב, מאות אלפי מהגרים מארצות אסיה וצפון אפריקה. **הארץ** – היא אותה ארץ אשר במרכזה מתגוררת 82% מהאוכלוסייה היהודית, בפריפריה הדרומית והצפונית שלה מתגוררת אוכלוסייה ערבית, בדואית ודרוזית, ובגבולותיה יושבים פליטים אשר גורשו במלחמה. שטחי הארץ 'השוממים' מלאים בעצם בכפרים, ערים ושכונות 'נטושות', או נטושות חלקית, אשר יש צורך לישבם ביהודים על מנת לקבע את שליטתה של המדינה הצעירה במרחב, כלומר, לעשות טריטוריאליזציה של המרחב, ומירחוב הטריטוריה (קלוש ולו-יון 2000, שרון 2006). **העם** – היה הטרוגני וכלל כחצי מיליון 'ותיקים' ילידי הארץ או יוצאי אירופה, שהיו בישראל לפני 1948, ומאות אלפי מהגרים חדשים שהגיעו מארצות 'המזרח' – ארצות אסיה וצפון אפריקה, ושנתפסו כבלתי מודרניים, נחותים ובלתי מפותחים (סבירסקי, 1981). התוכנית ביקשה לעצב את המרחב, בעיקר באמצעות הערים החדשות ופיזור האוכלוסייה, באופן שיבטיח את האתניזציה של המרחב – ממרחב ערבי למרחב יהודי, וממרחב 'שומם' למרחב מיושב במהגרים 'מזרחיים' שיכולתם להתנגד לתוכנית היתה קטנה. וכן באופן שהבטיח שההון והעוצמה ישארו במרכז הארץ בידי הותיקים. (קלוש ולו-יון 2000, שרון, 2006).

בנוסף התוכנית ביקשה להבנות את זהותם הלאומית של המהגרים באמצעות רתימתם לאתוס הלאומי של הפרחת השממה ושל המאמץ הלאומי ליהוד המרחב (יפתחאל, 2006). התנועה המודרניסטית בתכנון, והפרקטיקה האדריכלית בכלל, התחברו למשימה הלאומית ציונית. רעיונות האדריכלות המודרנית ביטאו באופן פיזי-מרחבי את התדמית הלאומית הקולקטיבית של ההתיישבות היהודית בארץ ישראל: הם ביטאו 'אוניברסליות' אירופאית ושליטת האוריינט; הם

ביטאו את שלילת הבורגנות; הם יצרו האחדה באורח החיים ובגודל המשפחה; והם נתפסו כחלק מתהליך של מודרניזציה (ניצן- שיפטן, 2006).

חברת מהגרים- מתיישבים - ילידים

הגישה הפוסט קולוניאלית בגיאוגרפיה הפוליטית עושה שימוש במודל של **חברת מהגרים - מתיישבים**, המתאר את אופן היווצרותן של חברות קולוניאליות ואת הריבוד הפנימי שלהן. המודל מתייחס לחברות קולוניאליות "חיצוניות" - שכונו עקב פלישה והגירה, ולחברות קולוניאליות "פנימיות" - שכונו מבנה מרחבי המבטיח שליטה של קבוצת המייסדים באמצעות מבנה אתנו-מעמדי ואתנו לאומי (יפתחאל וקידר, 2000). המודל מאפיין שלוש קבוצות במדרג האתנו-לאומי: קבוצת "**המייסדים**" (המתיישבים האירופאיים) זוכה במעמד דומיננטי בשל הסטטוס התרבותי, הפוליטי והכלכלי שביססה בשנותיה הראשונות; קבוצת "**המהגרים**" (לרוב בעלת רקע אתני או גזעי שונה מהמייסדים), שהצטרפה מאוחר יותר לקולוניה, עוברת תהליך היטמעות אל תוך קבוצת המייסדים, המבטיח את שימור נחיתותה הכלכלית, תרבותית ופוליטית; קבוצת "**הילידים**" (אוכלוסיית המקום המקורית) מאופיינת בהדרה מתמשכת מתהליך בינוי האומה, ונותרת בשוליה הגיאוגרפיים, כלכליים וחברתיים (יפתחאל וקידר, 2000; צפדיה, 2005).

חברות מהגרים- מתיישבים, המצויות לרוב בטריטוריה רב אתנית שנויה במחלוקת, מאופיינות בהתגבשות **משטר אתנוקרטי**. משטר זה מסייע להתפשטות הקבוצה האתנו-לאומית הדומיננטית, ומקדם את מטרותיה הכלכליות, פוליטיות ותרבותיות, על ידי מפתח חלוקת משאבים על בסיס שיוך אתני (יפתחאל וקידר, 2000; יפתחאל, 1999). במדינה אתנוקרטית מתבטא הריבוד החברתי במרחב באמצעות הפרדה במגורים ובדפוסי המגורים בין הקבוצות השונות, ובנגישות שונה של כל קבוצה להטבות הקרקעיות ולמשאבים המרחביים. כך נוכל למצוא במרכז בעיקר את המייסדים, ואילו בפריפריה בעיקר את המהגרים והילידים (יפתחאל וקידר, 2000; צפדיה ויפתחאל, 2004; צפדיה, 2005). קרבתם של אזורי הספר הפוליטיים בהם מיושבים המהגרים לגבולות סכסוך, מעמיקה את הפריפריאליות שלהם ושל תושביהם (Newman, 1998). במשטרים אתנוקרטיים מקובל השימוש ב'הנדסה דמוגרפית'- מדיניות המכוונת הגירה של קבוצות אתניות במטרה לשלוט באזורי סכסוך. 'הדסה דמוגרפית' זו נעשית בכלים שונים: בתמרצים - כדי למשוך את הקבוצה האתנית הדומיננטית אל תוך אזור הפריפריה המיושב בקבוצת המיעוט, או בסנקציות - כדי לדחוק את נציגי קבוצת המיעוט מהאזור לאזורים אחרים או אל מחוץ למדינה (McGarry, 1998).

לפי המודל האתנוקרטי, התנאים הגיאוגרפיים בעת היווסדות ישראל- הסכסוך היהודי-ערבי, הולידו את הצורך בשליטה בקרקע; את האידיאולוגיה של יהוד המרחב; ואת הערעור על זכותם של הילידים על הקרקע, תוך מחיקת עברם. הצורך בהבטחת ריבונות הלאום היהודי בכל שטחי המדינה הביא לתוכנית לפיזור האוכלוסיה באזורי הספר, תוכנית שמומשה בפועל על ידי המהגרים המזרחיים. שליחתם של אלה ל"עירות הפיתוח" המרוחקות הבטיחה הן את הכללתם בקולקטיב הלאומי היהודי בשם ערכים לאומיים של כיבוש המרחב ומחיקת האחר הפלסטיני, והן את הדרתם התרבותית והכלכלית באמצעות הדרתם המרחבית (Yiftachel, 1998; יפתחאל וקידר, 2000; שרון, 2006).

בחברות מהגרים – מתיישבים הריבוד הכלכלי-מעמדי חופף לריבוד האתני, הלאומי והמרחבי. מודל **הקולוניאליזם הפנימי**⁸⁰ (Hechter, 1975) טוען כי דפוסי פיתוח מרחבי לא שוויוניים מביאים להיווצרות 'שוקי עבודה מפולחים'⁸¹ ו'חלוקת עבודה תרבותית' בין אוכלוסיית המרכז לאוכלוסיית הפרפריה. דפוסים אלה משקפים, כמו גם משעתקים, את המבנה המעמדי-אתני של החברה (פלד, 1997). כך מרוכזת אוכלוסיית המרכז בשוק עבודה מוגן ומאוגד יחסית - בעבודות צווארון לבן וברמות השכר הגבוהות, ואילו אוכלוסיית הפרפריה נדחקת לשוק העבודה התחרותי של עובדים לא מיומנים ולא מאוגדים, ברמות שכר נמוכות (סבירסקי וברנשטיין, 2004; גרינברג, 1996).

מגוף הידע הקיים עולה כי ריחוקן של עיירות הפיתוח אפשר ניצול כלכלי יעיל של המהגרים המזרחיים ושל הפרפריה על ידי קבוצת המתיישבים, בעזרת מנגנונים שונים: שוק עבודה מפולח ורמות אבטלה גבוהות; הסללה מקצועית; הטבות לבעלי הון הפותחים מפעלים בפרפריה – לרוב מבוססי שכר נמוך; מנגנוני דיור ונדל"ן המורידים את ערך הנכסים בפרפריה ו"כולאים" את האוכלוסיה בערים הפרפריאליות, ועוד (סבירסקי, 1981; סבירסקי וברנשטיין, 2004; צפדיה, 2005). בסיכום העבודה אבחן את התאמתה של ערד למודלים שהוצגו, ואראה כיצד היא משתלבת בהם במידה מסוימת, אך גם מלמדת על חולשותיהם.

אם נאמץ את המודל של חברת מהגרים-מתיישבים נוכל לתאר את ערד כעיר חדשה שנוסדה בפרפריה על מנת להוות זרוע של הריבונות הציונית במרחב, ולהבטיח את השליטה על האדמות, אשר חלקן נתבעו על ידי 'בדואים מסוימים'⁸². בניגוד לחלוציות בכוח שהופעלה על המהגרים המזרחיים בערים האחרות, שנחשבו פריפריאליות, ערד נתפסה כהתיישבות חלוצית בספר שנעשתה מרצון ולכן סיכוייה להצלחה טובים יותר. גם הריבוד אתני-כלכלי התבטא ביחסים בין ערד לסביבתה, כאשר ערד התאפיינה במקומות עבודה יציבים, ברמות שכר גבוהות ובאחוז אקדמיים גבוה. בסיכום העבודה אבחן את התאמתה של ערד למודלים שהוצגו, ואראה כיצד היא משתלבת בהם, אך גם מלמדת על חולשותיהם.

תהליכים כלכליים גלובליים

לפי המודלים שהצגתי עד כה ניתן היה לצפות שערד תמשיך להיות עיר בעלת איכות חיים גבוהה, רמה כלכלית גבוהה ו'חומר אנושי איכותי', בדומה לעומר, מיתר ולהבים, הישובים האחרים שניתן לאתר בהם דפוסים סוציו-אקונומיים ואתניים דומים. ואולם, לא זה המצב. סיפורה של ערד מאתגר במובן מסוים את המודלים שהצגתי, אך יש לבחון את תהליכי השינוי שעברה בתוך הקשר תיאורטי רחב יותר של תהליכים כלכליים ומרחביים גלובליים.

מחקרים הבוחנים את תהליכי גלובליזציה במסגרת הפרדיגמה הפוסט קולוניאלית מראים כי בעיצוב המרחב הישראלי משתלבים היגיון האתנוקרט ושהיגיון הניאו ליברלי. שילוב שמאפשר למדינה לדחוק עולים, מהגרי עבודה ופליטים אל הפרפריה, בהתאם לצרכים של ההון, תוך שימור הפערים המרחביים-כלכליים באמצעות הפיכת הנדל"ן לסחורה (צפדיה ופתחאל, 2004; שנהב, 2000). בתחום חקר הגלובליזציה מסכימים חוקרים שונים כי השפעתם המרכזית של הגלובליזציה וההפרטה בישראל היא בהעצמת הפערים הקודמים (פילק ורם, 2004). סבירסקי טוען כי תהליכי **הגלובליזציה והמודרניזציה** מבטאים רצף היסטורי של הטמעת יחסי הכוחות של הקפיטליזם

⁸⁰ המבוסס על התאמה של מודל המערכת העולמית של Wallerstein למרחב הלאומי (Wallerstein, 1976).

⁸¹ התיאוריות של שוק העבודה המפולח מסבירות את היווצרותם של שוקי עבודה שונים לקבוצות אתניות שונות, ומשמשות ככלי הסברי במודל הקולוניאליזם הפנימי. למשל על התיאוריה של: Bonacich 1979 בלשון הפרוגרמה.

המערבי ברחבי העולם, כאשר הגלובליזציה היא שלב המיצוי של הפיתוח הבלתי שווה של עידן המודרניזציה⁸³. תהליכי הגלובליזציה מעמיקים את הפערים האתנו-מעמדיים שנוצרו במסגרת תפיסות המודרניזציה⁸⁴ (סבירסקי, 2004).

פילק מנתח תהליכים אלה כמעבר ממודל הגמוני של "קיינסיאני/פורדיסטי" למודל הגמוני "ניאו ליברלי/פוסט פורדיסטי", שמשמעותו העמקת אי השוויון והפיכתה של כל חברה, ושל העולם בכללותו, לחברה דו שכבתית מבחינת יחסי הכוחות של החיים הכלכליים (פילק, 2004). הפרויקט ההגמוני החדש משנה את אופיה האוניברסלי של מדינת הרווחה הישראלית, מאיץ את תהליכי ההפרטה, ומעמיק את הפערים הכלכליים. מסגרת מושגית נוספת המנתחת את השינויים הכלכליים והפוליטיים בעשורים האחרונים היא של "המדינה המשגיחה" ו"המדינה המפקירה". שנהב מציג את יחסי ההשגחה ויחסי ההפקרה שמקיימת המדינה עם אזרחיה ותושביה, כשני פנים שאינם מייתרים זה את זה אלא משלימים זה את זה. כך למשל המדינה מכריזה על 'מצב חירום' יוצאת למלחמה, ובאותו זמן נמנעת מהכרזה על 'מצב חירום' כדי להימנע מפיצוי האזרחים (שנהב, 2007). כך וצפדיה מדגימים כיצד משתמשות ממשלות ומדינות בטכניקות ממשליות שונות כדי לממש את ההשגחה וההפקרה ביחס לקבוצות אוכלוסיה שונות (כך וצפדיה, 2010). רודד מכנה דפוס זה 'שליטה מזניחה', ומדגימה כיצד הוא מופעל כלפי הפריפריה בישראל (רודד, 2010).

בעזרת מחקרים אלה, שרובם לא עוסקים ישירות במרחב, אך מתארים תופעות בעלות השלכות מרחביות מובהקות, נוכל לבחון את מעמדה של ערד ואת תפקידה המרחבי ביחס לתפיסות הפיתוח המודרניזציה וביחס לתהליכי הגלובליזציה.

הטרטופיה

שימוש במושג 'הטרטופיה' של פוקו, יאפשר לעשות חיבור בין המחקר האורבני לבין הפרדיגמה של הגיאוגרפיה הפוליטית, משום שהוא מתייחס למיקום ההטרטופיה ולתכונותיה, ובוחן אותם ביחס לתפקיד המרחבי שלהם. פוקו מגדיר הטרטופיות כ- :

"... מקומות ממשיים, מקומות אפקטיביים, מקומות המותווים בכינון החברה עצמה, והם סוג של מיקומי נגד, סוג של **אוטופיות שמומשו הלכה למעשה**, ואשר בתוכן המיקומים הממשיים - כל יתר המיקומים הממשיים שניתן לפגוש בלב התרבות - מיוצגים, ובעת ובעונה אחת גם שנויים במחלוקת ומהופכים. מדובר בסוג של מקומות שהם מחוץ לכל מקום, אף שלמעשה קביעת המקום שלהם אפשרית. **דווקא משום שהם אחרים לחלוטין מכל המיקומים האחרים**, שאותם הם משקפים ושעליהם הם מדברים, אכנה את המקומות האלה הטרטופיות, על דרך ההנגדה לאוטופיה" (פוקו [1984] 2003, עמ' 11 – הודגש על ידי).

להטרטופיה תפקיד ביחס למרחב החיצוני לה:

"...תפקידן [של ההטרטופיות] הוא ליצור מרחב אחר, מרחב ממשי אחר, שיהיה מושלם, מוקפד ומאורגן באותה מידה שהמרחב שלנו הוא חסר סדר, בנוי בצורה גרועה ומבולגן. הטרטופיה זו לא תהיה של אשליה כי אם של פיצוי, ואני שואל את עצמי האם כמה מן המושבות שלנו אינן מתפקדות באופן הזה" (פוקו [1984] 2003, עמ' 18).

פוקו מתייחס למושבות של גל הקולוניזציה הראשון - מושבות הרמוניות שבהן השלמות האנושית הגיעה לכלל מיצוי על ידי סדר אדריכלי וחברתי תואם והרמוני - וטוען כי הן מילאו תפקיד של

⁸³ סבירסקי מצביע על מוגבלותו של החזון הליברלי ביחס לחזון המודרניזציה מבחינת התפיסה או הרטוריקה של פיתוח ועיצוב סדר חברתי חדש ואוניברסלי, שהיתה חלק מן המודרניזציה ונעדרת מחזון הגלובליזציה. כמו כן הוא מדגיש את חשיבותו של המושג פיתוח כחלק מתפיסת המודרניזציה.
⁸⁴ הפערים האתנו-מעמדיים מעמיקים הן ביחס לאוכלוסיה המזרחית והן ביחס לפלסטינים אזרחי ישראל.

הטרוטופיה במישור האירגון הכללי של המרחב הארצי (פוקו [1984] 2003). טענה זו מבהירה את היחס בין הרעיונות האוטופיים-מודרניים של הסדר האדריכלי, לבין ההקשרים הקולוניאליים שלהם. הסדר המודרני הגדיר את עצמו ביחס למרחב שסימן את הכאוס הפרימיטיבי (נוריאלי, 2005; פוקו [1984] 2003). כפי שעולה גם בדבריו של בן סימון:

”במידה רבה סימלה הקמתה של ערד תשובה לכישלונן של דימונה, אופקים, נתיבות וקרית מלאכי. העיירות האלה עלו לקרקע בחופזה ברוטאלית, בלא תכנון ובלא שמץ חמלה. ערד הוקמה במחשבה תחילה. תושביה סוננו בקפידה באמצעות ועדות קבלה. הם באו מרחבי הארץ, רבים מהם עזבו קיבוץ ומושב כדי להפריח את הנגב הצחיח. הם ראו עצמם חלוצים שנקראו לדגל ונענו לקריאתה של המדינה הצעירה...” (בן סימון, “הארץ” 30.7.2004)

מנקודת המבט הפוסט קולוניאלית נוכל להגדיר את ערד כהטרוטופיה של פיצוי, ששימשה כמושבה הציונית ההגמונית⁸⁵ במרחב הקולוניאלי של הנגב. ערד היתה אוטופיה מתגשמת ולכן גם הטרוטופיה ביחס לעיירות שסביבה – הצלחתה, ששימשה כהוכחה שניתן להקים עיר מודרנית איכותית במדבר, היתה כמראה לכישלונן.

⁸⁵ את החיבור בין מושג ההגמוניה לניתוח של חברה פוסטקולוניאלית בהקשר הישראלי עושה ברוך קימרלינג בספרו ‘מהגרים, מתיישבים, ילידים’ 2004.

פרק 3- תכנון פיזי

"אינני יודע מה זאת 'עיירה'. לדעתי אתם כועדת שמות צריכים לקבל עליכם משימה חשובה ו'להרוג' פעם ולתמיד את המושג 'עיירה' שלדעתי הוא בלתי מתאים ובלתי הולם למה שאנו עושים בארץ. לי נראה כי ישנן בהתישבות שתי צורות של סוגי ישוב: כפרים (...) וערים, ואין צורת ביניים. יכולה כמובן לקום 'עיר פיתוח' שבשלביה הראשונים תמנה אוכלוסיה קטנה, אך להכריז למפרע על קרית גת, קרית שמונה, מצפה רמון וכו' כעל עיירות רק מקטין מערכן ומשפילן. על כל פנים בחבל ערד אנו מתכוונים להקים עיר".⁸⁶

פרק זה ושני הפרקים שאחריו יעסקו בתכנון של ערד על היבטיו השונים – פיזי, כלכלי וחברתי. בפרקים אלה אבקש לבחון איזו דמות עיר ביקשו המתכננים לערד: מה תהיה דמותה הפיזית של העיר, איזה סוג של אוכלוסיה תהיה בה, מה יהיה אופי היחסים החברתיים, מה יהיה הבסיס הכלכלי ועוד. ההפרדה בין התחומים היא מלאכותית במידה מסוימת, משום שלא ניתן להפריד לגמרי בין אופי האוכלוסיה לאופי המגורים, או לתכנון התעסוקתי. מסיבה זו 'גלשו' מפעם לפעם הנושאים לפרקים אחרים. בפרקים אעסוק ב'תכנון', כלומר ברעיונות, באופן מנותק למדי מתהליכי הביצוע ומהכרונולוגיה ההיסטורית – שניהם יבואו לידי ביטוי בפרקים הבאים. מסיבה זו יתכן שיהיה 'ערבוב' זמנים במסמכים וברעיונות שונים, אך אשתדל לא לתאר רצף התפתחות של רעיון אלא דווקא רעיון מוגמר. כלומר – מה היתה האוטופיה? מה היתה העיר האידיאלית שחלמו המתכננים?

פרק זה יתמקד בתכנון הפיזי של העיר: איתור מיקומה, עקרונות היסוד בתכנונה, דמות העיר הכוללת, מבנה שכונות המגורים, תכנון המבנים, ועוד. מסיבה זו 'גלשו' מפעם לפעם הנושאים לפרקים אחרים. בפרק אבקש להבין את הייחוד בתכנון זה ואת תפיסת העולם והתפיסה החברתית שעמדה מאחוריו, וכן לבחון את ההקשרים התיאורטיים של העקרונות התכנוניים.

עקרונות התכנון הפיזי של ערד באו לידי ביטוי בשני מסמכים עיקריים: בפרוגרמה למרכז חבל ערד, ובתוכנית האב לעיר ערד, אשר הוכנה על ידי צוות אדריכלים ומתכננים ברשות יונה פיטלסון, הופקדה בשנת 1964, ואושרה סופית בשנת 1967 (אפרת, 1973; אפרת, 1976; שגור, 1979). בנוסף ישנם מסמכים שונים בהם מתוארת תפיסת העבודה של המתכננים ביחס לדמות העיר.⁸⁷

הייחוד הראשון בתכנונה של ערד היה העבודה מהמקום עצמו. צוות המתכננים, שכלל אדריכלים ומהנדסים, עבר להתגורר בשטח כבר בדצמבר 1961, מה שתרם לתכנון, וקשר את המתכננים אל המקום. **המתכנן הראשי של החבל בתקופת אליאב היה אלכס שר, שעזב בעקבות אליאב, והוחלף על ידי יונה פיטלסון. אדריכלית נוספת היתה אילנה אלרוד, שחזרה זמן קצר קודם לכן מברזיל, שם עבדה בצוות של האדריכל אוסקר נימאייר על תכנון ברזיליה**⁸⁸. בין המהנדסים היה בוגר הטכניון הטרי אברהם שוחט. אדריכלים נוספים שהשתלבו בעבודה בשלב מאוחר יותר הם דוד בסט ואדם איל, שתכננו את רובע יעלים ואת רובע אבישור. בטרם אציג את התכנון של העיר עצמה, אתייחס לאחד האספקטים האזוריים בתכנונה – איתור המיקום.

⁸⁶ אליאב במכתב ליו"ר ועדת השמות הממשלתית (ללא כותרת), 21.1.1961. בתוך: מועצה מקומית ערד, 1983. עמ' 50. אתר עיריית ערד: <http://www.arad.muni.il/446.html>. ההדגשות במקור.

⁸⁷ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752; "ערד בבנינה", מרץ 1963 (משוער), י. פונדק. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד; חוברת "למשתכן בערד", ללא תאריך, ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד; וגם – איל ובסט, 1967.

⁸⁸ מתוך הבלוג "חלון אחורי" של מיכאל יעקובסון. <http://michaelarch.wordpress.com/2012/05/29/%D7%A1%D7%99%D7%91%D7%95%D7%91-%D7%A2%D7%A8%D7%99%D7%99%D7%9F-%D7%A2%D7%99%D7%A8%D7%99%D7%99%D7%AA-%D7%A2%D7%A8%D7%93>

3.א. העיר במרחב – איתור העיר ותכנון הדרכים.

"שיקולים מדיניים והתיישבותיים כלליים הכתיבו את אזור העיר החדשה. אספקטים גיאוגרפיים, טופוגרפיים, ותנאים אקלימיים אתרו את העיר. בעת הדיון בבעיות אלה נוצר קשר אמיץ בשילוב תכנון העיר בתכנון האזורי אשר התבטא בין השאר בהתוית הכביש הארצי הקושר את מרכז הארץ וצפונה עם אזור ים המלח וכל אשר בו... קטע הכביש העובר ליד העיר ערד עצמה שולב ותואם בתכנונה של העיר"⁸⁹.

בשלב הראשון נדרשו המתכננים להחליט על מיקום העיר, לאור המטרות של תפיסת אדמות החבל ופיתוח האזור מבחינה כלכלית⁹⁰. לאחר סריקות מעמיקות אותרה שלוחת כידוד כמיקום הנוח ביותר להקמת עיר מבחינה טופוגרפית, אקלימית, תחבורתית ונופית. ערד תוכננה להיות את מרכזו של חבל ערד, שגבולותיו מוגדרים בפרוגרמה כך: מצפון- גבול שביתת הנשק עם ירדן; במערב – כביש באר שבע- חדרון מהגבול עד תל שוקת ומשם דרך עפר עד בית פלט⁹¹; מדרום – כביש באר שבע- דימונה- סדום; ממזרח – חוף ים המלח. בתוך חבל ערד יחולק המנהל לשניים – מחציתו המזרחית, מקו הר חצרון- ראש זוהר- דימונה ומזרחה- יהיה בשיפוט של מועצה אזורית תמר. העיר עצמה ויתרת החבל יהיו כפופים ישירות לנפת באר שבע (ברוצקוס ואחרים 1961, עמ' 1).

בפרוגרמה מוסברות הסיבות לבחירת מיקום העיר, באזור שמתאים לתעשייה, עיבוד מחצבים ותיירות. בשל הבסיס הכלכלי התיירותי נבחר המיקום בקרבה יחסית לים המלח, למצדה, לאתר ההיסטורי בערד⁹² וכן במיקום שיש בו נוף מרהיב. כמו כן מוצגים התנאים הטופוגרפיים והאקלימיים הבסיסיים ונקבע כי בשל מיעוט המים הזמינים באזור, יסופקו המים לערד על ידי חיבור למפעל האזורי בבאר שבע או על ידי קידוחי עומק לבארות. (ברוצקוס 1961).

תכנון דרכי התחבורה היה חלק בלתי נפרד מאיתור ותכנון העיר. אליאב הבין שמבלי לסלול תשתית חדשה של כבישים שתעניק לערד יתרון תחבורתי וכלכלי, לא תוכל העיר להתפתח מבחינה כלכלית ובכלל⁹³. מתיאור ויכוחו של אליאב עם אשכול על התקציב להקמת הכביש עולה השקפתם הנחושה של אנשי התכנון, שטוענים בפני אשכול כי אם מה שהוא רוצה זה 'א- שטאטלה מיט א- כבישלה'⁹⁴, הוא יכול לשלוח אותם הביתה. הם לא התכוונו להקים עיירה גלותית שתהיה סמוכה על שולחן הממשלה, אלא עיר מודרנית, עצמאית ובעלת יוזמה (אליאב 2002, עמ' 215-216). סלילת הכבישים לא היתה רעיון של אליאב בלבד. גם הפרוגרמה קבעה כי לצורך חיזוק הבסיס הכלכלי של העיר יש לסלול באופן מיידי 3 כבישים: כביש לצפון מערב – לכיוון כביש חדרון- באר שבע, שיחבר את העיר לכיוון נמלי הים התיכון; כביש לדרום מערב – לקשר את העיר עם אורון, דימונה, באר שבע ואילת; וכביש לדרום מזרח – שיחבר את העיר לים המלח וישמש להעלאת התוצרת מים המלח (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 11). במסמכים אחדים הופיעו הצעות לגבי חיבור העיר למסילת ברזל או הקמת שדה תעופה (מנחת קטן פעל בעיר בשנותיה הראשונות, אך ללא טיסות סדירות), אך לא נראה כי היתה תוכנית משמעותית בנושא, כך שתכנון התחבורה הסתכם בתכנון הכבישים.

⁸⁹ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752, עמ' 1.

⁹⁰ ראה פרק המבוא. שם גם התייחסתי לשאלת הבעלות על האדמות ולכן לא אתייחס אליה בפרק זה.

⁹¹ לימים כביש 31.

⁹² לימים תל ערד.

⁹³ ראו מוקלט עם אליאב, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

⁹⁴ "עירינות עם כבישון" באידיש, כך זה מובא בטקסט ומבטא באופן מאוד חריף את הפער בין אליאב שרצה 'עיר' מודרנית לאשכול שראה בעיני רוחו 'שטאטלה' גלותית ונידחת.

3.ב. עקרונות יסוד לתכנון ובניית העיר

"מנקודת מבט חברתית, אחד האספקטים החשובים של התכנון הוא הניסיון ליצור סביבה אורבנית ויחודית, כדי שהתושבים יחשו, כי הם חיים בעיר ולא בפרבר. כדי להשיג זאת, הוקדשה תשומת לב רבה לפרופורציות גופי הבנין היוצרים את החללים הסגורים בין הבניינים – Enclosure – וכן ל'פנסטרציה', לחומרי בנין מתאימים וכדו'. בסגירת החללים שבין בנינים וביחס שבין אלה לאלה – המפתח לאוירה אורבנית" (איל ובסט, 1967, עמ' 29).

חלק זה יתאר תחילה, בקצרה, את המבנה הכללי של התכנון העירוני של ערד, כפי שעולה מתוכנית האב וממאמרים שנכתבו על ערד. בהמשך אתייחס באופן מפורט לסוגיות התכנוניות השונות. העיקרון הראשון שעולה בצורה ברורה מכל המסמכים (ואיננו מובן מאליו בתקופה זו) הוא השאיפה לבנות עיר – לא ישוב חקלאי כפרי, לא עיירת פיתוח, לא קיבוץ, אלא עיר של ממש, שתהיה בה 'תחושה של עירוניות'. בהתנגדותו למילה 'עיירה' מדגיש אליאב את העניין הזה, כמו גם את ההיבט המודרני של העיר, המבדיל אותה מה'עיירה' שנתפסה כגלונית⁹⁵. האורבניות של העיר, כפי שתפסו אותה כותבי הפרוגרמה והמתכננים הנוספים, כרוכה בצפיפות עירונית גבוהה. הפרוגרמה קובעת כי לצורך כך יש להקפיד על צפיפות בינוי גבוהה יחסית, המאפשרת 'עיצוב חיים אורגני', 'דמות עיר מגובשת', קיצור מרחקי הליכה וחיסכון בהוצאות הפיתוח. בנוסף קובעת הפרוגרמה כי יש להקפיד על גיבוש שלבי בנייה, שגם בהם חייבת העיר להיבנות בצורה מגובשת ככל האפשר, תוך מניעת פיזור על שטחים נרחבים (ברוצקס ואחרים, 1961, עמ' ד').

האדריכל בסט כותב כי אחד הרעיונות ששימשו להם השראה היה התוכנית לעיר 'Hook' שהוצגה באנגליה באותו זמן:

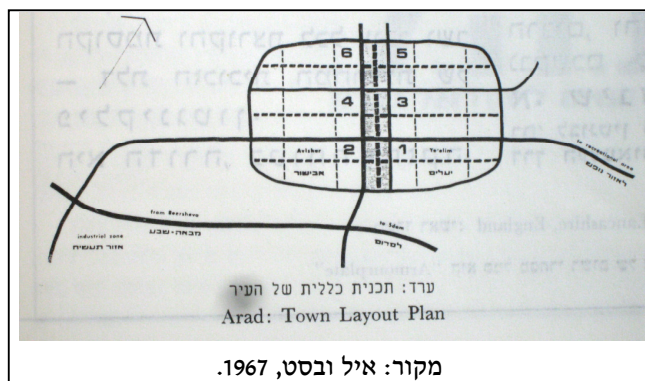
"At the initial stage of the planning, we considered the relevance of an urban concept of the New London satellite Town of 'Hook', [...] as a relevant prototype for the New Town of Arad. The Town of 'Hook' was never realized in England [...] the prototype for [...] 'Hook', in the form of the Israeli New Town of Arad, was to be built in Israel's hot and dry desert landscape! In fact the highly compact plan of Hook was maybe more appropriate to a desert climate rather than the rolling hills of Surrey"⁹⁶

בדומה למודל של Hook – המתאפיין בצפיפות גבוהה עם מרחב עירוני פתוח, ביקשו המתכננים סביבה עירונית מגובשת עם איכות חיים ברמה גבוהה, שתבטיח תנאים נוחים לתושביה באקלים המדברי של ערד.

הרעיון המרכזי בתוכנית האב מתייחס לגרעין עיר בדגם של "ביצה" – הכולל שישה רבעים צפופים, ובמרכזם שלושה מבנים בהם נמצא מרכז העסקים הראשי של העיר. בין הרבעים וסביבם ישנם כבישים טבעתיים, ובתוך הרבעים ישנה הפרדה מוחלטת בין תנועת הולכי רגל לתנועת רכבים. ממזרח ומצפון לגרעין העיר ישנן שכונות בצפיפות נמוכה, וכן אזור מלונות והבידור, שנקבעו בחלק

⁹⁵ אליאב במכתב ליו"ר ועדת השמות הממשלתית (ללא כותרת), 21.1.1961. בתוך: מועצה מקומית ערד, 1983. עמ' 50. אתר עיריית ערד - <http://www.arad.muni.il/446.html>. ההדגשות במקור.

⁹⁶ מתוך האתר של דוד בסט, <http://www.dbestarch.com/eng/chapter.php?chapterid=15&pageid=135>

מקור: איל ובסט, 1967.

המזרחי של העיר, המצטיין בנוף מרהיב לעבר ים המלח. מדרום נמצא אזור התעשייה של העיר⁹⁷ (שנער ומר, 1979; אפרת, 1976).

במרכז כל רובע תוכנן מרכז מסחרי קטן הכולל חנויות בסיסיות, וכן גני ילדים ובית ספר. מרכז החיים בכל רובע הוא רחוב רחב להולכי רגל, המשתרע לכל אורך הרובע ועליו ממוקמים השירותים הציבוריים, המסחר, וכן השטחים הירוקים. הרחוב מקורה בחלקו מפני שמש,

ואופן הבניה ההיקפי משמש כחסם לרוח ולאבק. הכבישים ההיקפיים חודרים לתוך הרבעים במגרשי חניה הממוקמים באחורי הבניינים, כך שלכל בניין יש חניה במרחק של 60 מ'. חזית הבניינים פונה לרחוב הולכי הרגל⁹⁸ (איל ובסט, 1967).

רחובות הולכי הרגל מתנקזים אל מרכז המע"ר, הכולל מרכז מסחרי ושירותים נוספים כגון מתנ"ס דואר, בית הסתדרות, בנקים וקולנוע. על כבישי הרחוב, בסמוך למע"ר ממוקמים שירותים נוספים כגון מד"א, משטרה, תחנת אוטובוסים, קופות חולים, בתי כנסת וכדומה (שנער ומר, 1979; אפרת, 1976). לאחר שהצגתי את המבנה הכללי של העיר, אפרט את התחומים השונים, בהתבסס על הפרוגרמה, תוכנית האב ומסמכים נוספים.

צפיפות העיר וצפיפות המגורים

כפי שהצגתי, הצפיפות העירונית, הבינוי קומפקטי וכינוס העיר לשטח מרוכז היו חשובים למתכננים לצורך יצירת העירוניות. עניין זה בלט בחשיבותו בשל מיקומה של ערד באמצע המדבר. היבטים נוספים לחשיבות הצפיפות הם קיצור דרכי התחבורה ברגל וברכב, וקיצור קווי התשתית - דבר שיביא לחיסכון כלכלי, וגם יאפשר טיפוח של השטחים הפתוחים שיוותרו⁹⁹. הפרוגרמה קובעת כי בשלב א' לא יעלה המרחק בין השיכונים למרכז העיר על 500-600 מטר, ומדגישה כי הקפדה על צפיפות גבוהה חשובה גם בכל שלבי הביניים של בניית העיר:

"בתכנון העיר ובארגון שטחה יש לשמור במיוחד על גיבוש שלבי הפיתוח ולדאוג להקטנת פיזור השטחים הבנויים ככל האפשר. כלל זה מחייב לא רק לגבי שלבי הפיתוח העיקריים (א' - 10,000 ו-ב' - 30,000) כי אם גם לגבי שלבי הביניים (כגון: 5000 או 20,000 תושבים). יש להקפיד במיוחד על האיתור, התכנון והרכב השטחים במרכז העיר החייב לשרת את העיר ביעילות בכל שלבי התפתחותה" (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 17. ההדגשה במקור).

מבחינת גודל העיר, הפרוגרמה קובעת כי בשלב א' תתפרס העיר על פני כ- 1280 דונם, הכוללים את שטחי המגורים, התעשייה והמלאכה, המרכז המסחרי, הדרכים ושטחי הפנאי. בשלב ב' אמורה העיר להגיע עד ל- 3500 דונם, בצפיפות ממוצעת של 10.8 נפש לדונם בחישוב לשטח העיר ברוטו. (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 19 ועמ' 26).

⁹⁷ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

⁹⁸ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד).

⁹⁹ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד).

תשריט העיר – תוכנית בניין עיר ד.ג. 404

היבט נוסף הקובע את הצפיפות העירונית הוא אופי המגורים המתוכננים. הפרוגרמה מתייחסת לצפיפות הבניה ולסוג הבניה וקובעת כי:

”הצורך להבטיח לעיר רמה נאותה של עבודות פיתוח וכן יוקר המים יצמצמו בהכרח את שטחי הגינות הפרטיות ויחייבו צפיפות בניה, הגבוהה מהנהוגה במרבית עיירות הפיתוח. אכן, יחידות הדיור תיבנינה ברובן בבתי קומות. עם זאת – רצוי לשבץ פה ושם גם בניה נמוכה, של קומה אחת, לגיוון העיר מבחינה ארכיטקטונית ולסיפוק דרישותיהן של קבוצות משתכנים מיוחדות” (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ’ 18. ההדגשה במקור).

מפורטת בפרוגרמה צפיפות המגורים¹⁰⁰ הרצויה לשלב א’ (10,000 נפש – 2700 משפחות):

טבלה 1 – שטחי המגורים ¹⁰¹ :				
סוג הבינוי	% מהכל	כמות היחידות	מגרש ליחידה במ"ר	סה"כ השטח בדונם
בודד	3%	80	600	48
דו-משפחתי	3%	80	350	28
טורי	10%	270	200	54
רב קומות	84%	2270	100	220
סך הכל	100%	2700		350

על פי הטבלה צפיפות המגורים הרצויה (בשני שלבי הפרוגרמה) היא 28.3 נפש לדונם, והיא מיתרגמת ל- 7.7 משפחות לדונם. צפיפות זו מכוונת לעיר מגובשת, אך מאפשרת גיוון בדיור שכולל גם בתי קרקע פרטיים ודו משפחתיים (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ’ 25).

אזור התעשייה והמלאכה

כחלק מכינוס העיר מתוכננים אזור המלאכה והתעשייה (שאינה מהווה מטרד לעיר) קרוב למרכז – קרבה שתיתן כושר חיים לעיר כבר בשלביה המוקדמים. הפרוגרמה קובעת את השטח הנדרש לאיזור זה על פי חישוב גודל השטח הנדרש לעובד (15 מ"ר) והערכת מספר העובדים המתוכנן. לדוגמא: בשלב ב' אמור אזור המלאכה להכיל 400 עובדים בשטח של 105 דונם¹⁰². (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 23 ועמ' 28). עוד נקבע כי אזור התעשייה המיועד לתעשיות נייטרליות¹⁰³ חייב להימצא במרחק סביר מאזור המגורים, אך לפחות 2 ק"מ מהעיר, מטעמי תברואה. גם כאן נעשה החישוב לפי שטח לעובד (25 מ"ר) בשקלול עם מספר העובדים. בשלב א' אמור אזור התעשייה אמור להכיל מפעלים שיעסיקו בשלב א' 1080 עובדים¹⁰⁴, והוא מתוכנן להתפרס על פני 240 דונם ברוטו (כולל תוספות שטח נדרשות) (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 23).

תכנון התנועה בעיר

בתכנון התחבורה ישנה הפרדה מירבית בין התנועה המוטורית לתנועת הולכי הרגל. לרכב הותוו כבישים ישרים ככל האפשר והצמתים רחוקות זו מזו. החניה נקבע בשיעור של מכונית אחת לכל 3 משפחות – שיעור גבוה מהמוצע הארצי באותה תקופה. הדרכים להולכי הרגל נפרדות מהכבישים

¹⁰⁰ שטחי נטו.

¹⁰¹ סעיף 36, ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 18.

¹⁰² "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

¹⁰³ הכוונה לאזור התעשייה של העיר עצמה ולא לאזורי התעשייה של התשלובות הכימיות, שנמצאים בסמוך למחצבים.

¹⁰⁴ פירוט מספר העובדים בכל תחום תעסוקה נמצא בפרוגרמה במלואו ויפורט בפרק העוסק בתכנון כלכלי.

ומאפשרות לתושבים לנוע בחופש גמור לכל מקום ברובע מגוריהם. לדרכי הולכי הרגל מקושרים בית הספר היסודי, גני הילדים, החנויות, המרפאה ומוסדות שונים. חלק מהדרכים מקורות על מנת להצל על ההולכים מהשמש¹⁰⁵.

"אין ערוך לטיפול נכון במרכז. מרכז מבונה ומטופח היטב יהווה מוקד משיכה לאוכלוסיה החדשה והמגוונת ויתכן אף הטרוגנית במידה גדולה. כאן ייפגשו לראשונה אוכלוסי העיר כולה לרגל עסקיהם ועיסוקיהם בשעות היום. ובשעות הערב יתראו לבידור – בבתי הקולנוע, בבתי הקפה, במועדונים ובכירות. כאן ילמדו להכיר זה את זה וכאן יגדל ויצטבר המשותף ליוצאי הארצות השונות אשר יצרפם לאזרחי העיר ממש- וכפי שהסוציולוג מכנה זאת, הם יזדהו עם העיר"¹⁰⁷.

המרכז, שתפקידו למשוך אליו המונים, תוכנן בדגם לינארי, כשמשני צדדיו מתפרשים רובעי המגורים. תפיסה זו מאפשרת התפתחות הדרגתית של העיר ושל המרכז – כאשר עם גידול העיר המרכז יתפתח לאורך צירו וימשיך להוות מרכז. הפרוגרמה קובעת כי המרכז יתפרש בשלב א' על פני 17 דונם, ויכיל 160 עסקים, חנויות¹⁰⁸, מוסדות ציבור ומוסדות בידור. תוכננו גם מבני מגורים באזור זה כדי לתת לו חיות לכל אורך שעות היום והערב¹⁰⁹ (ברצוקוס ואחרים, 1961).

המרכז האזרחי של העיר מתמזג עם המרכז המסחרי, וכולל שני סוגים של מוסדות: מוסדות החייבים להימצא בתוך המרכז¹¹⁰ (רשות מקומית, דואר, שירות תעסוקה, קולנוע, מרפאה, בית

¹⁰⁵ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

¹⁰⁶ פירוט המקורות מהם נלקחו התמונות מופיע ברשימה הביבליוגרפית.

¹⁰⁷ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). עמ' 2.

¹⁰⁸ לגבי שלב א' מפרטת הפרוגרמה כמה חנויות ועסקים מכל סוג ידרשו – לדוגמא: כמה מכולות, חנויות צעצועים וחנויות סידקית (ברצוקוס ואחרים, 1961. עמ' 33).

¹⁰⁹ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

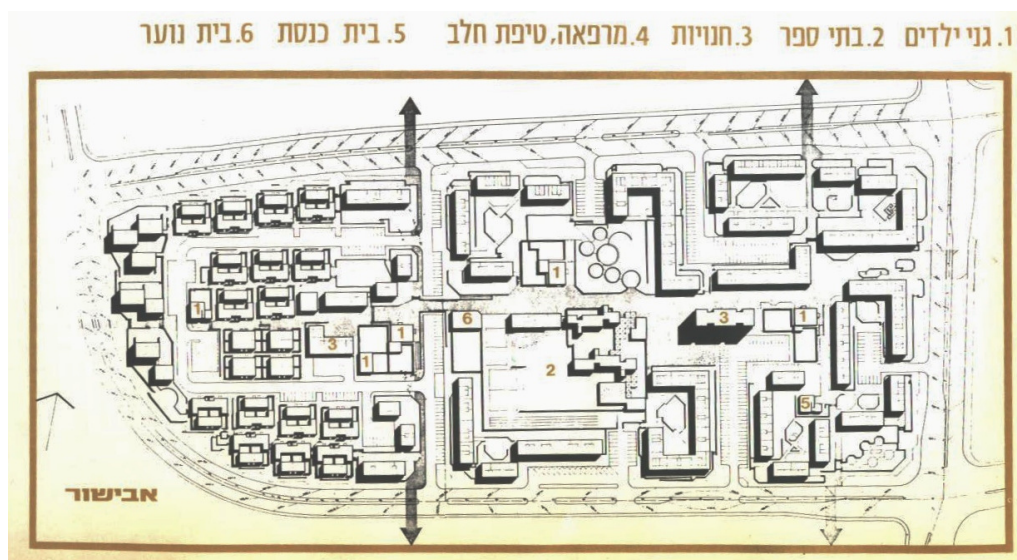
¹¹⁰ מכונים בפרוגרמה 'מוסדות סוג א'

תרבות, בתי כנסת מרכזיים וכו'); ומוסדות שיכולים להימצא בסמוך למרכז¹¹¹ (משטרה, מכבי אש, מד"א, מועדוני ספורט, מועדוני מפלגות, תכונים ועוד). ישנו פירוט לגבי כמות המוסדות והשטח הנדרש לכל אחד מהם בשלב א' ובשלב ב' (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 21).

ג.3 תכנון רובע שלם – רובע אבישור כדוגמא.

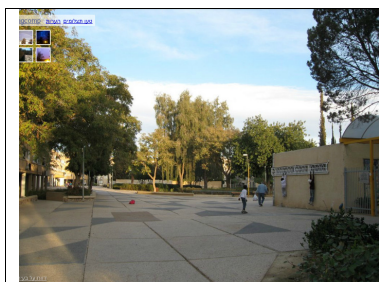
"ההקצאה הקולעת של שימושי קרקע מסויימים מהווה, כמובן, חלק מהותי של 'אורבניות'. במקרה דנן, ריכוז החנויות, בתי הקפה ובנייני הציבור לאורך הרחוב הראשי להולכי רגל – יוצר שרשרת פעילויות המהווה, כמו בכל עיר, את 'חוט השדרה החברתי' של הרובע" (איל ובסט, 1967).

מעבר לתכנון הכולל של העיר, הושקעה מחשבה רבה בתכנון של כל רובע ורובע, על מנת ליצור בתוכו את 'חוט השדרה החברתי', ואת שילוב השימושים שיצרו חיים, תנועה ומפגש ברחוב. הדגם שהשתמשו בו בערד לתכנון הרבעים השונים, ואשר מופיע גם בתוכנית שרון, הוא דגם יחידות השכנות: הדגם מתייחס לשכונות של 5000-10,000 תושבים, אשר מתפקדות כיחידות עצמאיות שיכולות לספק באופן יעיל את צרכי התושבים. הן כוללות מרחבים פתוחים – מגרשי ספורט וגני משחק, בתי חינוך ומרכזי מסחר, והעיקרון המרכזי בהן הוא ריכוז הצרכים במרחק הליכה – ע' 750 מ'. גודלן נקבע לפי מספר גורמים, בהם יכולת הקיבול של בית הספר, היקף הקניה במרכז המסחרי ואורך הדרכים בשכונה (שרון, 1951, עמ' 8).

מקור: מועצה מקומית ערד, 1983. הוצאה מקומית.

¹¹¹ מכוונים בפרוגרמה 'מוסדות סוג ב'

תמונה 4- הכניסה לבית הספר מרחוב חן.

תמונה 5- שדרת החנויות השכונתית.

תמונה 6- הרחבה המרכזית של רחוב חן.
תמונה מגג בניין ברקע: בית הספר.

תמונה 7- מגרש החניה. תמונה מגג אותו בניין אל עבר הצד השני.

תמונה 8- מעבר מתחת לבניין – ציר הולכי רגל משני.

על מנת להבהיר את הייחוד שבתכנון הרבעים, ואת האופן שבו השפיע תכנון זה על חיי התושבים, אבקש להרחיב מעט, מילולית וויזואלית, על התכנון של רובע אבישור, הרובע השני שנבנה בערד. במאמר העוסק בתכנון הרובע, מציגים מתכנניו, אדם איל ודוד בסט, את תפיסתם לגבי רחוב המרכזי:

”ברובע אבישור [...] עקרון הרחוב הראשי להולכי רגל בא לידי ביטוי משוכלל יותר. כמעט כל בנייני הציבור אותרו לאורכו, ושתי הקבוצות של חנויות מקומיות ובתי קפה – במפגשים בינו לבין דרכי הולכי הרגל המשוניות. באותו מקום, תוקם גם קבוצה של בתי מלאכה ‘נקיים’ ומשרדים. כך ניתנת לאימהות עובדות ולקשישים המוגבלים בתנועה, האפשרות לעבוד בקירבת ביתם. יתרון נוסף לתושבים – מציאות בתי מלאכה זעירים בקרבת מגוריהם. [...] שני בתי הספר היסודיים מאותרים במרכז הרובע, והכניסות לתלמידים הן מרחוב הולכי הרגל הראשי” (איל ובסט, 1967, עמ’ 30).

במרכזו של רובע אבישור, לאורכו, עובר רחוב חן - דרך ראשית רחבה להולכי רגל. על רחוב זה מוקמו בית הספר היסודי, גני הילדים, הקונסרבטוריון ובית כנסת. בהמשך אותו רחוב, סמוך למרכז המסחרי, מוקמה שדרת החנויות השכונתית. הכניסה לחנויות מוצלת על ידי קומת העמודים של הבניין, כך שניתן ללכת בצל לאורך כל הדרך.

בין בית הספר לשדרת החנויות נפתח הרחוב לרחבה מרכזית גדולה, מוצלת, שסביבה נמצאים מוסד ‘בית מזור’ (פנימיה לילדים חולי אסטמה) ומספר גני ילדים, ומשני עבריה מגרשי חניה גדולים. צירי התנועה המובילים לשכונה הם רחוב אלעזר בן יאיר מצפון ורחוב יהודה מדרום. שני רחובות אלה הם כבישים רחבים – שני נתיבים לכל כיוון נסיעה. מהרחובות מסתעפים כבישים קטנים המובילים תוך מגרשי החניה, ש’מתחבאים’ בחלק האחורי של הבניינים. הכניסה הראשית לכל בניין ממוקמת על רחוב הולכי הרגל, ואילו הכניסה המשנית ממוקמת לכיוון מגרש החניה.

בנוסף לציר ההליכה המרכזי תוכננו מספר צירי הליכה משניים, אף הם רחבים ומוצלים, אשר חוצים את הרובע לרוחבו. צירים אלה עוברים מתחת לקומת העמודים של הבניינים, במעברים מקורים מיוחדים שתוכננו לשם כך. כל צירי ההליכה בשכונה נגישים לנכים ועגלות ילדים. צירי ההליכה המשניים מובילים אל מעברי חציה על צירי התנועה המוטורית, ומשתלבים בצירי ההליכה המשניים ברובע המקביל, כך שניתן לעבור בין הרבעים בקלות.

ד.3. תכנון מבני המגורים – רובע יעלים כדוגמא.

במקביל לתכנון הכללי של העיר תוכננו גם המבנים עצמם. את רובע יעלים, שהיה הרובע הראשון שנבנה, תכננו האדריכלים דוד בסט ואדם איל. כפי שניתן לראות בתמונות, התפיסה האדריכלית לגבי המבנים עצמם היא ברוח התנועה המודרניסטית בתכנון – בתי דירות (שיכונים) פשוטים, פונקציונליים וזולים, בקו נקי ומרובע. בעבודה על ערד היתה התייחסות רבה למיקומה במדבר ולהתאמה אקלימית. התכנון האדריכלי המפורט כלל גם תכנון אקלימי: הצללת חלונות, יצירת ארובות אוויר, בניה מוארכת על עמודים כדי ליצור נתיבי הליכה מוצלים, הצבת בתים בכיוון צפון מערב עם מערב כדי לקלוט שמש בחורף ולהגנה מהחום בקיץ, ועוד. הבתים בחלק מהרבעים תוכננו להצבה בצורת ריבוע או ר', כך שבתווך נוצרה חצר מוצלת ומוגנת מרוחות למשחק (אפרת 1976).

תמונות 13+14 מבנים ברובע יעלים
מתוך האתר של האדריכל דוד בסט.

הן ברובע יעלים והן ברובע אבישור – תוכנן מגוון רחב של דירות וגדלי דירות, גם בתוך הבניינים עצמם, במטרה ליצור 'שווי משקל חברתי טוב יותר'¹¹⁴, ולאפשר לאוכלוסיות ממעמד סוציו-אקונומי מגוון להתגורר יחד. ברובע יעלים היתה חלוקת הדירות המתוכננת כלדלהן: דירות 2 חדרים, בגודל ממוצע של 50 מ"ר – 35%; דירות 3 חדרים, בגודל ממוצע של 58-68 מ"ר – 39%, דירות של 3.5 חדרים, בגודל של 82-96 מ"ר – 14%, ותוכננו אפילו שני בנייני רב קומות עם מעלית¹¹⁵, ובהם דירות 4 חדרים בגודל ממוצע של 112 מ"ר. בסך הכל תוכננו 386 דירות, רובן בבניינים של 3 קומות מעל קומת קרקע פתוחה או קומת עמודים. בחלק מהבניינים תוכננו בקומת הקרקע דירות קטנות עבור קשישים. ברובע אבישור תוכננה חלוקת הדירות (358 דירות) באופן דומה: דירות 2 חדרים – 38%, דירות 3 חדרים, בגודל ממוצע של 62-72 מ"ר – 45%, ודירות 3.5 חדרים בגודל של 82 מ"ר – 17% (איל ובסט, 1967).

בתכנון הבניינים והדירות היתה הקפדה רבה גם על ההיבטים האסתטיים: תוכננו מתקנים מיוחדים לתליית כביסה על גגות הבתים – מוסתרים על ידי קירות שנבנו למטרה זו. מרפסות הכביסה מוקמו בצד האחורי של הבניית ולא בחזיתו, והחבלים הוסתרו על ידי מסתורים אחידים בכל הדירות.

¹¹⁴ איל ובסט, 1967. עמ' 9. אתייחס לעניין זה גם בפרק התכנון החברתי.

¹¹⁵ עניין שהיה חריג ונדיר בעיירות פיתוח בתקופה זו, ונתפס כיוקרה. מתוך: ללא תאריך, ראיון וידאו מוקלט עם בייגה ותמה שוחט מארכיון מוזיאון ערד.

תוכננה אספקת גז מרכזית, והוקמו ארונות מיוחדים עבור המונים והצנרת. סילוק האשפה נעשה במיכלים גדולים בנקודות מרכזיות – מה שהרחיק את מטריד הריח והלכלוך מהבניין עצמו (איל ובסט, 1967).

ברובע היעלים נעשה תכנון ניסיוני חדשני של 'בתי הפטיו', שנבנו מתוך חשיבה על התאמה אקלימית מירבית, בהשראת בתים בארצות בעלות אקלים מדברי. מודל ה'פטיו' כלל את חלוקת הדירה לשני מרחבים – חלק מקורה וחלק אחר פתוח ותחום בגדר, כדי לאפשר שימוש נרחב בשטח פתוח הצמוד לדירה, תוך הבטחת פרטיות מירבית. תכנון הבניינים כלל מרפסות גדולות ותחומות לכל דירה, גם בקומות העליונות. המרפסות בולטות מקו הבניין יוצרות מסדרון מוצל להולכי הרגל ברחוב. הדירות בבתי הפטיו תוכננו במגוון גדלים וסוגים רחב על מנת לאפשר מגורים נאותים לאוכלוסיה מגוונת¹¹⁶.

3.ה. שכונת 'בנה ביתך'.

"בהפעלת תוכנית 'בנה ביתך' היינו החלוצים, התחלנו בה בשנת 1962. הרעיון היה חדשני: חבל ערד הוא אזור צחיח המשתרע על פני מאות אלפי דונמים של קרקע שאינה ראויה לחקלאות. מדוע לא להקצות כמה אלפי דונמים, בחלקות של חצי דונם כל אחת, ולאפשר בנייה פרטית? זו תהיה השקעה טובה מבחינה כלכלית, ערך הבית יעלה עם הזמן ומכאן שרבים ירצו בכך. אפשר לאכלס את העיר באלפי בתים מסוג זה ולהקים 'סביון במדבר'. מדוע צריכה הממשלה לסבסד את הדיור בערד? רוב תושביה הראשונים חסכו לעצמם סכומי כסף במידה מספקת, היו שעזבו דירות במרכז הארץ, והם יכולים למכרן, ומדוע שלא ישקיעו את הכסף בבניית 'בית חלומותיהם' בערד?" (פונדק, 2005, עמ' 87).

במקביל לבניית בתי השיכון התקבלה החלטה¹¹⁷ על בניה פרטית למגורים בערד, ובאפריל 1963 כבר התחילו בשיווק מגרשים לבניה, כ- 200 מגרשים בשלב הראשון. השיווק פנה למשפחות מכל רחבי הארץ, שהוזמנו להירשם להגרלת מגרשים. עד יוני 1963 נרשמו כ- 60 משפחות¹¹⁸.

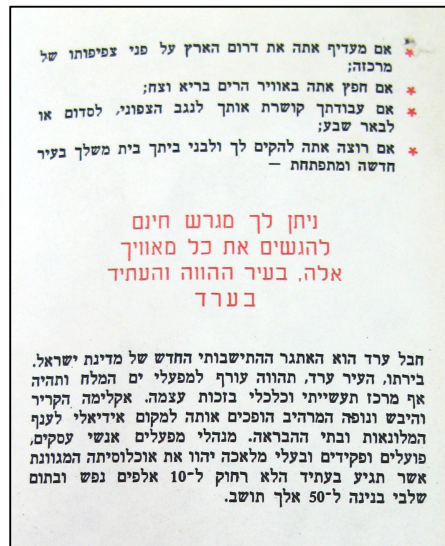
¹¹⁶ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד).

¹¹⁷ לא מצאתי באף מסמך את ההחלטה עצמה ואינני יודעת באיזה פורום התקבלה ומה היו השיקולים להקמתה.

¹¹⁸ "סיכום דיון מפגישה שהתקיימה עם מר י. פונדק מנהל חבל ערד ביום 25.6.63 בלשכת המנהל הכללי", 25.6.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172.

מנהל משרד השיכון, דוד טנה, תמך ואישר את תוכנית 'בנה ביתך' כאמצעי שידרבן מאות מתושבי ערד להשקיע את כספם בדיוור. מאידך, מנהל מקרקעי ישראל התנגד לכך שקרקעות ימסרו חנם לבעלות פרטית, משום שהקרקע שייכת לעם. לבסוף הוסכם שהתושבים יקבלו מגרש תמורת דמי חכירה סמליים. עם השנים, לאור הצלחת התוכנית, הפעיל אותה מנהל מקרקעי ישראל בעיירות הפיתוח במקומות נוספים בארץ, אך שם נדרשו המשתכנים לשלם מחיר מלא על הקרקע (פונדק, 2005).

בהתאם לתוכנית המתאר של העיר, שווקו לבניה מגרשים באזור הדרום מזרחי של העיר, שתוכנן לבניה נמוכה (שכונת 'חצבים'). בעלון אינפורמטיבי שהוציאה מנהלת החבל בשיתוף עם משרד השיכון ומשרד העבודה, קראו למתיישבים להגשים את חלומותיהם בערד.

העלון כלל מידע לגבי אפשרויות הבניה, ונתן את האפשרות לתכנן בית באופן עצמאי או להיעזר בדגמים המוצעים, וכן לבנות באופן עצמאי או באמצעות קבלנים מטעם משרד השיכון. המימון לבניה היה פרטי, אך העלון הציע אפשרות לסיוע במשכנתא¹¹⁹. עלון נוסף שהוציאה חברת שיכון ופיתוח, כלל שני דגמים לבניה. האחד - בית הניתן להרחבה בשטח של 67 מ"ר ועד לשטח של 99 מ"ר, תוכנן על ידי האדריכל לבקוביץ', ואילו השני, בית של 87 מ"ר, תוכנן על ידי האדריכלים א. ו-י. יער¹²⁰.

הבעלות על הקרקעות התבררה כסוגיה סבוכה שהובילה למאבק ארוך של המתיישבים מול משרד השיכון. עמוד השער של העלון שהופץ קובעת באופן ברור למדי כי המגרש ינתן

בחינם. גם בדיון 'ועדת ערד' שקדם להוצאת העלון נקבע כי בין התנאים יכלול העלון את התנאי: 'מגרש חנם'¹²¹. לאחר שיווק הקרקעות והגירת התברר לתושבים כי הקרקעות יועברו אליהם בחכירה ולא בבעלות. התושבים התארגנו להילחם ברוע הגזירה והקימו את 'ועד בוני הבתים הפרטיים בערד', שמטרתו היו, בין היתר: רישום הבעלות המלאה של המגרשים על שם הבונה ולא בחכירה, וביטול התשלום עבור פתוח בהסתמך על העובדה שמשתכני רובע יעלים משוחררים מתשלום זה¹²². הועד פתח במאבק ופנה לדרגים הגבוהים של משרד הממשלה בבקשה לעמוד בהבטחה שניתנה למתיישבים, שיקבלו מגרש חנם. במכתב למנכ"ל משרד השיכון טענו חברי הועד כי סכום הפיתוח הגבוה ששילמו יכול לכלול גם את עלות המגרש, והוסיפו את עלבונם מהתנהלות הממשלה:

"אנחנו בונים את בתינו על מגרשים אלה והמטרה - לאכלס את מדבר יהודה. האם יש סכנה שדוקא אנחנו נהנה מספקולציה בקרקעות?! במדבר יהודה?! האם אנחנו, עם מגרש אחד לכל

¹¹⁹ "מגרש חנם לבונה ביתו בערד" (עלון שיווקי), 1963. מתוך: ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
¹²⁰ "בנה ביתך בערד" (עלון שיווקי), 1963. מתוך: ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. פורסם ע"י חברת שיכון ופיתוח לישראל בע"מ.

¹²¹ "סיכום דיון מפגישה של ועדת ערד שהתקיימה ביום 16 בנובמבר 1962 בלכת המנהל הכללי בתל אביב", 16.11.1962. ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד - תיק פרוטוקולים, 1961-1964.

¹²² "אינפורמציה לבוני הבתים הפרטיים בערד", ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד, תיק 10 פריט 32.

בונה ביתו עלולים לגרום למה שגרם בעל מאות דונמים באשדוד?! לדעתנו אין סכנה כזאת. אנחנו נרגיש עלבון רב בלבנו מצד הממשלה ומצד כבודו ונחשוב פעם נוספת אם מן הראוי להשקיע את עמלנו בבניית בתינו דוקא במקום זה, באם החלטתו תהיה לא למסור את המגרשים בבעלות בלעדית. אין דרישתנו נובעת מטעמים מסחריים אלא ראויים אנו שהממשלה תתרום לנו חלקה של פחות מדונם לבניית ביתנו במדבר¹²³.

נושא זה עורר כעס בקרב התושבים, אולם בסופו של דבר שוקו ונבנו כל המגרשים בשני שלבי התוכנית¹²⁴. 'שכונת הוילות', כפי שכינו אותה המתדיישים, נתנה למעשה את האפשרות לתושבי ערד או למבקשים להתגורר בה, זוגות צעירים ברובם, את האפשרות להגשים את החלום שלהם לבית צמוד קרקע במחיר שיכלו לעמוד בו – אפשרות שלא היתה פתוחה בפניהם במקום אחר. כבר בשלב זה ניתן לראות כיצד פועלים בעיצוב העיר שני הגיונות סותרים: המתכננים מבקשים ליצור עיר 'עירונית' בבניה צפופה ומרוכזת, בעוד התושבים מבקשים לנצל את הקרקע הזולה בערד להגשמת החלום של בית צמוד קרקע. רבים מהמתדיישים הראשונות של ערד סירבו לעזוב את האסבסטונים ולעבור לשיכונים, והעדיפו לחכות מספר שנים ולעבור לבית הפרטי בשכונת החצבים. לא אכנס לנושא זה לעומק בעבודתי, אך ראוי להזכיר כי בחלוף השנים הפכה האפשרות להציע קרקע לבניה פרטית לכוח המשיכה המרכזי (ואולי היחיד) של עיירות הפיתוח בכלל ושל ערד בפרט. לסיכום החלק העוסק בתכנון הפיזי ניתן לומר כי מתכנני ערד השקיעו חשיבה מרובה ומפורטת בכל היבטי התכנון. בניגוד לביקורת של ג'ייקובס על עקרונות התכנון המודרני, בערד מתקיימים כמה עקרונות באופן שאפשר צמיחה של עירוניות תוססת למדי, בהתחשב במגבלות הגודל, היצע התעסוקה והמיקום הפריפריאלי. בלב התוכנית נמצאת החשיבה על הולכי הרגל ועל יצירת מפגש אנושי, והעיר בנויה כרשת שקל לנוע בתוכה ו'מזרימה' את התנועה לתוך הרחובות הראשיים ולתוך המרכז. התכנון האקלימי וההצללה המאסיבית אכן הוכיחו את עצמו ביצירת תנאים שאפשרו חי רחוב גם בימות הקיץ¹²⁵. ריכוז השימושים ומוסדות הציבור במרכז הקל על התושבים ואף העצים את השימוש בשירותים השונים, והשילוב של אלמנטים פיסוליים – משחקיים בתוך המרכז הפך אותו למקום מושך גם לתושבי ערד הצעירים¹²⁶.

¹²³ "בניית בתים פרטיים בערד", 17.6.64. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד, תיק 10, פריט 20. מכתב מאת וועד בוני בתים פרטיים בערד (אבנרי אברהם, הקר סיגהרד ופרי אורי) אל מר טנה, המנהל הכללי של משרד השיכון. ההדגשה במקור.

¹²⁴ אינני יודעת מה היה סוף הפרשה. ספרו כותב פונדק הושג סיכום שבו שילמו המתדיישים דמי חכירה סמליים עבור הקרקע.

¹²⁵ האקלים בערד הוא יבש מאוד, ולכן גם כאשר עומס החום כבד, אם נמצאים בצל הוא לא כל כך מורגש. בנוסף לכך הרוחות, שנושבות לאורך כל השנה, מצננות את האוויר.

¹²⁶ בתמונה 3 ניתן לראות פסל עמודים שהיה מקום משחק מרכזי לילדים.

פרק 4- תכנון תעסוקתי וכלכלי

"ערד הופיעה על מפת העיור של ישראל בראשית שנות ה-60 לאחר שמיצו את הפוטנציאל החקלאי כרקע לתעסוקה עירונית, וניסו לעבור אל האוצרות המינרליים. ביסוס עיר על אוצרות טבע מקומיים קשור בתפיסה חדשה שנתגבשה בישראל, עם כי באיחור רב". (אפרת, 1976. עמ' 189).

בפרק זה אבקש לבחון את התכנון הכלכלי והתעסוקתי של ערד- אילו יסודות כלכליים יחזיקו את העיר? ממה אמורים להתפרנס תושביה? מה היחס בין כלכלת העיר למשאבי הטבע בסביבתה? בטרם אציג את הנושאים השונים, אבקש להאיר מספר נושאים חשובים להבנת התמונה הכללית: **ראשית** – ייחודה של ערד הוא בעצם קיומו של תכנון כלכלי מפורט, וביצועו באופן משולב עם איכלוס העיר. בניגוד לערי הפיתוח האחרות, בהן התכנון הכלכלי לוקה בחסר או לא קיים (צפדיה, 2005; שרון, 2004), בערד נלמדו הלקחים הללו ונעשה ניסיון לבסס מקורות תעסוקה רלוונטיים וברי קיימא. נושא זה עולה גם בויכוח בין שר הפנים לשר העבודה, בשאלה מי אמור להיות אחראי לתכנונה. שר הפנים טוען כי התכנון צריך להיות בידי אגף התכנון במשרד הפנים, שהוא המוסד האחראי למערכת התכנון הפיזי, וכן הגורם היוזם העיקרי בשטח פיזור האוכלוסיה ואיתור מרכזיים עירוניים חדשים¹²⁷. שר העבודה משיב כי לאחר שהוחלט שלא יהיה פיתוח חקלאי בחבל ערד, אלא פיתוח עירוני- תעשייתי, החליטה הועדה הבינמשרדית להעביר את התכנון והביצוע למשרד העבודה. ומוסיף:

"המדובר כאן לא בתכנון פיזי בלבד, אלא, בתכנון כלכלי ז"א תכנון יצירת מקורות הפרנסה, השיכון וכמובן, תכנון קוי המים והשירותים"¹²⁸.

יוספטל מוסיף כי אם מבחינה פיזית מוטל התכנון על משרד הפנים, הרי שהתכנון הכלכלי חייב להתבסס על שיתוף פעולה בין המשרדים הכלכליים – משרד המחסר והתעשייה ומשרד העבודה¹²⁹. ויכוח זה מדגיש את תפיסת התכנון של ערד כמכלול, וכן מחזק את הביקורת על אופן תכנון של עיירות הפיתוח האחרות.

שנית - בשונה מתחום התכנון הפיזי של העיר, בו הביצוע היה נתון בידי הממשלה ובמימונה – ביצוע התכנון הכלכלי והתעסוקתי של העיר דרש מעורבות של גורמים נוספים. מבנה הבעלות על התעשייה בשנים אלה, שכונה 'מבנה סקטוריאלי', כלל שלושה כוחות עיקריים: יזמות פרטית, יזמות מדינתית ויזמות הסתדרותית (חתוקה, 2011). לממשלה היתה השפעה ישירה ועקיפה על כוחות אלה – אם באמצעות בעלות או באמצעות תמריצים, אך אי אפשר היה 'לתת פקודה' ולהקים מפעל. **שלישית** – בתחום הכלכלי והתעסוקתי התרחשו ללא הרף שינויים כתוצאה ממדיניות ממשלתית, ממצב המשק, מתהליכים גלובליים, מהחלפת בעלות, ועוד. מסיבה זו התמקד התכנון הכלכלי בקביעת 'עקרונות יסוד' ולא בתכנון מפורט¹³⁰.

פרק זה יתמקד בעיקר בתכנון התעסוקתי של העיר, ומעט בתכנון הכלכלי. בפרק אציג הן את התכנון המוקדם, והן את השתקפותו בפריסת התעסוקה בשנים הראשונות של ערד.

¹²⁷ "ועדה בין משרדית לתכנון חבל ערד", 4.12.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16.
¹²⁸ "ועדה בין משרדית לתכנון ערד- מכתבך מ-4.12.60", 28.12.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16.
¹²⁹ "ועדה בין משרדית לתכנון ערד- מכתבך מ-4.12.60", 28.12.1960. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16.
¹³⁰ לא כללו בעקרונות היסוד האלה סוגיות כמו בעלות על מפעלים, בעלות על אזורי תעשייה, יסודות מניבי הכנסה לעיר עצמה ועוד.

נכון יותר להגדיר את התכנון כ'תכנון תעסוקתי', משום שהנחת המוצא של המתכננים היתה שההחלטה על הקמת העיר התקבלה בכל מקרה, ולכן עליהם למצוא את הפתרון לסוגיית הפרנסה של תושביה. יתכן שעצם התכנון התעסוקתי כחלק מתכנון העיר היה חדשני מספיק, ולכן לא 'פרצו' המתכננים את הגבולות שהוגדרו להם, ולא עסקו בשאלת מבנה המשק, הבעלות על היצור, היסודות הכלכליים העירוניים, ההכנסות של הרשות המקומית, ועוד. לו היו עושים זאת- תוך דגש על 'תכנון כלכלי' ולא על 'תכנון תעסוקתי' - אולי היו מתמקדים ביצירת תשתית כלכלית איתנה לעיר ובחשיבה על מבנים כלכליים חדשים וחדשניים (בדומה לתכנון הפיזי החדשני). יתכן שלא עשו זאת משום שבתקופה זו, בה מדינת הרווחה פעלה במלוא עוצמתה, היתה פחות משמעות ליכולת הקיום הכלכלית של הרשות המקומית, בתחומים שמעבר לפרנסת תושביה.

4.א. תכנון כלכלי מוקדם – פרוגרמה, סקרים ותכנית תיעוש לאיכלוס.

העיקרון הראשון ביסוד התכנון הכלכלי הוא שערך צריכה להיות עיר תעשייתית. התעשייה תתחלק לתעשייה נייטרלית שתמוקם באזור התעשייה של העיר, ולתעשייה המסתמכת על מחצבים – שתמוקם בסמוך לאיזורי הכריה, ותהווה את היסוד הכלכלי לקיום העיר. עיקרון נוסף הוא חתירה לאחוז תעסוקה גבוה מאוד¹³¹, והבטחת גיוון תעסוקתי. הגיוון התעסוקתי יושג על ידי גיוון התעשייה וכן על ידי פיתוח תחומים נוספים כמו תיירות, שירותים ומסחר. בפרוגרמה נקבע כי ענפי החרושת והבניה אמורים להוות כ- 60% מהתעסוקה, ואילו ענפי השירותים והמסחר – מקורות תעסוקה שלישוניים ורביעוניים- אמורים להוות 28% מהתעסוקה. שאר התעסוקה מתפזרת על מקורות נוספים (ברוצקוס ואחרים, 1961. עמ' 11-16).

תכנית נוספת שקבעה את חלוקת התעסוקה הרצויה היא 'תכנית תיעוש לאיכלוס', שהוכנה עבור מנהלת חבל ערד ביולי 1963, על ידי 'החברה לפיתוח תעשיות בע"מ'. התוכנית התבססה על סקרים ובנתה מודל תעסוקה מדורג עד לסוף שנת 1966, הכולל 8000 מקומות תעסוקה. התוכנית קובעת כי התיעוש והאיכלוס צריכים להיות משולבים, וכי עיתוי האיכלוס צריך להתבסס על עיתוי התיעוש. עוד נקבע כי על פי התחזית הידועה בזמן עריכת הסקר – הערכת המקסימום למקורות תעסוקה המבוססים על תעשייה ועל תעסוקה משנית לשנת 1966 היא 2330, המתאימים לאוכלוסיה של 7750 נפש. כלומר, אם מבקשים להגשים יעד אוכלוסיה של 10,000 נפש בשנת 1966, יש לבדוק אפשרות למקום מספר מפעלים רבי תעסוקה בערד, מאחר ו-"לא נראה פתרון בריא אחר להשלמת האוכלוסיה ל- 10,000 נפש"¹³². לפי התוכנית אמורה חלוקת המועסקים ב- 1966 להיות כדלהלן: 1075 מתפרנסים יועסקו בתעשייה בערד, 585 יועסקו בשירותים, ו- 670 מתפרנסים יועסקו במקומות עבודה נוספים כמו בניה, מפעלי ים המלח ומלונאות¹³³.

פיתוח תעשיית המחצבים

"בערד הדגש הוא על הקמת עיר תעשייתית מודרנית שתתבסס על תעשיות כימיות שתוקמנה בה ובסביבתה, על הקרבה לחופי ים המלח ועל פיתוח מחצבים בחבל"¹³⁴.

¹³¹ הפרוגרמה בנויה על ההנחה של תעסוקה מלאה לגברים, ושאיפה לשילוב הנשים ככל הניתן במעגל התעסוקה. זהו עיקרון שעומד בסתירה לאחד מעקרונות היסוד של המשק הקפיטליסטי, המניח אחוז מובנה של אבטלה בכל שוק (ראה למשל ג'יימסון, 2006).

¹³² "תכנית תיעוש לאיכלוס ערד – הצעות לביצוע", יוני 1963, חברה לפיתוח תעשיות בע"מ. מתוך: ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

¹³³ "תכנית תיעוש לאיכלוס ערד – הצעות לביצוע", יוני 1963, חברה לפיתוח תעשיות בע"מ. מתוך: ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

¹³⁴ מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

כמו הפרוגרמה, גם החזון של אליאב לערד כלל את תיעושה על בסיס עיבוד מחצבים מקומיים. ההיגיון הכלכלי בסוג כזה של תעסוקה הוא הקרבה ההכרחית של המפעל למקום לחומרי הגלם, שמבטיחה תעסוקה יציבה וקבועה. לצורך פיתוח תעשיית המחצבים הוחלט על עריכת סקר גיאולוגי, ובדצמבר 1961 הגישו הגיאולוגים¹³⁵ את הממצאים. בדו"ח פורטו חומרי הגלם שנמצאו באזור ערד וראויים להפקה ועיבוד: **חצץ** - נתגלו שלושה מרבצים מתאימים לחציבה בסמוך לתוואי הכביש; **חומר גלם למלט לבן** המתאים לתעשייה נמצא בנחל אפעה. **סיד** נמצא אבן גיר והוחלט על בדיקת אפשרות לפתיחת משרפות סיד לבניין. **חומר וודי לבניה** מצוי בכמויות ניכרות ובטיב מתאים בנחל חומר, אך הובלתו תחייב סלילת כבישים. עולה בעיית הובלת החומרים והדבר כרוך בסלילת הכבישים. **פוספטים** - נמצאו מרבצים בעלי תכולת פוספט גבוהה בנחל אפעה והוחלט על המשך הסקר על ידי המכון הגיאולוגי וחברת 'דשנים וחומרים כימיים'¹³⁶. בסקר התברר כי תקוותו של אליאב למציאת מחצבים עשירים התגשמה, והגיאולוגים גילו בנחל אפעה- צפע 'אוצר' של ממש - מרבץ פוספטים בעל פוטנציאל עשיר. הנושא הוביל לסכסוך חריף בין חברת הפוספטים שעסקה בכריית פוספט באורון, לבין חברת 'דשנים וחומרים כימיים', שהיתה שותפה בסקר באזור ערד. חילוקי דעות בין משרדי הממשלה, יחד עם הסכסוך בין החברות, יצרו מהומה שגררה מעורבות משטרה והגיעה לתקשורת הארצית. אליאב התפטר בכעס מתפקידו בעקבות האירוע¹³⁷.

חברת 'נפטא' פעלה בסביבות ערד בחיפוש אחר נפט עוד לפני ההחלטה על הקמת העיר, וגם העובדה שבאזור ישנו ריכוז גבוה של גז טבעי היתה ידועה עוד קודם לכן. כחלק מעבודת ההכנה להקמת העיר הרחיבו את קידוחי הניסיון בחיפוש אחר גז ונפט, ואכן נמצאו ריכוזי גז נוספים¹³⁸, ששימשו את העיר, וגם הפכו לסמל שלה¹³⁹.

במקביל לחיפוש המחצבים, פעלו אליאב ואנשי משרד העבודה ומשרד התעשייה והמסחר על יצירת קשרים עם מפעלים וחברות שעסקו בתחומים אלה ועניינו אותם בהקמת מפעלים בערד. חברות כלכליות שעסקו בהפקת מחצבים, הוזמנו להצטרף לסקרים ולבחון את האפשרויות הכלכליות באזור. נערכו פגישות עם 'דשנים וחומרים כימיים' על אפשרות להקים מפעל למלט לבן ומפעל לדשנים. נערכו פגישות עם 'סולל בונה', 'חימר' ו- 'אבן וסיד' במטרה להקים מפעלים לחומרי בנין - בלוקים, מרצפות ושיש¹⁴⁰.

גם תעשיית המחצבים בקיימת - 'מפעלי ים המלח', ביקשה להתרחב. בשל הריחוק והכבישים המשובשים, נאלצו הפועלים להתגורר בסדום בתנאים קשים. הכביש לים המלח תוכנן על מנת שערד תוכל לשמש כמקום מגורים קרוב ונוח לפועלים.

פיתוח המלאכה והתעשייה הנייטרלית

הפרוגרמה קובעת כי היסוד של תעשייה נייטרלית חשוב משום שהוא מאפשר יציבות וגיוון תעסוקתי ומקורות תעסוקה לנשים. בהמשך לכך הכין אגף התכנון של משרד התעשייה והמסחר תוכניות לפיתוח תעשיות בינוניות וקלות (ברוצקוס, 1961, עמ' ג').¹⁴¹

¹³⁵ גיאולוגים מטעם המכון הגיאולוגי שליד משרד הפיתוח מונו על ידי אליאב לעריכת הסקר.
¹³⁶ "דו"ח התקדמות חדשי מס' 14 (לחודש דצמבר)", 4.1.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751.
¹³⁷ "דו"ח התקדמות מס' 17 (לחודש מרץ)", 5.4.62; וגם - מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. שני המסמכים מתוך: ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.
¹³⁸ "דו"ח התקדמות חדשי מס' 14 (לחודש דצמבר)", 4.1.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751.
¹³⁹ סמל עיריית ערד, שנראה כמו פרח, הוא למעשה דימוי של להבת הגז מעל הגבעות, כפי שנראתה מערד.
¹⁴⁰ "דו"ח התקדמות חדשי מס' 11 (לחודש ספטמבר)", 6.10.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751.
¹⁴¹ "דו"ח התקדמות חדשי מס' 6 (לחודש אפריל)", 1.5.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751.

אנשי החבל ומשרדי ממשלה הרלוונטיים פעלו רבות למען משיכת מפעלים נייטרליים לערד, אם כי ללא הצלחה יתרה. אנשי החבל נפגשו עם פדרמן, שנתן הסכמה עקרונית להקים מפעל טקסטיל שיעסיק 200 עובדים, וכן עם חברת 'כור' שגם היא הסכימה להקים מפעל בערד¹⁴².

יסוד תעסוקתי נוסף שמבקשים המתכננים לבסס הוא מלאכה ויזמות זעירה. בתחום זה מוקמות

חברות קטנות, חלקן קואופרטיביות, של אנשים המבקשים למצוא פרנסתם בערד. כך למשל התקבלו פניות בבקשה להקים בערד מוסך, תחנת דלק, מסגריה ועוד¹⁴³.

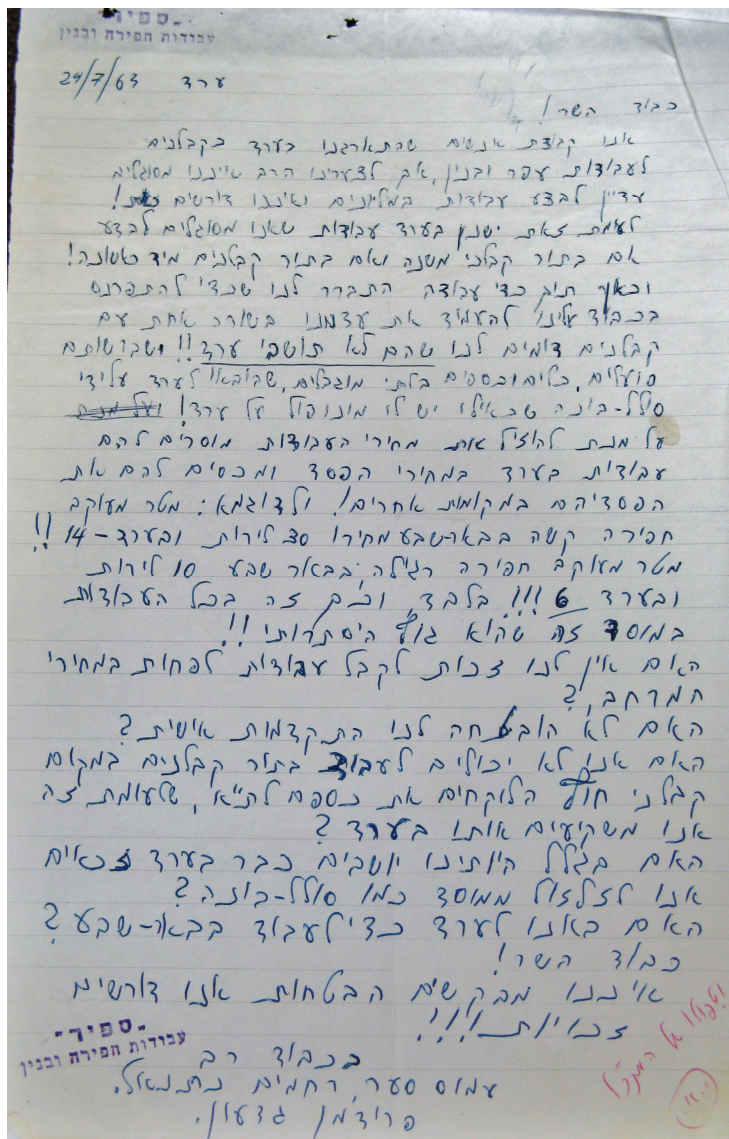
ואולם, התברר שהדבר לא פשוט.

במכתבים שכותבים עסקים קטנים בערד לשר העבודה אלון הם מוחים היחס שהם מקבלים מסולל בונה, שמעסיקה אותם באופן מנצל:

"לצערנו הרבה קבלה חברת סולל בונה את כל הבניה במקום, ומעמידה אותנו לפני הברירה להעמיד את המכוניות או להוביל במחירים שהם יותר נמוכים ב-40% מהממוצע הארצי. [...] אנחנו, שלא יכולים להרשות לעצמנו להעמיד את המכוניות, נאלצים לעבוד במחירים הנמוכים. [...] האם עבור זה שאנחנו נמצאים במקום ובאיזור פיתוח צריכה חברה כמו סולל בונה לחבל בקיומנו ועתידנו?"¹⁴⁴

עידוד התעסוקה בערד לא כלל את הקפדה העברת עבודות לקבלנים המקומיים, השוואת מחירים לממוצע באזור, וכו'. כך הובילה מדיניות התכנון והפיתוח שהתמקדה בבעלי עסקים

גדולים ובחברות הסתדרותיות למצב שלא אפשר לבעלי עסקים מקומיים להתפרנס, ולמעשה מנעה את ההתפתחות של מגזר תעסוקתי זה כחלק מהפיתוח הכלכלי והתעסוקתי.

¹⁴² "ד"ר ח' התקדמות חודשי מס' 11 (לחודש ספטמבר)", 6.10.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751. בדו"חות ההתקדמות מפורטות פגישות רבות כאלה, שקצרה היריעה מלפרט, והסתפקתי ב'מדגם מייצג'. בהמשך אציג תמונה של המפעלים שאכן הוקמו בסופו של דבר.

¹⁴³ "ד"ר ח' התקדמות חודשי מס' 11 (לחודש ספטמבר)", 6.10.61.

¹⁴⁴ מכתב ממובילי ערד אל שר העבודה (ללא כותרת), 25.7.63. וגם - מכתב מ'ספיר' עבודות חפירה ובנין אל שר העבודה (ללא כותרת), 24.7.63. מתוך: ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172.

4.ב. היבטים חברתיים של התכנון הכלכלי של ערד

המחקר הסוציולוגי שנערך בערד בשנותיה הראשונות¹⁴⁵ עסק גם בקשר בין ההיבטים התעסוקתיים והכלכליים של העיר לתכנון החברתי שלה, ואף קבע המלצות בנושאים אלה לקראת השלב השני של איכלוס ערד. הד"ח ממליץ על גיוון תעסוקתי ומקצועי, וטוען כי מעבר ליתרונות התעסוקתיים, עשוי הגיוון להעשיר את החיים החברתיים והתרבותיים בעיר, אך גם ליצור קשיי אינטגרציה בין השכבות. על החוקרים מוטלת המשימה לגבש המלצות לבחירת המתיישבים לגל האיכלוס השני, והם מגישים המלצות, תוך הדגשת הקושי שהיה להם במילוי המשימה:

"בהעדר תוכנית כלכלית מגובשת פחות או יותר הכוללת את רשימת המפעלים העתידיים לקום ואת המועדים המשוערים לתחילת הפעלתם הרי שקשה ביותר להתוות תוכנית ברורה של איכלוס ולקבוע את הקריטריונים לבחירת האנשים המתאימים מבחינת תכונותיהם המקצועיות"¹⁴⁶.

על פי ההמלצות יש להבדיל בתהליך הבחירה בין שני סוגי מתיישבים: **קבוצת המתיישבים לתפקידי מנהל, שרות, מסחר ומלאכה**: נושאי תפקידים אלה יקבעו במידה רבה את רמת השירותים הציבוריים של הישוב ולכן גם את רמתו בעיני תושביו וביחס לישובים אחרים. כמו כן הם עשויים אלה להוות גשר בין העולים לבין החברה הקולטת. בהתאם לכך מומלץ להמשיך במדיניות של בחירה אישית מדוקדקת, על פי הקריטריונים הבאים: גיוון קבוצה זו מבחינת הוותק בארץ, הגיוון הגילי וארצות המוצא; הקפדה על התאמה לתפקיד כפי שמוגדרת על ידי המוסדות הקולטים (קופ"ח, ב"ס); יכולות כלכליות של בעלי עסקים וחנויות. לגבי מספר תפקידים מצומצם יש לשקול העדפת הקריטריון המקצועי על פני הקריטריון החברתי, אפילו אם משמעות הדבר לוותר על דרישה למגורים בערד¹⁴⁷.

קבוצת המתיישבים שיועסקו בתעשייה ובעבודות פיתוח: החוקרים מבדילים בין בחירת **פועלים מקצועיים** בחירת פועלים בלתי מקצועיים. **לפועלים מקצועיים** מיומנים ישנו ביקוש רב בשוק העבודה הארצי, ולכן יש לבסס את משיכתם לערד על מכלול של גורמים: תעסוקה מתאימה, פרנסה טובה, גורמים חברתיים וגורמים אידיאולוגיים. הקריטריון העיקרי לבחירת פועלים אלה הוא התאמה מקצועית לסוגי התעסוקה המתוכננים, ורצוי לקלוט אותם בעיר ממש בסמוך לפתיחת המפעלים בהם הם אמורים לעבוד, כדי שלא ישתלבו בעבודה אחרת. לגבי **פועלים מיומנים למחצה ובלתי מיומנים** כותבים החוקרים כי יש לשנות גישה:

"הקריטריונים לבחירת מתיישבים שיהיו פועלי תעשייה... אינם יכולים להיות זהים לקריטריוני הבחירה ולאופי עידוד המתיישבים שנהגו בהם עד כה..."¹⁴⁸.

הם מדגישים כי חשוב שעבודות תעשייה לא תהווה תחנות מעבר, וכי פועלי תעשייה צריכים להיות חלק מאוכלוסייתה הקבועה של העיר מן ההתחלה. מסיבה זו צריך לגוון ככל האפשר את הרכב המתיישבים של הגל השני, מה שעשוי לפתור את בעיית מציאתם של אנשים המוכנים לעבוד כפועלי תעשייה לאורך ימים. אבל, מוסיפים כותבי הד"ח:

"יש להקפיד בשעת בחירת האנשים כי מועמדים אלה לא יהיו עולים חדשים ויוצאי ארצות מזרח בלבד"¹⁴⁹.

¹⁴⁵ הרחבה על כך בפרק התכנון החברתי.

¹⁴⁶ "מחקר ערד- ד"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 12.

¹⁴⁷ "מחקר ערד- ד"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. הרחבה על נושא זה בפרק התכנון החברתי.

¹⁴⁸ "מחקר ערד- ד"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. עמ' 16.

ג.4. תכנון תעסוקת הנשים

על אף ההצהרות בפרוגרמה כי יש לתת מענה לתעסוקת הנשים, ואף כי הוגדל חלקם של יוצאי אירופה באוכלוסיה משום ששיעור השתתפותם בכוח העבודה גבוה (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' ג' ועמ' 10), המענה שניתן לסוגיה זו מוגבל. תוכנית התיעוש לאיכלוס מתייחסת לנשים כ'מפרנס משני', ואף רואה בהשתלבותן בשוק העבודה קושי מסויים מבחינת עריכת התוכנית:

"יש לזכור שמספר רב של מועסקים(ות) בשרותים הינם בני משפחה של מפרנסים ראשיים. עובדה זו משפיעה על מספרי האיכלוס"¹⁵⁰.

בעיית היחס לנשים, במסמכים לפחות, היא רחבה יותר מנושא התעסוקה. בכל מהמסמכים הרשמיים המתייחסים למועמדים להתיישבות, לבקשת דירה וכו', מופיע רק שם הגבר. כך למשל במסמך שנקרא 'רשימת מתיישבים ומועמדים להתיישבות בערד', מאפריל 1963, מופיעים שמותיהם של 320 גברים, ומפורט מצבם המשפחתי, המקצוע שלהם ומקום המגורים. מרבית הגברים נשואים וחלקם בעלי ילדים, אך שמות הנשים לא מופיעים כלל במסמך¹⁵¹.

הדו"ח הסוציולוגי הרביעי דווקא מתייחס לסוגית תעסוקת הנשים ברצינות, אם כי מתוך גישה מתנשאת למדי. הדו"ח קובע כי תכנון תעסוקת נשים היא דרך נוספת לקישור האדם לעיר החדשה:

"עבודת האישה חשובה לה בד"כ מאחת משתי הבחינות הבאות, או משתייהן ביחד: 1. סיפוק התעסוקה לנשים עונה על שאיפות כלכליות של חלק גדול מן האוכלוסיה. [...] 2. תעסוקה מסויימת מחוץ לבית מהווה עבור נשים רבות דרך לסיפוק שאיפות נפשיות ואישיות שונות, המתקיימות לסגנון החיים הנראה להן. שביעות רצונה של האישה מן החיים בערד יהיה לה משקל נכבד בהבטחת יציבותה של המשפחה בעיר, ותעסוקתה היא מרכיב חשוב בשביעות רצונה הכללית. ...עבודת נשים אופיינית במיוחד לסוג המשפחות שהמתכננים היו מעוניינים בהן: משפחות של אנשים צעירים בעלי רמה תרבותית מסויימת, ובעלי פרופסיות ומקצועות שונים"¹⁵².

בהיעדר תעסוקת נשים, מסבירים כותבי הדו"ח, עלול להיווצר 'אורח חיים פרברי' המתבטא בין השאר בהתרכזות הפעילות החברתית בתוך שכונת המגורים. אורח חיים זה עלול להיות כפוי על נשים רבות ואינו מתיישב עם ציפיותיהן שהיו מכוונות למסגרת חיים עירונית. כמו כן, העדר תעסוקת נשים אינו עולה בקנה אחד עם השאיפה של המתכננים לנצל את המקורות האנושיים העצמאיים של ערד באופן היעיל ביותר.

על פי הדו"ח במצב הנוכחי אין אפשרות לתעסוקת נשים משום שאין תעסוקה המתאימה לנשים, וזו הקיימת איננה מגוונת מספיק ופונה בעיקר לנשים חסרות מקצוע. מקומות עבודה מקצועיים פנויים מיועדים בעיקר לגברים ראשי משפחות ולא לנשים. בעיה נוספת היא העדר שירותים תומכים שיאפשרו לנשים לצאת מהבית, כמו עזרה במשק בית, מעונות לילדים, מכבסות וכו'. הדו"ח ממליץ לעודד הקמתם של שירותים אלה, שיהוו גם מקומות עבודה לנשים נוספות, אבל אין לעשות זאת זמן רב לפני שיווצרו מקומות עבודה לנשים, כי אז:

"חלק גדול מן הנשים בערד לא יהיה עסוק בשום דבר, גם לא בעבודות משק הבית"¹⁵³.

¹⁴⁹ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. עמ' 16.
¹⁵⁰ "תכנית תיעוש לאיכלוס ערד – הצעות לביצוע", יוני 1963, חברה לפיתוח תעשיות בע"מ. מתוך: ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
¹⁵¹ "רשימת מתיישבים ומועמדים להתיישבות בערד", אפריל 1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6335/5, מ"ל: 43.4/32/1610.
¹⁵² "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 18.
¹⁵³ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 19.

ד.4. התפתחות התעסוקה בשנים הראשונות לערד

ראשוני המועסקים בערד היו כמובן עובדי החבל, שעברו להתגורר במקום ומשפחותיהם בעקבותיהם. בתקופה זו נקלטו ראשוני המשפחות ומקורות התעסוקה המרכזיים היו באזור ים המלח - בפריצת הכביש לסדום, בבניית הסכרים בים המלח (45 עובדים בחברת CAC) ובמפעלי ים המלח עצמם (55 עובדים). עובדים נוספים עבדו בבניית ערד עצמה – פועלי בניין, חשמלאים, מסגרים, שרברבים, נהגים ומובילים. התכנון התעסוקתי התבסס על כך שחלק ממועסקים אלה יעברו בהמשך לעבוד במפעלים שיוקמו בערד או בסביבתה. עובדים נוספים עבדו בשירותים, במנהל ובאדמיניסטרציה (44 עובדים)¹⁵⁴. מתוך עובדים אלה היו גם נשים, שנחשבו כמפרנס משני¹⁵⁵. עם התרחבות הבניה הוקם בערד על ידי חברת סולל בונה מפעל 'סוב-טרום', מפעל לבתים טרומיים, שבו יוצרו הקירות לבתי השיכון שנבנו בערד ולמקומות נוספים בנגב¹⁵⁶. בתי מלאכה קטנים ומפעלים קואופרטיביים שונים החלו לקום – בהם מסגריה קואופרטיבית, חברה קואופרטיבית לשירותי תיירות, חברת הובלה ששירתה את המשפחות שעברו להתגורר בעיר והובילה מוצרים לעיר, ועוד. לשכת תעסוקה נפתחה בערד בנובמבר 1963¹⁵⁷.

בדו"ח מסכם שנכתב לקראת הקמת המועצה המקומית מציג פונדק סקירה משנת 1965, ממנה עולה כי בשלב זה עדיין עולות התוכניות על הביצוע. מתוך 390 עובדים, 175 עובדים באזור ים המלח (מתוכם 75 במפעלים ו-70 בבניית הסכרים), 40 עובדים בבניין, 65 עובדים כעצמאים או במסחר, 5 עובדים בפקידות וחינוך¹⁵⁸. המפעל היחיד המופיע בסקירה – סוב-טרום- מעסיק 15 עובדים. הן המסגריה הקואופרטיבית והן שירותי ההובלה מעסיקים (בנפרד) 15 עובדים. בתי המלון מעסיקים 10 עובדים. מהסקירה עולה כי עיקר התעסוקה בשלב זה היא מחוץ לעיר, או בשירותים ומלאכה בעיר עצמה, וכי התעשייה עדיין איננה משמעותית (פונדק, 2005. עמ' 115).

סקירה של משרד העבודה מדצמבר 1966 מלמדת נתונים נוספים¹⁵⁹: על פי הסקירה מספר התושבים בעיר הוא 1,500, ומספר המשתתפים בכוח העבודה הוא 736. שיעור ההשתתפות בכוח העבודה הוא 49.1%, שהוא שיעור גבוה במיוחד, ומוסבר על ידי גילם הצעיר של התושבים ועל ידי משקלם של ילידי הארץ מתוך האוכלוסייה. עוד נכתב כי:

"מספר המועסקים בעבודה טבעית מבני העיירה הגיע ל-705 איש, המהווים 95.8% מכוח העבודה. שיעור גבוה זה מוסבר בעיקר על ידי אופיה המיוחד של ההתיישבות בערד המצטיינת בהכוונתה ובהיותה מתוכננת: התושבים התיישבו בה רק לאחר שנמצאה להם מראש עבודה מתאימה בעיירה או במפעלי הפיתוח שבסביבה"¹⁶⁰.

בערד לא היו בשלב זה עבודות יזומות, ורק 31 אנשים (כמחציתם נשים), המהווים 4.2% מכוח העבודה היו רשומים כמובטלים. 223 מתוך כלל המועסקים עובדים מחוץ לערד, רובם בתעשייה. מאידך – מועסקים בעיר 241 תושבי חוץ, המגיעים ל-33% מכלל המועסקים בעיירה, רובם בענף הבניין. סוגיה חשובה נוספת העולה מהסקר, וייחודית לערד, היא התעסוקה בשירותים הציבוריים:

¹⁵⁴ "חלוקת תושבים נוכחית", 4.10.1964. תיק 14, פריט 114. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. ראה פרק 6.
¹⁵⁵ "תכנית תיעוש לאיכלוס ערד – הצעות לביצוע", יוני 1963, חברה לפיתוח תעשיות בע"מ. מתוך: ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
¹⁵⁶ ראיון אישי עם אורי פרי, 22.5.12.
¹⁵⁷ "דו"ח התקדמות מס. 22 לחודשים ינואר-יוני 1963", 2.7.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: גל-6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.
¹⁵⁸ הנתון הזה נראה לי לא סביר. הפירוט הוצג באופן חלקי בלבד.
¹⁵⁹ בשלב זה כבר החל איכלוס מאסיבי יותר של העיר.
¹⁶⁰ "כוח אדם- תעסוקה ואבטלה בעיירות הפיתוח בדצמבר 1966", אוקטובר 1967. סקר אדמיניסטרטיבי של משרד העבודה – הרשות לתכנון כוח אדם. עמ' 95.

"בנבדל מרוב עיירות הפיתוח האחרות בהן מאיישים תושבי החוץ בעיקר את תפקידי השירותים הציבוריים כגון: הוראה, שירותי בריאות, פקידות בכירה וכו', מאוישים תפקידים אלה בערד ע"י תושבי העיירה, ואילו תושבי החוץ מועסקים בענפים היצרניים"¹⁶¹.

מהסקירה ניתן ללמוד גם על חלוקת התעסוקה לפי תחומים, ממנה עולה כי 100 תושבים בלבד מועסקים בתעשייה ומלאכה, 110 תושבים מועסקים בבניין, ו- 269 (!) תושבים מועסקים בשירותים, מתוכן 115 נשים.

מבוגרים:	תושבי העיירה המועסקים בעיירה					תושבי העיירה המועסקים מחוץ לעיירה					סה"כ תושבי העיירה המועסקים					סה"כ המועסקים בענפים השונים
	בנין	תעשייה ומלאכה	חקלאות	שירותים	סה"כ	בנין	תעשייה ומלאכה	חקלאות	שירותים	סה"כ	בנין	תעשייה ומלאכה	חקלאות	שירותים	סה"כ	
גברים	107	95	2	146	350	21	161	-	30	212	128	256	2	176	562	
נשים	2	-	1	115	118	-	4	-	7	11	2	4	1	122	129	
נוער:																
נערים	1	5	-	2	8	-	-	-	-	-	1	5	-	2	8	
נערות	-	-	-	6	6	-	-	-	-	-	-	-	-	6	6	
סך הכל	110	100	3	269	482	21	165	-	37	223	131	265	3	306	705	

כיוון שבסקירה זו אין פירוט לגבי מקומות העבודה עצמם, המידע יושלם בעזרת מזכר שנשלח על ידי מועצת פועלי ערד למשרד התעשייה והמסחר בפברואר 1966, ומפרט את חלוקת המועסקים לפי ענפי התעסוקה השונים. מהמזכר ניתן ללמוד כי המפעלים והתעשייה בערד הם סובטרום והמסגריה הקואופרטיבית. ענף המלונאות והמסעדנות, המעסיק 40 עובדים, כולל את המלונות 'נוף ערד' ו- 'מלון ערד', את חברת הטיולים 'תור- ערד', ועוד. בשירותים ופקידות (מועצה מקומית, הסתדרות, בנק הפועלים, קופת חולים, משטרה, אגד, דואר, משרד הבריאות, משרד השיכון ועמידר) מועסקים 60 עובדים, ובהוראה מועסקים 20 עובדים¹⁶². במרץ 1966 שלח ראש המועצה זאב חיימוני מכתב לשלמה אמיר ממשרד התעשייה והמסחר, ובו מסר את הנתונים הבאים:

"בלשכת העבודה רשומות 170 נשים דורשות עבודה אשר אין לנו כל פיתרון לתעסוקה עבורן מלבד מפעל הגרסי העומד לקום. בימים אלה נרשמו 60 גברים דורשי עבודה מפוטרי החברה האמריקאית C.A.C. בסדום, ו- 15 גברים מפוטרי חברת ים המלח. בבקעת ים המלח – קבלנים ומפעלי ים המלח מועסקים 120 איש. בשירותים, עובדי משרדים והוראה כ- 100 איש. עצמאים, בתי מלאכה שפעילים במקום (מתכת ערד ובתים טרומיים) כ- 120 איש"¹⁶³.

מכל המסמכים הללו עולה כי נכון לסוף 1966 הוקם בערד מפעל תעשייתי אחד בלבד, ובנוסף לו מסגריה. במזכר שהוציאה מועצת הפועלים כתוב כי נמצאים בתהליכי הקמה מפעל 'חימר' לתעשיית חומרי בניין, ומפעל 'גרסי' לתעשיית סריגים. המזכר פונה אל שלמה אמיר, ממשרד המסחר והתעשייה, ומתריע על העיכוב בפיתוחה של ערד. הוא מתריע על כך ש- 18 מפעלי תעשייה שתוכננו

¹⁶¹ "כוח אדם- תעסוקה ואבטלה בעיירות הפיתוח בדצמבר 1966", אוקטובר 1967. סקר אדמיניסטרטיבי של משרד העבודה – הרשות לתכנון כוח אדם. עמ' 95.

¹⁶² "מזכר", 8.2.66. מ"פ: גל- 6118/17, מ"ל: 48.0/7/994. מדובר בסקירה של מועצת פועלי ערד שנשלחה לשלמה אמיר ממשרד המסחר והתעשייה. קיימים פורים מסויימים בין המסמכים אך ישנו פער בזמנים וכן חלק מהפרטים חולקו באופן שונה, כך שקשה להשוות.

¹⁶³ "מצב הדיור והתעסוקה ותעסוקת נשים בערד", 29.3.66. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6118/17, מ"ל: 48.0/7/994.

לערד לא בוצעו, שלא הוקם מפעל תשלובת כימית, שלא הוקם בית הבראה ובתי מלון נוספים, וכן שלא נסלל הכביש תל שוקת- בית קמה והכביש מערד לכיוון כביש דימונה- סדום. בהמשך נכתב:

"הסקירה הנ"ל מעידה על הפיגור שחל בביצוע התכנון, דבר שמסכן את קיומה של ערד כעיר מבוססת, היכולה להתקיים כיחידה עצמאית המפרנסת את תושביה בכבוד, והיכולה להעניק לתושבים חיי חברה ותרבות, חינוך נאות לילדיהם. באם לא יחול שינוי מיידי בקצב פיתוח העיר, יביא הדבר לאכזבה בקרב תושביה ומקימה של ערד".¹⁶⁴

כפי שעולה מהמסמכים – הן קצב האיכלוס והן קצב פיתוח המפעלים בערד מפגור אחרי התוכניות, והדבר פוגע באמון של התושבים בעיר ובגורמים האמונים על פיתוחה.

4.ה. תכנון השירותים והשירותים המסחריים בערד

"אנחנו ידעו שבאים הנה ישראלים, ולישראלים אתה חייב לתת שירותים טובים. אני חושב שאחת ההצלחות הגדולות שלנו, [...] קודם כל מבחינת בתי ספר וזה תמיד מצאנו מורות טובות, גננות טובות. זה התחיל מסורת שאחר כך התפתחה- גם הבחירה בהמשך של המורות היתה רצינית יותר. [...] אנחנו שמנו לב במיוחד גם לגבי החנויות. חנויות – שתהיינה ברמה. למשל – החלטנו שתהיה מספרה, מהרגע הראשון, לגברים ונשים. מהיום הראשון של ערד היתה שם מספרה לגברים ונשים. את יודעת כמה שזה היה חשוב? שאישה שעזבה את רמת גן או את תל אביב, או אפילו קיבוץ, יכלה גם בערד מההתחלה לגשת ולהסתרק ולהסתפר אצל ספר מקצועי. [...] מהרגע שפירסמנו מודעה היו הרבה פניות, אז רצנו בכל הארץ לחפש... ביקרתי אצל ספרים בכמה מקומות, וכשהתרשמתי וראיתי מספרה רצינית, יפה, בחרנו את זה. איטליז, בעל חנות מכולת, חנות כולבו, בכל השירותים האלה- הצלחנו. בדרנו הרבה, היה לנו היצע- היו די הרבה פניות של מעוניינים, ועל זה הקפדנו באמת להביא את הבעלי מקצוע הטובים. זה היה נורא חשוב להצלחתה של הקליטה בערד. אני רואה בזה אחד הגורמים והסיבות להצלחה של הקליטה בערד".¹⁶⁵

חלק מרכזי מתכנון העיר והבטחת 'איכותה' הוא תכנון השירותים השונים לאזרח, הכוללים הן את השירותים הציבוריים והן את השירותים המסחריים. הדו"ח הסוציולוגי השישי עסק בתכנון השירותים שיש לפתח. הדו"ח מדגיש כי שירותים איכותיים יאפשרו משיכה של אוכלוסיה ותיקה, וממליץ להקפיד על תכנון שירותים ברמה גבוהה, בהתאם לרמת האוכלוסיה בעיר:

"... מסתבר כי לתושבים הנוכחיים של ערד ישנן ציפיות רבות וגבוהות ביחס לטיב השרותים שהיו רוצים לקבל בערד. אף למתכננים ישנן מטרות ברורות בשטח זה והם מקדישים מאמצים לא מעטים, הן בכסף הן בזמן והן בתשומת הלב לסיפוק צרכיהם השונים של התושבים. השרותים המגוונים אשר חסרים בערד לדעת התושבים – בתי קולנוע, בתי תרבות ואולמות, מרכז מסחרי, בתי חולים וכו' – הם תולדה של דמוי של עיר מפותחת יחסית אשר לתושבים. [...] יתכן כי הצגתה של ערד בפני הציבור כעיר או כישוב רגיל תרמו במידת מה להיווצרותן של ציפיות גבוהות אלו ולמידה הרבה יחסית של אי שביעות הרצון – שתי תופעות הקשורות זו בזו".¹⁶⁶

מן הדו"ח עולה כי המציאות של ערד מספקת לרוב התושבים הכנסה בינונית וגבוהה, רמת דיור נאותה, ובהתאם לכך יש להם ציפיות מרובות בתחום השירותים, העולות על מטרות המתכננים.

¹⁶⁴ "מזכר", 8.2.66. מ"פ: גל- 6118/17, מ"ל: 48.0/7/994. ההדגשה במקור.

¹⁶⁵ ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

¹⁶⁶ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64", 31.3.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9. עמ' 13. ההדגשה במקור.

אחת הדרכים של התכנון להשפיע על רמת השירותים היא בבחירת בעלי המקצוע שיתנו אותם. מנהלת החבל היתה קפדנית מאוד בבחירת התושבים שיועדו לתפקידים מקצועיים, לשירותי חינוך ובריאות, ועוד. קפדנות כזו נהגו גם ביחס לבחירת בעלי העסקים בעיר- מכולת, איטליז, כלבו, חנויות הלבשה והנעלה, בית קפה, מספרה. חלק מהשירותים הללו הוקמו ממש עם האיכלוס הראשון, וחלקם בתקופה מאוחרת יותר. שטחי המסחר נבנו בבניה ציבורית, כחלק מכלל הבניה בערד, והושכרו ליזמים לצורך הקמת עסקים במרכז המסחרי ובמרכזים השכונתיים.

בישיבת ועדת ערד הוחלט כי כחלק מהתכנון הכלכלי תוקם ועדה שתעסוק בהקצאת שטחים למסחר ותעשייה ובעניינים כלכליים נוספים. יושב ראש הועדה יהיה מנהל חבל ערד או סגנו, וכן ישבו בה נציגים ממשד העבודה, משרד השיכון ומשרד המסחר והתעשייה¹⁶⁷. הועדה טיפלה בנושאים שונים, בהם טיפול בפניות של יזמים ואישור הקצאת שטחים לטובת הקמת מפעלים, בתי מלאכה, תחנת דלק, בנק, מבני תעשייה, ועוד¹⁶⁸.

הועדה החליטה כי שירותים מסחריים שונים יבחרו על ידי מכרז. כך למשל יצא מכרז להפעלת בית מלון ומסעדה, אליו ניגשו ארבעה מועמדים. הועדה דנה בפניותיהם והחליטה להזמין להופיע בפני הועדה ולהציג את הצעותיהם¹⁶⁹.

לצורך הקמת החנויות הבאות: מכולת וחנויות ירקות; הלבשה, כלי בית ומטבח; אטליז וחנויות דגים; ובית קפה, הוחלט על פירסום מכרז בעיתונות. המכרז כלל מספר תנאים: השתקעות במקום; אפשרות מימון; כושר ניהול וניסיון בענף המסחרי הרלוונטי. למכרז הגיעו כ- 50 פניות, שמתוכן הופיעו בפני הועדה 15 מועמדים שעברו את הראיון המוקדם. הועדה בחרה את המועמדים הסופיים לכל חנות, ואלה התבקשו להציג ערבות בנקאית, ופתרון לבעיית הובלת הסחורה (חלקם התחייבו לקנות טנדר). כמו כן התבקשו המועמדים לחתום על חוזה שחייב אותם להעביר את החנות למרכז המסחרי כשתושלם בנייתו, וכן לשמור על רמת מחירים קבועה – כך שכל שינוי במחירים ידרוש את אישור מנהלת החבל¹⁷⁰. לאחר מכן חתם הזוכה מול משרד העבודה על הסכם שהגדיר את תנאי ההתחייבות שלו, ורק לאחר מכן יכול היה לחתום מול עמידר על חוזה שכירות לחנות או לבית העסק. כך פיקחו מנהלת החבל ומשרד העבודה על קיום ההתחייבויות של זוכי המכרזים¹⁷¹.

בפרק זה הצגתי את התכנון התעסוקתי והכלכלי של ערד. ניתן לראות כי המתכננים עסקו בכל הרמות של התחום הכלכלי – החל ממשכית מפעלים גדולים ועד למחיר הסוכר במכולת. על אף היחס הרציני שקיבל התכנון הכלכלי, לא תמיד היתה השליטה בידי המתכננים ולכן חלק מהתוכניות לא יצאו אל הפועל. הדבר בולט בעיקר בתכנון התעשיות הניטרליות, ואת ההסבר לכך אביא בפרק השביעי.

¹⁶⁷ מכתב מפונדק לצור- מנכ"ל משרד המסחר והתעשייה (ללא כותרת), 3.9.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

¹⁶⁸ "פרטיכל מס. 2 משיבת הועדה לנושאים כלכליים שהתקיימה בתאריך 19.10.62", ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6/ 6143, מ"ל: 95.5/8/6.

¹⁶⁹ "פרטיכל מס. 3 משיבת הועדה לנושאים כלכליים מ- 26.10.62", ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6/ 6143, מ"ל: 95.5/8/6.

¹⁷⁰ "פרטיכל משיבת הועדה לאישור קרקעות ונושאים כלכליים מיום 14.9.62", ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6/ 6143, מ"ל: 95.5/8/6.

¹⁷¹ 26.9.1962, "השכרת מבנים בערד", מכתב מאת יצחק ברק – עוזר ליועץ המשפטי במשרד העבודה, אל מר לוי מעמידר, תל אביב. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6/ 6143, מ"ל: 95.5/8/6.

פרק 5- תכנון חברתי

"אחד מן האספקטים של תכנונה של ערד הוא התכנון החברתי. התכנון החברתי מהווה ניסיון לקבוע את הרכב האוכלוסיה בהתאם למטרות שונות המתייחסות לאופיה של העיר מבחינה כלכלית- תעסוקתית, תרבותית וחברתית, ומבחינת מקומה של העיר באזור שבתוכו היא שוכנת. מצד אחד מהווה התכנון החברתי שדה פעולה העומד בפני עצמו, וזאת כאשר עומדות בפני המתכננים מטרות הנוגעות לעיצוב חייה החברתיים והתרבותיים של העיר. מצד שני משלים התכנון החברתי את התכנון הכלכלי, שמתווה את העקרונות לגיוס אוכלוסיה שתכלול בתוכה את הקבוצות המקצועיות הדרושות למילוי הפונקציות הכלכליות שנועדו לעיר"¹⁷².

בעת התכנון של ערד נתפס התכנון הדמוגרפי והחברתי כחלק בלתי נפרד מההליך, והוא כלל עיסוק בהיבטים שונים. ההיבט הראשון הוא **ההיבט הדמוגרפי של בחירת סוג האוכלוסיה ומאפייניה**. בהיבט זה נכללות סוגיות כמו גיל, מצב משפחתי, מוצא אתני, מגדר, מקצוע וכישורים תעסוקתיים, ועוד. חלק מהסוגיות הללו היו כרוכות בהיבטי תכנון נוספים – כמו מקומות תעסוקה, גודל הדירות או שירותי החינוך בעיר – וחלקם היו 'עצמאיים' יותר.

ההיבט השני הוא **ההיבט הסוציולוגי של תכנון החיים החברתיים בעיר**. היבט זה כלל את תכנון האינטראקציה בין התושבים ובין קבוצות האוכלוסיה השונות ואת תכנון המוסדות החברתיים של העיר.

היבט נוסף הקשור להיבטים הקודמים הוא העיסוק **באופן הביצוע של תהליכים**. כלומר: לא רק עיסוק בדמות האוכלוסיה הרצויה, אלא גם באופן שבו יש לבחור את האוכלוסיה הזו; וכן - לא רק עיסוק המבנה החברתי הרצוי בעיר, אלא גם באופן שבו ניתן לעצב אותו.

בתכנון הדמוגרפי של העיר היו מעורבים מספר גורמים, שהשפיעו בדרכים שונות על התגבשות התפיסה התכנונית ועל ביצועה. הגורם הראשון הוא הפרוגרמה – שהגדירה בצורה מפורטת את מאפייני האוכלוסיה הרצויה בעיר, כפי שיוצג מיד. הגורם השני הוא צוות הסוציולוגים – שערכו מחקר על האוכלוסיה וכתבו מספר דו"חות מפורטים לגבי תחומים שונים בתכנון הדמוגרפי והחברתי. הגורם השלישי, והמכריע ביותר, הוא מנהלת החבל – שהגדירה מספר עקרונות חשובים לפעולתה, ושבידיה היתה סמכות הביצוע ביחס לקליטת האוכלוסיה. הגורם הרביעי הוא התושבים – אלה שהיגרו לערד, אלה שנרשמו כמועמדים, ואלה שבחרו שלא להגר. בסופו של דבר רצונם הוא שנתן בידי שאר הגורמים את האפשרות לביצוע התוכניות, שהתאפשרו בעיקר בשל הביקוש העודף לעיר.

בדיון על התכנון החברתי של ערד יש להבדיל בין תכנון האוכלוסיה לשלב המעבר- בו תוכננה האוכלוסיה כקבוצה סלקטיבית¹⁷³, לבין תכנון האוכלוסיה לעיר ערד – שהתייחס למסה גדולה יותר של אוכלוסיה, ובו אעסוק בפרק זה. בטרם אציג את ההיבטים השונים של התכנון הדמוגרפי והחברתי, אבקש לתת רקע על המחקר הסוציולוגי ותפקידו במערך התכנון החברתי של ערד.

5.א. המחקר הסוציולוגי כבסיס לתכנון החברתי

רעיון המחקר הסוציולוגי עלה בשלבי התכנון המוקדמים של ערד, בהתאם לתפיסה שתכנון חברתי ודמוגרפי הוא חלק אינטגרלי מתכנון העיר החדשה, וכי לשם כך דרושים אנשי מקצוע מתחום

¹⁷² "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63, 30.9.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 1.

¹⁷³ בחלק זה אעסוק בפירוט בפרק 6.

הסוציולוגיה. באוקטובר 1961 נערכה פגישה עם הסוציולוג איזנשטדט, בה ייעץ בנוגע לבעיות החברתיות הכרוכות באיכלוס ערד, והוחלט כי יהיה ליווי סוציולוגי לאדריכלי החבל וכי יערך במקום מחקר סוציולוגי. לעבודת הייעוץ הוצבה הסוציולוגית רינה זבילבסקי שנתבקשה בין היתר להיפגש עם בודדים וקבוצות שביקשו להתיישב בערד¹⁷⁴. ביולי 1962 מציין דר"ח ההתקדמות כי עם קליטת המשפחות בערד יעבור להתגורר במקום גם סוציולוג שייעץ למנהלת החבל בכל הנוגע לאיכלוס וקליטת מתיישבים¹⁷⁵.

המחקר החברתי של ערד נערך על ידי אריק כהן ויעל שמגר, מהמחלקה לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים¹⁷⁶. במסגרת המחקר נכתבו, החל מ- 1962 ועד ליוני 1964, שבעה דו"חות סוציולוגיים¹⁷⁷, שלטענת פונדק סייעו הדו"חות רבות למנהלת החבל בעבודת התכנון של העיר¹⁷⁸. מהפניה של אריק כהן אל עודד מסר בדצמבר 1964, אפשר לקבל מושג על האופן שבו תפסו הסוציולוגים את תפקידם. כהן מסביר במכתבו מדוע יש חשיבות רבה בהמשך המחקר החברתי של ערד שמטרתו היתה "... להגיע לתמונה שלמה, פחות או יותר, על ההתגבשות החברתית של העיר". אך בשל העיכובים בבנייה לא הושגה מטרה זו. הוא מוסיף כי אמנם עם חיסול החבל נגמר שלב בהקמה של ערד, אך זו תהיה טעות להניח שבכך עלתה העיר על פסים 'נורמליים':

"הניסיון בעיירות אחרות מלמד, כי העברת המקום מידי המוסדות לידי רשות מקומית הוא שלב משברי קריטי, שבו נוצרות הבעיות הגדולות והחמורות ביותר"¹⁷⁹.

כהן מצר על כך שהמחקר לא יכול עבודת שדה גם בשלב קריטי זה, ומבקש תוספת תקציב לעיבוד החומרים הקיימים. התכתבות בנושא הדו"חות ותקציב למחקר נמשכה עד מרץ 1965, כאשר היתה כוונה להמשיך את המחקר (ואת תיקובו) גם לאחר תום עבודת החבל, אם כי נראה כי זו לא מומשה¹⁸⁰.

הדו"חות הסוציולוגיים שאותרו עוסקים בנושאים שונים ומתוך מטרות שונות. דר"ח סוציולוגי 3 פורסם ב- 30.8.1963, ובו **מחקר** על 187 המתיישבים הראשונים שהגיעו לערד (עד פברואר 1963), תוך ניתוח המבנה הדמוגרפי והכלכלי של אוכלוסייה זו, המניעים להתיישבותה בערד והציפיות לגבי תעסוקה ודיור בעתיד, וכן לגבי התפתחותה של העיר. נתונים אלה שימשו בסיס לחוקרים גם בדו"חות הבאים, שהתמקדו במתן המלצות לתכנון החברתי¹⁸¹. דר"ח סוציולוגי 4, שהתפרסם ב- 30.9.1963, עסק בתכנון החברתי של ערד ובשילובו בתכנון הכלכלי, תוך מתן המלצות לגיוון האוכלוסייה וכן המלצות¹⁸² לגבי **אופן בחירת המתיישבים** החדשים ולגבי **הקריטריונים לבחירתם**, בהסתמך על מטרות התכנון החברתי ועל היבטיו הכלכליים¹⁸³.

¹⁷⁴ דר"ח התקדמות חודשי מס' 11 (לחודש ספטמבר), 6.10.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751.

¹⁷⁵ דר"ח התקדמות מס' 19 (לחודש יוני), 15.7.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5. מ"ל: 48.0/9/752.

¹⁷⁶ ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.11.

¹⁷⁷ אותרו דו"חות סוציולוגיים 3-7. דו"חות סוציולוגיים 1-2 לא אותרו. לגבי דר"ח סוציולוגי 2 נמצאה התייחסות במסמכים (דר"ח התקדמות 22 מיולי 1963, המתייחס לחודשים ינואר עד יולי, מציין כי דר"ח סוציולוגי 2 התקבל וכי המחקר ממשיך). לגבי דר"ח סוציולוגי 1 לא נמצאה התייחסות במסמכים.

¹⁷⁸ "המשך המחקר החברתי של ערד", 10.3.1964. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9. מ"ל: 95.5/8/9. במכתב זה מבקש פונדק מחברי ועדת ערד לתקצב את המשך המחקר.

¹⁷⁹ "מחקר מעקב על ההתפתחות החברתית של ערד", 30.12.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9. מ"ל: 95.5/8/9.

¹⁸⁰ "סקר סוציולוגי", 25.2.65. במכתב למסר וטמיר ממליץ פונדק על המשך המימון. וגם- "סקר סוציולוגי - מכתב מיום 25 בפברואר 65", 14.3.65. בתשובה מאשר מסר השתתפות חלקית בעלות המחקר. זו ההתכתבות האחרונה שמצאתי בנושא. שני המסמכים מתוך - ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9. מ"ל: 95.5/8/9.

¹⁸¹ "מחקר ערד - דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21. מ"ל: 95.5/8/172.

¹⁸² המושג 'המלצות' לקוח מהדו"ח עצמו. הסבר על כך בהמשך.

¹⁸³ "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21. מ"ל: 95.5/8/172.

ד"ר סוציולוגי 5, שפורסם ב- 31.12.63, עסק באופן הקליטה הרצוי לקליטת מתיישבים חדשים בערד- ותיקים ועולים, שעתידים היו להגיע החל משנת 1964. הד"ר עסק גם בארגון המערכות הממסדיות והחברתיות כך שיבטיחו תהליך קליטה ממוקד, יעיל ואפקטיבי¹⁸⁴.

ד"ר סוציולוגי 6, שפורסם ב- 31.3.1964, פותח בממצאי מחקר על השירותים הציבוריים והמסחריים בערד ועל יחס האוכלוסיה לשירותים, ונתן הנחיות בעניין השירותים שיש לפתח¹⁸⁵.

הד"ר סוציולוגי השביעי והאחרון שאותר בארכיון ופורסם ב- 30.6.1964, סוקר ומסכם את תהליך התכנון ובוחן את יחס התושבים לתכנון העיר וביצועו, מבחינת מודעות, הסכמה למטרות, שביעות רצון מהביצוע, ועוד¹⁸⁶. בהמשך הפרק אתייחס בהרחבה לד"חות השונים, בהתאם לנושא הרלוונטי.

המחקר הסוציולוגי, כמכלול, מתאפיין בגישה שונה מאוד מהפרוגרמה לגבי משמעות ותקפות העקרונות וההנחיות שהוא קובע, וכן שונה האופן שבו נקבעו עקרונות אלה. הפרוגרמה נכתבה במשרדי אגף התכנון, על ידי מתכננים בכירים ומנוסים, ובשלב שבו ערד היתה עדיין רעיון על הנייר. המחקר הסוציולוגי נערך על ידי חוקרים צעירים, ששהו בערד זמן רב לצורך עריכת המחקר, והנחיותיהם נכתבו בתקופה בה כבר התגוררו משפחות בעיר. 'מאגר הנתונים' שעליו ביססו החוקרים את ההמלצות שלהם הוא המחקר שערכו על האוכלוסיה המתגוררת בעיר- המניעים שמשכו אותה לערד, שאיפותיה וציפיותה¹⁸⁷.

בשונה מניסוח הפרוגרמה, אופן הניסוח של הד"חות הסוציולוגיים כולל רקע, הנחיות, המלצות והסברים. אמנם יש שימוש במושג 'מחייב' [לעשות כך וכך] או 'דרוש' [לעשות כך וכך], אך יש גם הרבה שימוש במושגים 'רכים' יותר כמו 'השאיפה היא [שכך וכך יקרה]' או 'נראה לנו [שחשוב לעשות כך וכך]'. גם המושג 'המלצות' הוא מושג שלקוח מתוך הד"חות עצמם. כך למשל בד"ר הסוציולוגי הרביעי ניתנות המלצות למדיניות קביעת הקריטריונים לאיכלוס, וגם הן כוללות סייגים והסברים רבים¹⁸⁸.

כמו כן בחלק מהתחומים ההמלצות של המחקר שונות ואף הפוכות מההמלצות של הפרוגרמה. כך למשל בהמלצה לגוון את גיל האוכלוסיה, את החתך התעסוקתי שלה, ואת ארצות המוצא. נראה כי ההימצאות בשטח והמפגש עם האוכלוסיה החיה בערד, בשילוב עם ההבנה שדווקא המגוון – ולא ההאחדה – הוא שיתרום ליציבות העיר לאורך שנים, הביאה את החוקרים לתפיסה שונה לגבי התכנון החברתי הרצוי לעיר. בנושאים אלה אדון בהמשך הפרק.

5.2. התכנון הדמוגרפי של ערד

האוכלוסיה הרצויה על פי הפרוגרמה

המסמך המוקדם ביותר העוסק באופן שיטתי ומעמיק בהגדרת 'האוכלוסיה הרצויה' הוא הפרוגרמה למרכז חבל ערד (ברוצקוס ואחרים, 1961). אחד מתוך תשעת הפרקים בפרוגרמה נקרא "דימוגרפיה", ובו פירוט של הנושאים הקשורים באופן ישיר לתכנון האוכלוסיה. הפרק כולל ארבעה תתי פרקים: האוכלוסיה ומוצאה, קבוצות הגיל והמין, המשפחה וגודלה, כוח האדם וכוח העבודה. מעבר לפרק זה ישנן התייחסויות לאופי האוכלוסיה המיועדת גם בתוך פרקים אחרים. בסעיף העוסק במוצאה של האוכלוסיה נכתב כך:

¹⁸⁴ "מחקר ערד – ד"ר התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.
¹⁸⁵ "מחקר ערד – ד"ר התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64", ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.
¹⁸⁶ "מחקר ערד – ד"ר התקדמות מס' 7 ליום 30.6.1964", ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.
¹⁸⁷ "מחקר ערד – ד"ר התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.
¹⁸⁸ "מחקר ערד- ד"ר מס' 4 ליום 30.9.63", ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

"בשלב א'¹⁸⁹ יהיו 10,000 מתושבי הארץ, מילדיה ובמקצתה מעולים. הכוונה היא ש- 2/3 יהיו ילידי הארץ ויוצאי אירופה, 1/3 יוצאי ארצות המזרח (ותיקים ועולים) – במידה שתאפשר זאת הסליקציה לפי גיל ומקצוע שלא תושפע מהמבנה העדתי" (ברוצקוס ואחרים, 1961 עמ' 8, ההדגשה במקור)¹⁹⁰.

מעבר להתייחסות זו אין פירוט או הסבר לסוגיית המוצא של התושבים. קביעה זו מותירה מקום לפרשנות ביחס לשאלה אם בחלק של ילידי הארץ כלולים גם יוצאי עדות המזרח או לא. המושג 'ותיקים', כפי שהתייחסה אליו מנהלת החבל – התייחס לילידי הארץ. אם מבינים את המושג כך הרי שילידי הארץ שמוצאם מארצות המזרח כלולים בתוך השליש, ושני השלישים מתייחסים אך ורק לילידי הארץ שמוצאם באירופה או ליוצאי אירופה שאינם ילידי הארץ.

הפרוגרמה מכוונת לממוצע גילאים הנמוך משמעותית מהממוצע הארצי, במיוחד על ידי ריבוי מבוגרים צעירים. הכוונה היא שאחוז התושבים בגילאי 20-40 יהיה 64% מכלל התושבים, לעומת 53% בממוצע הארצי. מתוכם, אחוז התושבים בגילאי 20-29 יהיה 79%, 11% יותר מהממוצע הארצי. אחוז הילדים ובני הנוער יהיה זהה לממוצע הארצי (ברוצקוס ואחרים, 1961 עמ' 9). משמעות הדבר היא שממוצע הגיל הצעיר המתוכנן לערד יושג בעיקר על ידי כך שלא תהיה בעיר אוכלוסיה מבוגרת.

בנוסף מגדירה הפרוגרמה כי אחוז הגברים בגילאי 20-44 צריך להיות גבוה ב- 18% מאחוז הנשים (ברוצקוס ואחרים, 1961 עמ' 9). אין הסבר לעניין זה, אך מהפרקים העוסקים בתכנון התעסוקה ניתן להניח שהמתכננים חשבו כי גברים יתאימו יותר לסוג העבודות המוצע בשלב הראשוני של הקמת העיר (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 10-11).

גודל המשפחה הממוצע המתוכנן לערד הוא 3.5 נפש בשלב הראשון, ובשלב ב' 3.8. כלומר – הכוונה היא למשפחות קטנות, דבר שעולה בקנה אחד עם הגדרות הגיל והמוצא. בנוסף התכנון מכוון לאחוז גבוה של בודדים באוכלוסיית העיר, ומגדיר יעד של כ- 600 "רווקים" וכ- 80 "פנויות"¹⁹¹. לרווקים מיועדות יחידות דיור שיקראו "רווקיות", וחלקם יכוונו להתגורר ביחד עם המשפחות (ברוצקוס ואחרים, 1961 עמ' 9).

הסעיף האחרון בפרק זה עוסק בכוח האדם וכוח העבודה¹⁹². התחזית לשלב א' היא כי כוח האדם יגיע לכדי 65% מהישוב – 6500 נפש, ומתוכם כוח העבודה יגיע לכדי 65%, כלומר 4300 נפש, שהם 11% יותר מהממוצע בין יהודי הארץ. הכוונה היא שבערד תתיישב אוכלוסיה שתוכל להשתלב במערך התעסוקה, ומסיבה זו גם הוגדל חלקם של יוצאי אירופה, אשר "חלק של נשותיהם בכוח העבודה – רב מזה של יוצאי יבשות אחרות" (ברוצקוס ואחרים, 1961. עמ' 10). הפרוגרמה עומדת על הצורך להבטיח מקומות עבודה מספיקים ומתאימים כדי לספק את הביקוש, שאם לא כן עלולים דורשי עבודה לצאת משוק העבודה, דבר שיביא לירידה ברמת החיים.

התייחסויות נוספות לתכנון האוכלוסיה ניתן למצוא בהקדמה לפרוגרמה – מעין תמצית קצרה של הנחות היסוד של הפרוגרמה. שם מתייחסים למיקום העיר, לתעסוקה ולאוכלוסיה, וכך נכתב:

¹⁸⁹ השלבים המוצגים בפרוגרמה שונים מהחלוקה שאני משתמשת בה בכתיבת העבודה. שלב א' בפרוגרמה מתייחס לנקודה בה תגיע העיר ל- 10,000 תושבים, ואילו שלב ב' בפרוגרמה מתייחס לאוכלוסיה של 30,000 תושבים. ¹⁹⁰ הסלקציה לפי גיל ומקצוע לא מפורטת באופן משמעותי בפרוגרמה. אתייחס אליה בפרק העוסק בביצוע. ¹⁹¹ המושגים בהם משתמשת הפרוגרמה.

¹⁹² כוח האדם הוא כלל האוכלוסיה מגיל 14 ומעלה (למעט מי שבשירות פעיל בכוחות הביטחון), וכוח העבודה הוא החלק מתוך כוח האדם שעובד לפחות 15 שעות בשבוע או עוסק באופן פעיל בחיפוש עבודה (ברוצקוס ואחרים, 1961, עמ' 10).

"הצורך במשיכת חומר אנושי מעולה – מוותיקי הארץ ומעולי אירופה – מחייב גם רמת שירותים גבוהה וארגוןם במקביל לבניית העיר. במיוחד יש לפתח את שירותי החינוך עד שיקפו, במסגרת החינוך העל יסודי, כ- 2/3 של הנוער המתבגר, שיעור הגבוה בהרבה מהמקובל כיום בארץ" (ברוצקוס ואחרים, 1961. עמ' ד', ההדגשה שלי).

כלומר – על מנת לעמוד ביעד של משיכת 'חומר אנושי מעולה', שהפרוגרמה לא מותירה ספק לגבי מוצאו, יש להבטיח רמת שירותים גבוהה. גם בפירוט השירותים בפרוגרמה ישנה הערה כי השירותים הציבוריים תוכננו במתכונת גבוהה, "לקידום הרמה החברתית והתרבותית של העיר המתוכננת" (ברוצקוס ואחרים, 1961. עמ' 14). כמו כן הוגדר יעד של רמת הכנסה גבוהה, "שניתן להשיגה רק עם כוח עבודה רב והרכב גילאים צעיר למדי" (ברוצקוס ואחרים, 1961. עמ' ד').

האוכלוסיה הרצויה על פי המחקר הסוציולוגי

"מתכנני ערד שואפים לסייע לפיתוחה של עיר שתהיה בעלת אופי חברתי ותרבותי ישראלי הדומה לזה של ישובים וותיקים; בעלת מסגרות מנהל, שירותי בריאות, חינוך ונספקה ובדור שרמתם לא תיפול מזו המצויה בערים מבוססות זמן רב יותר; וישוב בעל אופי עירוני מובהק. כמו כן עומדת בפני המתכננים המטרה ליצור בשלבי ההתפתחות הראשונים של העיר תנאים להבטחת אינטגרציה חברתית בין וותיקים לעולים ובין קבוצות אתניות שונות"¹⁹³.

המלצות המחקר הסוציולוגי ביחס לדמות האוכלוסיה הרצויה מתבססות על הכרת גרעין המתיישבים הראשון, וניתוח האינטראקציה העתידית שעשויה להיווצר בינו לבין אוכלוסיה נוספת. המחקר עומד על כך שבערד בוצע ניסיון מוצלח לעודד אוכלוסיה ותיקה להתיישב באזור בלתי מיושב, כאשר הדגשת ההיבט הוולונטרי של ההתיישבות העלתה את הפרסטיג' של ערד ביחס לערים חדשות אחרות ובשוב בכלל. מטרת הניסיון היתה יצירת תנאים נוחים, שאינם קיימים בעיירות אחרות, לפיתוח כלכלי ותרבותי. שתי מטרות נוספות לניסיון זה היו:

"הבטחת ציביונו הישראלי של הישוב, בניגוד לצביון של עיירות פיתוח רבות שבהן מהווים הישראלים מעוט קטן בעיר של עולים". ו - "למנוע היווצרות של בעיות סוציאליות למיניהן"¹⁹⁴.

בהמשך מצביעים כותבי הדו"ח על בעיה נפוצה בעיירות רבות, בהן יש הקבלה רבה בין המבנה הכלכלי חברתי של הישוב לבין המבנה הדמוגרפי שלו: הותיקים נוטים להתרכז בעמדות המפתח במוסדות העיר, ברבדים התעסוקתיים המקצועיים, ובאזורי המגורים הטובים, והם מהווים קבוצה חברתית סגורה. העולים מהווים את הקבוצות הירודות מבחינה תעסוקתית כלכלית. כך נוצר ישוב מרובד של קבוצות אתניות ועדתיות שונות ומנותקות, הנבדלות חברתית זו מזו. במצב זה "סובלים העולים מרגשות קיפוח"¹⁹⁵, ומתפתח אנטגוניזם בין הקבוצות.¹⁹⁶

לפיכך, ההנחה העיקרית של כותבי הדו"ח, השונה למדי מהנחיות הפרוגרמה וכן מהקריטריונים של קליטת המתיישבים הראשונים, היא להקפיד על גיוון האוכלוסיה. הכוונה היא לגיוון הגילאים וגודל המשפחות, גיוון הותק בארץ, גיוון ארצות המוצא וגיוון השכבות התעסוקתיות.

¹⁹³ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63, ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 1.

¹⁹⁴ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63, עמ' 3.

¹⁹⁵ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63, עמ' 4.

¹⁹⁶ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63, עמ' 4.

לדעת הסוציולוגיים- מרקם אוכלוסיה מגוון יעניק לעיר יציבות חברתית ויאפשר למלא את כל הפונקציות החברתיות והכלכליות הדרושות לניהולה של עיר יציבה¹⁹⁷.

כותבי הד"ח ממליצים לגוון את האוכלוסיה מבחינה אתנית בשלב מוקדם ככל האפשר, ולקלוט עולים חדשים ועולים ותיקים, בני ארצות המוצא של אוכלוסיית העולים העתידית, שיהיו חלק מראשוני העיר ובכך ישמשו כ'גשר' לעולים שיגיעו אחריהם¹⁹⁸.

על מנת להשיג את הגיוון האתני ולמנוע בעיות חברתיות, רצוי להעדיף קליטה של קבוצות קטנות של עולים – עד 15 משפחות מכל ארץ מוצא, מאשר קבוצה אחת דומיננטית מארץ אחת. ההיגיון הוא כי לכל קבוצה אתנית קשיים אחרים, ועל ידי ריבוי קבוצות קטנות יתפזרו הבעיות כבעיות קטנות בכל התחומים ולא כבעיה גדולה בתחום אחד. הד"ח מביא כדוגמא את: "ההשפעה ההרסנית שיש לעולים מארצות נחשלות על החיים הכלכליים של העיר (בין שאר התחומים)"¹⁹⁹, וכן השפעה על רמת החינוך, התרבות ועוד.

סיבה נוספת לחשיבות הגיוון האתני היא כי קבוצה גדולה של עולים מארץ מוצא אחת מהווים מסגרת אלטרנטיבית למסגרת ההזדהות העירונית, וזו התפתחות בלתי רצויה המגיעה לשיאה:

"...כשארגונים חברתיים ופוליטיים, אזורי מגורים רחבים וסגנון החיים של קבוצות רחבות

באוכלוסיה מקבלים צביון אתני"²⁰⁰.

מתוך הסבר זה עולה כי ההמלצה על גיוון אוכלוסיה איננה נובעת מתפיסה המכירה בשונות תרבותית, אלא דווקא מתוך שאיפה לאינטגרציה והאחדה, אשר נזקקת ל'גשר' אנושי כדי לחבר בין הקבוצות השונות.

היבט נוסף של גיוון האוכלוסיה הוא גיוון הרמה התעסוקתית. בהמשך להגיון שהוצג לגבי העולים, חשוב שגם השכבות התעסוקתיות של פועלים פשוטים יהיו חלק מותיקי ערד, ירגישו הזדהות עם המקום ויבחרו לחיות בו לאורך זמן, על מנת:

"... שלא תהפכנה לקבוצות שוליות הנתונות לתחלופה גדולה ומכילות בתוכן אנשים העלולים

להוות מקרים סוציאליים"²⁰¹.

לשם כך יש לשנות את היחס לעבודות 'פשוטות' ולא לראות בהן עבודות זמניות או עבודות "נחותות", כפי שעלול לקרות בשל העובדה שבדואים עובדים בהן:

"נראה לנו כי קיימת סכנה כי העסקת בדואים בתעסוקות מסוימות עשויה להשפיל את מעמדם

של תעסוקות אלה בעיני התושבים"²⁰².

מההנחות עולה כי יש לבטל את הקריטריון של בחירת 'בעלי מקצוע'²⁰³, שכן לעיר מאוזנת מבחינה חברתית, כלכלית ותעסוקתית דרושים גם פועלים 'פשוטים'. בנוסף רצוי להשקיע בטיפול את השכבה התעסוקתית של הפועלים על ידי יצירת מסגרות לקידום מקצועי, קורסים להשכלה בסיסית, עבודה קהילתית וכדומה.

¹⁹⁷ "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63.

¹⁹⁸ "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63.

¹⁹⁹ "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. עמ' 6.

²⁰⁰ "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. עמ' 6.

²⁰¹ "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. עמ' 7.

²⁰² "מחקר ערד- דר"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. עמ' 8.

²⁰³ נושא זה יפורט בפרק 4 בחלק העוסק במיון וקליטת המתיישבים הראשונים.

היבט דמוגרפי נוסף הוא הגיוון הגילאי של האוכלוסיה וביטול הקריטריון של גודל המשפחה. על פי הדו"ח השאיפה ליצור בערד ישוב בעל אופי עירוני מחייבת גיוון גילי של התושבים²⁰⁴. הדו"ח מסביר כי היתרון באנשים מבוגרים לעומת אנשים צעירים הוא יציבותם וקביעותם- הם ריאליים לגבי יכולות שלהם, פחות ממהרים לנדוד, ובמידה שצרכיהם הראשוניים יסופקו הם עשויים להוות יסוד של יציבות בעיר. משפחות מבוגרות יביאו גם נוער לישוב, שיהווה תרומה חשובה לפעילות החברתית והתרבותית בעיר, ואף ישמש בעתיד כקבוצה חברתית לרווקים שיגיעו לעיר. על מנת לאפשר קליטה של משפחות מבוגרות יותר ממליץ הדו"ח להקים בית ספר יסודי על כל כיתותיו, ולשפר את שירותי התחבורה לבאר שבע עבור תלמידי התיכון²⁰⁵. גם המלצה זו שונה מההנחיה בפרוגרמה, שקובעת העדפה של אנשים ומשפחות צעירות.

5.2. עקרונות שקבעה מנהלת החבל לתכנון האוכלוסיה

להחלטות של מנהלת החבל היתה ההשפעה המשמעותית ביותר על התכנון החברתי של ערד ועל ביצועו. שלושה עקרונות חשובים שנקבעו על ידי מנהלת החבל, השפיעו על דמות האוכלוסיה:

ביסוס האוכלוסיה על גרעין של 'ותיקים'

בקריאה ראשונית של המסמכים ניתן להבחין לעיתים בסתירות בין ההצהרה בדבר הרצון לבסס את העיר על גרעין ראשוני של ותיקים, לבין מסמכים מהם עלו תפיסות אחרות. בדיקה מעמיקה יותר העלתה כי לא מדובר בסתירה, כי אם בשינוי עמדה, או לפחות בשינוי העמדה המוצהרת, שהתחולל ככל הנראה בעת העברת ניהול החבל מלובה אליאב ליצחק פונדק. בכל המסמכים שנכתבו בתקופת עבודתו של לובה אליאב בחבל, פרט לפרוגרמה²⁰⁶, לא מצאתי אף הצהרה בדבר ביסוס העיר על אוכלוסיה ותיקה, ואף להיפך. במסמך המתאר את קווי היסוד בתכנון העיר כותב שר כי: "העדר כל ידע על המבנה הדמוגרפי של יושביה העתידיים של העיר"²⁰⁷ הקשה על המתכננים בעבודתם. בהעדר נתונים סטטיסטיים בנו המתכננים 'דגם אוכלוסיה עתידה'²⁰⁸, שקבע למשל גודל משפחה ממוצע של 4.1 נפשות. שר מוסיף עוד כי "תהיה זו השערה מבוססת להניח שהעליה לישראל תשמש כגורם מאכלס ראשי"²⁰⁹. ממסמך זה עולה כי על אף הקביעה הברורה בדבר האוכלוסיה הרצויה בפרוגרמה, מתכנני החבל לא היו משוכנעים באופי וסוג האוכלוסיה שתגיע לעיר. בדו"ח התקדמות 10, מאוגוסט 1961 צוין כי יוקמו 200 יחידות אסבסט דו משפחתיות לקליטת עולים, וכי 'ראשית איכלוס העיר על ידי עולים צריך להתרחש באביב 1962'²¹⁰.

בספרו מתייחס אליאב מפורטות לערד ומציג את החזון שלו לגבי העיר, אך לא מתייחס כלל לאוכלוסיה שתגורר בה (אליאב, 1983. עמ' 97-71 ובמיוחד עמ' 83). גם בהקלטות של ראיונות שנערכו עם אליאב²¹¹ לא נמצאה התייחסות מפורשת להחלטה לבסס את הגרעין הראשוני על ותיקי הארץ. אליאב מסביר בראיון על ההחלטה להקים את שכונת האסבסטונים, שהוא מכנה 'המעברה', ומספר שהחליטו למיין את האוכלוסיה ולהביא לשכונה זו רק אנשים מובחרים, חלוצים ובעלי חזון, שיהיו

²⁰⁴ הממוצע הגילי של האוכלוסיה בעת כתיבת הדו"ח הוא 28 שנים, והוא מהווה גורם דחיה אלנשים מבוגרים.

²⁰⁵ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63.

²⁰⁶ גם הפרוגרמה לא מגדירה את האוכלוסיה כותיקים בלבד, אך מתייחסת לסוגיה ומגדירה אחוזים ברורים.

²⁰⁷ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל:

48.0/9/752.

²⁰⁸ דגם המבוסס על נתוני האוכלוסיה הקיימת בישראל ו'מתוקן' בהתאם לממוצע של קבוצות עולים שונות.

²⁰⁹ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל:

48.0/9/752.

²¹⁰ "דו"ח התקדמות חודשי מס' 10 (לחודש אוגוסט)", 30.8.61, ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4, מ"ל: 48.0/9/751.

²¹¹ ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

מוכנים לתת אמון בחבל ובתוכניות, לחיות בתנאים קשים, ולהירתם לבניית העיר. הוא מוסיף כי מטבע הדברים נמשכו לאתגר כזה יוצאי קיבוצים ומושבים או חיילים משוחררים, אך הוא לא מדבר מפורשות על ישראלים ותיקים או ילידי הארץ. עם זאת – אליאב מסביר, כפי שהצגתי בהקדמה, כי בתקופת ההקמה של ערד לא היתה עליה מאסיבית, ולא היה על מנהלת החבל לחץ לקלוט עליה, כך שהיתה בידיהם האפשרות למשוך אליה אוכלוסיה חלוצית²¹². יש מקום לשער שהכוונה כאן היא לא מתכוון לעולים שהגיעו זה מקרוב מאסיה או מאפריקה²¹³.

הדגשתי עניין זה משום שקיים הבדל בולט בין ההתייחסות לנושא אצל אליאב ואבל פונדק. בכל המסמכים שכתב פונדק בולט היסוד של 'גרעין הותיקים'. בדו"ח התקדמות 19, הוא הדו"ח הראשון שנכתב על ידי פונדק, מצוין לראשונה כי המטרה היא לקלוט 100 משפחות מותיקי הארץ²¹⁴. בסיכום פגישה בין מנהלת החבל למרכז ההסברה מיולי 1962 נכתב כי: "בהתאם למשוער יהיה התחלת האכלוס של העיר ערד מורכב מצבור של ותיקי הארץ – בשלב ראשון"²¹⁵. תפיסה זו של פונדק מופיעה גם בחוברת ההסברה למתיישבים מספטמבר 1962, בה נכתב כי מנהלת החבל מעוניינת בקליטה מתוכננת על מנת לגבש גרעין של כמה מאות משפחות ישראליות ותיקות, וכן כי חלקם הגדול של המתיישבים הראשונים הם ותיקים בארץ (לפחות 12 שנים)²¹⁶. במסמך אחר כותב פונדק:

"אפשר לבצע בערד, בהעדר לחץ קליטה, נסיון חדש של עידוד תושבי הארץ להוות גרעין מתיישבים ראשון. [...] בתחילה 'חלמנו' על גרעין ישראלי של 50-60 משפחות. כיום מידפקים על שערי ערד למעלה מ-900 מועמדים המחכים לתורם. היענות הישראלים מוכיחה ומצביעה על נכונות להיענות לתוכניות המגלמות חלוציות ואפשרויות כלכליות בעתיד"²¹⁷.

חיזוק לעניין זה מצאתי אצל גינדל, שהגיע עם פונדק לערד והתמנה לאחראי על קליטת האוכלוסיה. גינדל הציג בראיון את הרעיון של 'גרעין הותיקים' כיסוד חשוב ומוסכם בבניית העיר²¹⁸. שאלת 'גרעין הותיקים' חשובה משום שהיא נוגעת לתפיסות בדבר תכנון האוכלוסיה. אליאב הוא שיזם את המחקר הסוציולוגי ואת הצטרפותו של סוציולוג לצוות, כך שהוא תפס את נושא תכנון האוכלוסיה כחלק אינהרנטי מתכנון העיר החדשה. עם זאת, הוא לא הניח קריטריונים 'דמוגרפיים' מובהקים כמו מוצא, אלא ביקש למשוך לערד (לפחות בשלב הראשון) חלוצים, חולמים והרפתקנים. פונדק הציב קריטריונים ברורים ומוגדרים בהרבה ותפס את הצורך באוכלוסיה 'אחרת' ותיקה ואיכותית, כחלק מהלקחים שיש ללמוד מהקמת ערי הפיתוח.

כל המתפרנס בערד יחוייב לגור בערד

אחד העקרונות החשובים ביותר והמוקדמים ביותר שנקבעו, היה כי מי שעובד בערד – הן עובדי החבל והן עובדים בעיר בעתיד, צריך לגור בערד. עיקרון זה נקבע על ידי לובה אליאב בשלב מוקדם של עבודת החבל²¹⁹, ואומץ ונאכף על ידי פונדק²²⁰, שהסביר אותו כך:

²¹² ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
²¹³ דווקא במקרה של לובה אליאב, שהיה בעצמו מהגר ועסק הרבה בהבאת מעפילים מאירופה בשנות המלחמה ופרויקטים שונים של קליטה והתיישבות לאחר קום המדינה, יתכן שהיה יחס פתוח יחסית למהגרים ומוכנות לבחון אנשים על בסיס אישיותם והכישורים שלהם ולא רק על בסיס המוצא שלהם. זו קביעה שקשה לבסס, כמובן, אבל מקריאת חומרים רבים שכתב אני נזהרת מקביעות חד משמעיות ביחס אליו.
²¹⁴ דו"ח התקדמות מס' 19 (לחודש יוני), 15.7.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל-6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.
²¹⁵ "סיכום שיחה", 24.7.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-3047/11, מ"ל: 44.0/5/137. סיכום פגישה בין פונדק וגינדל לדישון ממרכז ההסברה.
²¹⁶ "דפי עזר למרצה", ספטמבר 1962, מנהל ההסברה. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-2609/15, מ"ל: 44.0/3/33. עמ' 33-34.
²¹⁷ "ערד בבנייה", מרץ 1963 (משוער), י. פונדק. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
²¹⁸ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.10; וגם- ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

"כדי למנוע בערד הישנות התופעה ששיכתת 'האינטלגנציה' אינה נמנית על תושבי העיר, אלא רק מתפרנסת ממנה, הוחלט לחייב כל מתפרנס בערד לגור בה עם משפחתו, כבר בשלב האיכלוס הראשון. ואומנם, גרים כיום בערד כל הצוות הממשלתי, מהנדסים ואדריכלים, אנשי מנהל והוראה והעובדים בבניין העיר ובמפעלי ים המלח. ביצוע החלטה זו, הלכה למעשה, הביא לעיר חיי חברה ותרבות בריאים. מאמינים אנו שהישג זה ישפיע לא במעט על צביונה של העיר בעתיד"²²¹.

כמו שחזה פונדק, היתה לעיקרון זה השפעה רבה על אופי ומגוון האוכלוסיה המתגוררת בערד, ועל היעדר התופעה של 'מורים עם מזוודות' שהיתה נפוצה במרבית ערי הפיתוח. באוגוסט 1962 סוכם בישיבת ועדת ערד כי מתוך המועמדים להתיישבות, רק ותיקי הארץ להם מובטחת עבודה יוכלו לעבור ולהתגורר במקום בשלב זה²²². למנגנון זה היתה השפעה רבה לא רק על היחס בין האליטה החברתית למקבלי השירותים בעיר, אלא כל האופן שבו קלטו עובדי החבל את האוכלוסיה. אתייחס לסוגיה זו בפרק 4 בדיון על מאפייני האוכלוסיה.

בערד לא יהיו מקרי סעד

"עלינו להבהיר לכל מועמד טרם בואו לשוב, כי לא יתקבלו לערד נתמכי סעד ואף לא נזקקים לעבודה יזומה; כי רמת ההכנסה החודשית תהיה גבוהה כאן יותר מאשר בכל עיר פיתוח אחרת; כי בערד אין למצוא 'מציאות'; וכי הסיכוי להתקדמותה של העיר מותנה בעבודה קשה, ביוזמה ובמאמצים לפיתוח במשך שנה-שנתיים. האמנו כי גישה זו היא המתכון להצלחה, והיא התקבלה כקו פעולה בערד". (פונדק, 2005, עמ' 70)²²³.

עיקרון נוסף שקבע פונדק בתחום התכנון החברתי הוא כי בערד לא יהיו מקרי סעד. כדי לגבות את הקביעה הזו סירב פונדק לפתוח משרד סעד כחלק מהשירותים הנבנים בעיר. פונדק נוקט בגישה זו בעקביות גם כאשר מתכווננים לגל השני של הקליטה, ופוסק כי: "יש להימנע מפתיחת משרד סעד. כל בעיות סעד יפתרו במקום, בצורה ביתית מבלי לפתוח כרססת סעד ממש"²²⁴. יחסו של פונדק לתחום הסעד הגיע עד לתקשורת. כך למשל בכתבתו²²⁵ של דב גולדשטיין במעריב, מיום ה-17.5.1963:

"... בינתיים, כבר הצליחו 'להסתנן' לערד שלוש משפחות של 'מקרים סוציאליים', למרות כל המחסומים שהוקמו והבחירה הקפדנית שנעשתה בשעתו. ואין לערד כל מוסדות המתאימים לקליטה מסוג זה, לא שירות תעסוקה למוגבלים, לא לשכת סעד עירונית, לא מוסד לטיפול בילדים המזנחים..." (המאמר מופיע בספרו של פונדק, 2005, עמ' 82).

²¹⁹ אליאב מרחיב על עיקרון זה במכתב הפרישה שלו, ומסתמך על הניסיון שצבר בחבל לכיש. כמו כן הוא מתייחס לעיקרון זה גם בראיון המוקלט עימו. מכתב הפרישה של אליאב (ללא כותרת), 15.5.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: גל-6242/5, מ"ל: 48.0/9/752; ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך, ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
²²⁰ "סוכם שכל עובד אשר יתווסף לצוות יתחייב לגור במקום כתנאי ראשוני". ציטוט מתוך: "דו"ח התקדמות מס' 19 (לחודש יוני)", 15.7.63. ארכיון המדינה, מ"פ: גל-6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.
²²¹ "ערד בבנייה", מרץ 1963 (משוער), י. פונדק. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
²²² "סיכום דיון מפגישה שהתקיימה ביום 14 באוגוסט 1962 עם מנהל ערד", 14.8.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.
²²³ קטע זה הוא עיבוד לפירסום ששמו 'ערד בבנייה', מאת פונדק, שנכתב בערך במרץ 1963.
²²⁴ "פרטי-כל מדיון בקליטת 500 משפחות נוספות בערד", 14.5.1964. ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964. עמ' 2.

²²⁵ בשנים הראשונות לערד היו היחסים בין מנהלת החבל לחלק מעובדי ולתושבים סוערים למדי, והעניין הגיע גם לתקשורת, שפירסמה מספר כתבות לא מחמיאות על ערד בתקופה זו. כתבה זו שימשה ככלי במאבק ובהחלט לא תארה את דמותו של פונדק, או את ערד, באופן מחמיא.

מעיון בספרו של פונדק ומהראיון שערכתי עם תמה שוחט, עולה כי 'סוגיית משרד הסעד' היתה עקרונית ומשמעותית עבור פונדק, אך נראה כי גם שימשה כלי במאבק כוחות רחב יותר בין פונדק לבין בייגה ותמה שוחט על ניהול ענייני החבל²²⁶, כפי שניתן ללמוד מהציטוט הבא:

"מנכ"ל משרד הסעד הסכים לבקשתי, שמקרים סוציאליים בערד ייפתרו באופן אישי ולא באמצעות פקיד משרד הסעד. והנה למרות זאת תלה מישהו פתק על אחת הדלתות במנהלת החבל, ועליו נכתב בזו הלשון: 'בכל מקרה של בקשת סעד נא לפנות לתמה'. איש לא הסמיק אותה לכך, וכאמור היא לא עבדה בערד כל עיקר, אבל כנראה שבתו של ראש הממשלה לוי אשכול אינה זקוקה להסמכה, היא תגיש סיוע סוציאלי אישי. איש בערד לא פנה לתמה שוחט" (פונדק, 2005, עמ' 80).

פונדק חשב, ככל הנראה, שבעצם מניעתו של שירות חיוני למשפחות סעד יצליח למנוע את הגעתן לעיר, ובכך לשמור על רמת ואיכות האוכלוסיה והעיר.

5.ד. מימוש התכנון הדמוגרפי – הקצאת הדירות לאוכלוסיה

לאחר קליטת גל המתיישבים הראשון (שלב המעבר) והסדרת ענייני 'השכונה', השקיעה מנהלת החבל את מרבית המאמצים בפיתוח העיר לקראת הגעת גל המתיישבים הבא. ועדת ערד עקבה אחר התקדמות הבניה והתכנון הפיזי, וכן עסקה בתכנון הקליטה של משפחות חדשות. בשלב זה כבר היו בבניה 400 יחידות דיור של בתי קבע ברובע יעלים, מתוכן 150 בתי פטיו. 400 יחידות נוספות של בתי קבע, וכן 40 בתי אסבסט נוספים, עמדו בשלבי תכנון לקראת בניה. לקראת הקיץ של 1964 עמדו לאיכלוס 450 יחידות דיור, ונערכו מספר דיונים על אופן קליטת המשפחות²²⁷.

מן הדיונים הללו וממסמכים נוספים ומאוחרים יותר בנושא דיור והקצאת דירות, עולה כי הדירות נבנו מתקציבים שונים של משרד השיכון ובאמצעות חברות משכנות שונות, בהתאם לאוכלוסיה שהיתה מיועדת להשתכן בהם – דירות של 'שיכון עולים' לעולים, 'דירות לחיסכון' לישראלים, וכדומה, על פי תוכנית השיכון הרלוונטית לאותן שנים ועל פי החברה המשכנת²²⁸.

בדיון של ועדת ערד בהשתתפות זוהר גינדל, יונה פייטלסון ומר טלמון, יש פירוט של חלוקת הדירות החזויה – 40 בתי אסבסט, 227 דירות של 'שיכון עולים' ו- 235 'דירות לחיסכון'. ה'דירות לחיסכון' יועדו לעובדי ים המלח ולקליטת ישראלים באמצעות היחידה להכוונת זוגות צעירים. מתוך הדירות של 'שיכון עולים', כ- 180 דירות יועדו לקליטת עולים, והשאר יועדו לעובדי ים המלח שיעברו לדירות קבע²²⁹.

דיון נוסף²³⁰ עסק בקליטת עולים בערד. בדיון נקבע כי האוכלוסיה תסווג כ'עולים' או 'ותיקים' בהתאם לסוג הדירה שיחזירו או שיקבלו. למשל – 'ותיקים' שיעברו לערד ויחזירו דירות עולים שהיו בשכירותם, יחושבו מבחינת חישובי חלוקת הדירות בערד כאילו היו עולים. עוד נקבע כי במקרה של

²²⁶ אעסוק בכך בקצרה בפרק 4.
²²⁷ "סכום דיון משיבת ועדת ערד שהתקיימה ביום 18 באוקטובר 1963 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה", 18.10.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172.
²²⁸ הבניה בערד נעשתה כולה במימון משרד השיכון. חלק מהחברות עסקו גם בבניה וגם באיכלוס, אך ברוב המקרים הבניה הועברה לקבלן חיצוני – בדרך כלל 'סולל בונה' – ולאחר מכן הוחזרה לחברה המשכנת לצורך איכלוס. ארחיב על כך בפרק החמישי. המידע מתוך ראיון אישי עם אורי פרי (המנהל הראשון של סניף סולל בונה בערד), 22.5.12.
²²⁹ "סיכום דיון משיבת ועדת ערד שהתקיימה ביום 6 בפברואר 1964", 6.2.1964. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9. ממסמך זה עולה כי דירות שיועדו לעולים אוכלסו בפועל על ידי אנשים שאינם עולים.
²³⁰ בהשתתפות ד. טנה, ד. כוכבי, ע. מסר, י. סלייפר, י. פונדק, א. ציגל, ז. גינדל.

חוסר יכולת לאכלס דירות עולים על ידי עולים, יקויים דיון מיוחד על אופן ניצול הדירות הריקות.²³¹ משני הדיונים שהוצגו כאן עולה כי ב'ספירת האוכלוסיה' ו'הקצאת' עולים לעיר, תכננו לקלוט בפועל פחות עולים מכמות העולים שעליה הצהירו, משום שמשפחות ותיקים שקיבלו 'דירות עולים' נחשבו לצורך חישוב חלוקת הדירות כעולים.

דיון נוסף רוב משתתפים²³² עסק באופן נרחב בסוגיות הקשורות בקליטת 500 משפחות נוספות בערד. לאחר סקירה כללית על התקדמות הבניה, הפיתוח והתעשייה, הוצגו המגמות הכלליות בקליטה, ואלו הן:

1. "עושים הכל כדי שקליטת 500 המשפחות החדשות, יחד עם 170 המשפחות הקיימות, לא תיצור עבודה יזומה. מקווים שתעסוקה המקומית המתוכננת תאפשר זאת".
2. "יש להימנע מפתחת משרד סעד. כל בעיות סעד יפתרו במקום, בצורה ביתית מבלי לפתוח כרססת סעד ממש"²³³.
3. "יש לקדם האנשים בעבודה. כל בעל מקצוע יועסק במקצועו ואין להדביקו לשטח עבודה שאינו שלו ושיצור אצלו התמרמרות".
4. "500 המשפחות שיקלטו בערד יהיו מורכבות מ: א. ותיקים, ב. עולים. אנו נשתדל לשמור על יחס של 1:3 בקליטה כדי לשמור על קליטה סדירה"²³⁴.

לגבי העולים הוחלט כי יש לדרוש מהעולים הבאים לערד כושר עבודה, מקצועות חיוניים בערד וניסיון בעבודה, וכי רצוי שכל עולה יועסק מיד במקצועו. בהמשך מסביר איזיקוביץ' מהסוכנות כי ארצות העליה תהיינה בעיקר רומניה, מרוקו וארגנטינה, ומפרט לגבי סוגי העליה השונים:

"הבעיה של העליה האירופאית זה בית ספר מתאים לילדים. מאחר ובערד יהיה בית ספר תיכון, ממילא נפתרת בעיה זו מאליה. עולי מרוקו הם ברובם אנשים בריאים בגופם, מוכשרים לעבודה, אך ללא מקצועות מגוונים", וכן – "עולי ארגנטינה, ברובם זוגות צעירים, עוזבי אולפנים ומשקים, המחפשים עיר בעלת בסיס חברתי טוב. ערד הוא המקום המתאים להכוונתם"²³⁵.

פונדק מציע כי תיבדק האפשרות לעודד משפחות מערי פיתוח אחרות לבוא לערד, דבר שקודם לכן נמנעו לעשותו, ואף 'סירבנו לקבל אנשים שפנו אלינו'²³⁶, כדברי פונדק. מהדיונים הללו עולה כי מנהלת החבל והגופים שאיתם עבדה ביקשו לשמר ולהבטיח את השליטה בסוג האוכלוסיה שיגיע לעיר על ידי שליטה באופן הקצאת דירות. האפשרות הפרוצדורלית לכאורה של תכנון הקצאת הדירות, היא שאפשרה להוציא לפועל את התכנון החברתי של ערד.

5.ה. תכנון תהליך הקליטה של האוכלוסיה

הדו"ח הסוציולוגי החמישי, שפורסם ב- 31.12.63, עוסק **באופן הקליטה** המומלץ ובארגון המערכות הממסדיות והחברתיות כך שיבטיחו תהליך קליטה ממוקד, יעיל ואפקטיבי. על אף שלעיתים מתייחס הדו"ח באופן נפרד לקליטת מתיישבים עולים חדשים ולקליטת מתיישבים חדשים ותיקים בארץ,

²³¹ "דיון בענין אכלוס ערד שהתקיים ביום 28.2.64", ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9. ²³² בהשתתפות: פונדק, גב' טננבוים מחבל ערד, מיכאל פלד מחבל ערד, מר איזיקוביץ' מהסוכנות היהודית בבאר שבע, מר דון מעמידר באר שבע, גב' שחם מעמידר ערד, מר טלמון ממשד השיכון, י. שגיב מההסתדרות הכללית בערד, ד. מ'מון מלשכת העבודה בערד.

²³³ בנושא זה עסקתי בפירוט בתת פרק התכנון החברתי. ²³⁴ "פרטי-כל מדיון בקליטת 500 משפחות נוספות בערד", 14.5.1964. ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964. עמ' 2.

²³⁵ "פרטי-כל מדיון בקליטת 500 משפחות נוספות בערד", 14.5.1964. ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964. עמ' 3.

²³⁶ "פרטי-כל מדיון בקליטת 500 משפחות נוספות בערד", 14.5.1964. ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964. עמ' 3.

הגישה העקרונית בדו"ח מבקשת להתייחס לקליטת כלל המתיישבים החדשים בערד באותו אופן ועל פי אותם עקרונות בסיסיים. ההסבר לכך הוא כי כולם עוברים תהליך של ניתוק וכניסה לחברה חדשה. יתר על כן, קליטה על פי אותם עקרונות, ושימוש באותם מוסדות יבטלו את ייחודה של קבוצת העולים בהקשר של חובות, זכויות, ותלות בותיקים²³⁷.

הדו"ח מסביר כי עם תחילת האיכלוס לערד עומדת להגיע קבוצה גדולה של נקלטים, שתהיה גדולה בהרבה מהקבוצה הותיקה, וגם שונה ממנה מבחינה סוציולוגית. מצב כזה עשוי כמעט בוודאות ליצור קונפליקט בין שתי הקבוצות, כאשר הותיקים חשים מאויימים על ידי החדשים, הפוגעים באינטימיות ובמרקם החיים, ואילו החדשים חשים כרוב פסיבי. קונפליקט זה עשוי להחריף לאור העובדה שמרבית עמדות המפתח בניהול העיר והאדמיניסטרציה מצויות בידי הותיקים, וחשיבותם של תפקידים אלה תגדל עם הגידול באוכלוסיה²³⁸. קליטת עולים עשויה להגביר את הקונפליקט, בשל הפער בינם לבין האוכלוסיה הותיקה:

"רמת החיים הגבוהה יחסית של תושבי ערד, רמתם התרבותית הגבוהה יחסית וסגנון החיים הישראלי יהיו אתגר קשה לעולים החדשים. בהשוואה למקומות אחרים בארץ ובעיקר לריכוזי עולים, יצטרפו העולים בערד להשיג הישגים גבוהים יחסית בכל תחומי החיים בכדי להרגיש עצמם שווים ודומים לתושבי ערד הותיקים"²³⁹.

על מנת למנוע את הקונפליקט מציע הדו"ח מספר עקרונות לקליטת המתיישבים, עולים וותיקים. מבחינת דיור קובע הדו"ח כי את חלוקת הדירות יש לבצע לפי קריטריונים אובייקטיביים, אך יש לדאוג לשמור על הקשר בין גודל המשפחה לגודל הדירה, כן על מנת למנוע היווצרות אזורים עם צפיפות גבוהה ופוטנציאל להפוך ל'סלם'²⁴⁰. הדו"ח ממליץ לאפשר יצירת קבוצות של חברים או בני משפחה בחלוקת הדירות, אך להגבילן לארבע משפחות בקבוצה, כדי לשמור על גיוון ולא ליצור בניינים שלמים שהם של יוצאי ארץ מוצא מסויימת או רמה סוציו-אקונומית מסויימת²⁴¹.

בנוסף מציע הדו"ח תהליך קליטה מסודר, המבוסס על עקרונות היסוד הבאים²⁴²:

א. **קליטה אקטיבית** – חשוב כי הנקלטים יהיו גורם פעיל בקליטתם על ידי כך שיצטרפו להגדיר את הצרכים שלהם ולסייע בתהליך מילוי הצרכים. מבצעי הקליטה יהיו מכשיר עזר ויעוץ לנקלטים וגורם מפעיל. כך תהיה הקליטה אישית ומותאמת יותר לצרכי הנקלטים ותחסוך בזבז משאבים.

ב. **קליטה ללא יצירת תלות** – תהליך קליטה של מתן חד צדדי יוצר תלות של הנקלטים בקולטים. כדי למנוע זאת יש להבהיר את החובות והזכויות של כל אחד מהצדדים בתהליך הקליטה. הבהרה מוקדמת זו תמנע כי הנקלטים יפתחו ציפיות מוגזמות ותלות כלפי הקולטים.

ג. **שילוב המתיישבים החדשים במסגרות החברתיות והמוסדיות בעיר** – יש לדרבן את העולים והנקלטים להשתלב במערכת המוסדית ובמסגרות החברתיות בשלבי הקליטה המוקדמים, מה שיסייע בקליטתם וימנע משברים בשלב מאוחר יותר.

ד. **פעולה מתוכננת ומכוונת לסגירת הפערים הקיימים בין הותיקים במקום לבין החדשים** – צריך להתרחש תכנון קידום אינדיבידואלי כדי להביא כל אדם למקסימום ההישגים שהוא מסוגל להם בתחומי התעסוקה, פעילות ציבורית וכו', על מנת להביא לצמצום פערים בין הקבוצות.

²³⁷ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63.

²³⁸ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63.

²³⁹ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63. עמ' 2.

²⁴⁰ כך מופיע במקור. "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63. עמ' 8.

²⁴¹ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63.

²⁴² "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63.

ה. **תאום קריטריוני הפעולה של המוסדות הקולטים השונים** - רצוי כי המוסדות הקולטים המקומיים יגבשו יחדיו את הקריטריונים להגדרה של קליטה טובה, יאתרו במשותף את תחומי הטיפול של כל מוסד ומוסד ויגדירו מטרה סופית משותפת לכולם. כמו כן נחוץ מכניזם לשיתוף פעולה סדיר בין המוסדות בתהליך הקליטה²⁴³.

מעבר לקיום עקרונות אלה, ממליצים כותבי הדו"ח לחלק את תהליך הקליטה עצמו לשני שלבים: **השלב הראשון** יהיה קצר, אינטנסיבי, ואינפורמטיבי. בשלב זה יקבל המתיישב החדש אינפורמציה רחבה על האפשרויות הקיימות בתחומי הדיוור, התעסוקה, השירותים ומוסדות העיר, כדי שיוכל לבחור בעצמו את הרצוי לו. ההדרכה תהיה הן אינדיבידואלית (לכל משפחה בנפרד) והן קבוצתית, וחשוב פשוטה וברורה, ולעולים בשפתם. לצורך שלב זה ממליץ הדו"ח לגייס אנשים שיעברו קורס הכשרה בנושא קליטה, ויהיו אחראים על העברת האינפורמציה לנקלטים. אנשים אלה ישמשו גם ככתובת פורמלית המסייעת בהכוונה, הדרכה וליווי של הנקלטים. שלב זה יסייע לקולטים לעמוד על הבעיות הספציפיות של כל משפחה או קבוצת מתיישבים, ועליו להיות קצר כדי לא לעורר תלות של הנקלטים בקולטים.

בשלב השני והממושך יותר, יכוון הטיפול בקבוצות ספציפיות בהתאם לבעיות שאותרו בשלב הראשון. טיפול כזה יהיה אינטנסיבי ויעיל יותר מאשר טיפול כללי לכולם. בשלב קליטה זה יעשו פעולות המכוונות לסגירת הפערים בין סוגי האוכלוסיות השונים, ובסופו תבחן השגת היעדים שהוצבו.

בסוף התהליך יתקיים טקס חגיגי לציון סיום הקליטה, ובו יבחן תהליך הקליטה ויודגשו החובות החלות על תושבים ותיקים (או שאינם חדשים עוד). הדו"ח מדגיש כי:

"סיכום [תהליך הקליטה] מעין זה חשוב במיוחד לגבי העולים, משום שהוא יקטין במידה רבה את הנטיה לסחיבת הסטטוס של 'עולה חדש' הדורש טיפול, עזרה וזכויות יתר גם זמן רב לאחר שהוא כבר נקלט למעשה"²⁴⁴.

מבחינת תפקידם של מוסדות חברתיים וקהילתיים בתהליך הקליטה, שם הדו"ח דגש על **פעילות קהילתית** ככלי משמעותי בקליטה מוצלחת. הדו"ח ממליץ כי המוסדות המוניציפליים הוולונטריים – ועד התושבים וועדות המשנה – יהיו מעודכנים בכל תהליך הקליטה ויעסקו בהכנת תושבי ערד לקליטה. בנוסף ידאגו הוועדות לקיום אירועי תרבות וחוגים, כדי לאפשר מסגרת להשתלבות חברתית של הנקלטים.

לסיכום הדו"ח מדגישים כותביו כי אם תישמרנה המטרות של קליטה מהירה, עצמאות הנקלטים ויצירה של גיבוש חברתי, יהיה תהליך הקליטה קל ופורה. בסוף הדו"ח מופיע משפט שנראה תלוי למדי משאר הדו"ח, ונכתב כנראה על רקע העימותים סביב ועד התושבים:

"באם תושגנה מטרות אלו נראה לנו כי תהליך הקליטה יהיה קל יותר ובקבוצת העולים לא תשמש אבן שואבת לפעילותם של מנהיגים מפלגתיים או רקע למקח וממכר מפלגתי העולים להקשות על קליטתם של העולים בעיר ולחשוף את העיר בפני פעילות מפלגתית בלתי קונסטרוקטיבית"²⁴⁵.

²⁴³ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63.
²⁴⁴ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63. עמ' 6.
²⁴⁵ "מחקר ערד – דו"ח התקדמות מס' 5 ליום 31.12.63", 31.12.63. עמ' 13.

מהדו"ח עולה כי המטרה המרכזית אותה מבקשים להשיג היא קליטה מוצלחת, שתבוא לידי ביטוי באינטגרציה חברתית טובה בין כל סוגי האוכלוסיה העתידיים להגיע לערד. בדומה לתפיסות שהנחו את התכנון הפיזי של ערד, מציעים המתכננים לבנות 'מרחב ציבורי חברתי וקהילתי, ולשלב בתוכו את העולים החדשים והמתישבים החדשים – תוך הקפדה נגישות של כלל האוכלוסיות אל המוסדות החברתיים, ושל ריבוי נקודות מפגש בין סוגי האוכלוסיה השונים.

לסיכום פרק התכנון החברתי אבקש לטעון כי המתכננים כולם: כותבי הפרוגרמה, עורכי המחקר הסוציולוגי ואנשי מנהלת החבל, ראו בתכנון החברתי והדמוגרפי חלק אינהרנטי מתכנון העיר, וכלי מרכזי להבדלתה מערי הפיתוח האחרות והצגתה כישוב 'יחודי'.
הגם שהיה שוני וייחוד באופן שבו תוכננה ונבנתה ערד מבחינה פיזית וכלכלית, המאפיין הבולט ביותר לייחודה היה דווקא האוכלוסיה שהתיישבה בה – תולדה של תהליכי התכנון החברתי. תהליך זה הזין את עצמו, משום שהתדמית החיובית שנוצרה לערד בתקשורת ובציבור הרחב יצרה את עודף הפניות, שאפשר לאנשי החבל למיין את הפונים ולהחליט מי יתקבל ומי לא.

פרק 6- שלב המעבר – שכונת האסבסטונים

"אפשר לומר, שערך היא דוגמא ראשונה לבניין עיר חדשה, שהועמדו לה הכלים, הזמן והתקציב; אפשרויות שלא ניתנו לשום עיירה שקדמה לה. לערך איפשרו לתכנן, ללמוד את השטח, לאתר מקום העיר, ליזום מחקרים, ליצור קואורדינציה בין פיתוח דרכי תחבורה, בניית מגורים, יצירת מקורות פרנסה ומעל לכל: לקבוע דמותו של גרעין התושבים הראשון, הגרעין החלוק, שיהווה הבסיס האנושי והתרבותי של העיר החדשה, ואשר ממנו יורכב מנגנון קליטה לאלפי משפחות בעתיד"²⁴⁶.

'שלב המעבר' של ערך, שבדיעבד היה שלב משמעותי מאוד בהתפתחותה של העיר, לא היה חלק מהתכנון המקורי, שביקש לבנות עיר מתוכננת היטב, עם דיור איכותי, וללא שכונות מעבר אירעיות – בדמות המעברות בשולי הערים ובעיירות הפיתוח. ההחלטה על בניית השכונה התקבלה באוגוסט 1961, בשל העיכוב בבניית השיכונים²⁴⁷. אנשי החבל, שכבר התגוררו בערך במשך כמה חודשים, הבינו שבניית השיכונים עשויה לערוך עוד זמן רב, והיה רצון להתחיל לאכלס ולבסס את העיר. הדימיון למעברות לא נעלם מעיני המתכננים:

"...אנחנו ידענו שעד [שצוות התכנון] יגמור את התכנון המפורט של השכונות הראשונות יעברו כשנתיים. וחשבנו בכל אופן, שכדאי לנו לקלוט כבר אוכלוסיית קבע בתאריך יותר מוקדם, לא לחכות שאנחנו נשב לנו לבד 100 איש על איזה הר קרח [...]. החלטנו להקים את שכונת ראשונים, שלכאורה זה היה כאילו להקים מעברה. [...] אבל גם למדנו מהניסיון הרע של המעברות, ואמרנו בסדר, נקים מקום שהוא יהיה ארעי, אבל נתכנן אותו מההתחלה ברמה יותר טובה, שאנשים ירגישו שנוח להם – לא שסתם זורקים אותם לצריף. ואפילו שאלה היו בתי אסבסט לא גדולים [...] בנינו אותם בצורה כזאת שעד היום הם לא מכוערים, הם לא מכוערים את העיר. עשינו אותם בצורה ארכיטקטונית יפה ושמנו פרגולות ו... צורת חיים יותר תרבותית. ואז היינו מוכנים כבר לקלוט את המתיישבים הראשונים"²⁴⁸.

השכונה תוכננה ונבנתה במהירות, ועם תחילת מסע הפירסום עשה הצוות מאמץ הסברתי להבדיל אותה מהמעברות: "עד שיתחילו בבניית יחידות הדיור הקבועות ישוכנו המתיישבים באורח זמני בבתי אסבסט נאים (להבדיל מהאסבסטונים של המעברות הזכורים לרע)²⁴⁹". להחלטה על בניית שכונת האסבסטונים היתה, במכוון או בדיעבד, חשיבות רבה להתפתחות ההיסטורית של ערך: איכלוס שכונה זו, שתושביה חיו בערך כשנתיים בטרם הגיעו תושבים נוספים, הוא שיצר את 'הגרעין הקשה' של התושבים שהיווה את התשתית החברתית של העיר.

פרק זה יעסוק באיכלוס הראשוני של ערך ובתקופת המעבר – החל מההחלטה על הקמת השכונה ועד לאמצע שנת 1964, הזמן בו הגיעו משפחות חדשות לעיר והתקבלה ההחלטה על סיום עבודת החבל. הפרק יתאר את הבסיסים שנבנו לעיר בתקופה זו מבחינת שירותים, תעסוקה, מבנה חברתי כלכלי, חיי הקהילה ומנהל מקומי. תהליך קליטת האוכלוסייה יתואר גם הוא בפרק זה, על אף שהוא גם חלק בלתי נפרד מהתכנון החברתי²⁵⁰.

²⁴⁶ "ערך בבניינה", מרץ 1963 (משוער), י. פונדק. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערך. עמ' 2.
²⁴⁷ "ד"ר"ח התקדמות חדשי מס' 10 (לחודש אוגוסט)", 30.8.61. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4. מ"ל: 48.0/9/751.
²⁴⁸ ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערך.
²⁴⁹ "דפי עזר למרצה", ספטמבר 1962, מנהל ההסברה. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 2609/15. מ"ל: 44.0/3/33. עמ' 32.
²⁵⁰ לאחר התלבטות החלטתי לכלול את הנושא הזה בפרק הנוכחי ולא בפרק של התכנון החברתי, משום שתהליך מיון האוכלוסייה הוא יסוד מרכזי בהתפתחות שלב המעבר.

בפרק אבקש לבחון שתי שאלות מרכזיות:

א. מה היו המניעים של האנשים שהגיעו לערד? כיצד הם תפסו את העיר ולמה הם ציפו?

ב. מה היה 'התפקיד' של שלב המעבר בתהליך הבניה של ערד כעיר 'מיוחדת'?

בטרם אציג את הנושאים השונים, אתן סקירה היסטורית קצרה:

במהלך שנת 1962, עם ההתקדמות בבניית הצריפים, הוחלט על קליטה של 100 משפחות לפחות בבת אחת²⁵¹, ונעשתה עבודת הכנה על מנת לגייס ולקלוט את המשפחות הללו. הוקמה ועדת קליטה, שכללה את זוהר גינדל ואת תמה שוחט, ולקראת סוף 1962 החלו ברישום המועמדים. כנס מתיישבים ראשון נערך ב- 27.9.62, וב- 11.10.62 חתמו ראשוני המתיישבים על חוזה שכירות מול עמידר, ונדרשו להעביר את המשפחה למקום מיד²⁵².

בנובמבר 1962 נחגג ברוב עם חג ההתנחלות, ובמקביל נקלטו 70 משפחות ראשונות של עובדי צוות ערד, ולאחריהן נקלטו עוד כ- 60 משפחות²⁵³. ד"ר 22, מילי 1963, מציין כי הושלם שלב א' של איכלוס העיר, המונה 130 משפחות, שהן כ- 500 נפש, וכי מספר הנרשמים לעיר עומד על 1200. עוד מצוין כי לא היו עזיבות ולא נראה כי התושבים מתכננים לעזוב, כי אין אבטלה בעיר, ולמעשה היצע העבודה גדול מכמות התושבים, המוגבלת בשל הדיור²⁵⁴. מנהלת החבל העריכה כי עד סוף שנת 1964 תמנה העיר 5000 תושבים, והכינה תוכניות בינוי לאכלוס לכל שלבי העיר – מעשרת אלפים ועד חמישים אלף איש, ותוכנית מפורטת לשלב א' – 10,000 תושבים²⁵⁵.

6. א. לקראת איכלוס

למרות ששכונת האסבסטונים ותיכנונה לא היה חלק אינהרנטי מהתכנון של ערד, הקפידו אנשי הצוות על תיכנונה על בסיס מספר עקרונות שאפיינו את התכנון הכולל של ערד: הוחלט כי על ערד לספק לתושביה, מיומם הראשון בעיר, דיור, תעסוקה, שירותים בסיסיים, ומערכת חינוך לילדיהם. החלטה זו העמידה בפני המתכננים קושי משמעותי, בו נתקלו גם בשלבים מאוחרים יותר, והוא הסינכרון בין מרכיבי החיים השונים. לאחר ויכוח על מועד והיקף הקליטה הראשונית, הוחלט כי קליטת 100 משפחות בבת אחת, תאפשר לקיים את מכלול השירותים הנדרשים מיד עם הגעת התושבים. כדי לקיים החלטה זו הגיעו לעיר קודם כל נותני השירותים, ללא משפחותיהם: בעלי העסקים סידרו את החנויות ופתחו אותן כשבוע לפני הגעת המשפחות; הצוות החינוכי הכשיר את הגן ובית הספר וחיכה לילדים.

מספר מקורות תעסוקה היו זמינים בשלב זה: הנחת תשתיות כבישים וסכרים בים המלח, שדרשה בעיקר מפעלי ציוד מכני; עבודה במפעלי ים המלח; עבודה בבניה בערד; עבודה במנהלת החבל; ועבודה בשירותים מסחריים או ציבוריים. למשפחות שהתקבלו לערד הוצב תנאי של עבודה 'בכל עבודה' בשנה הראשונה לחייהם בערד²⁵⁶. בעיקר עבדו הגברים בבניה – הן בבניית בתים והן בבניית מפעלים, עד אשר התפנו או הושלמו מקומות התעסוקה אליהם היו מיועדים, כמו מפעלים שטרם הוקמו. זו נקודה חשובה משום שבדומה לעניין 'המעברה', היה בסוג זה של עבודות אלמנט של

²⁵¹ ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

²⁵² "ד"ר"ח התקדמות מס' 20 (לחודשים יולי-ספטמבר), 6.10.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

²⁵³ "ד"ר"ח התקדמות מס. 21 (לחודשים אוקטובר-דצמבר)", ינואר 1963 (משוער - אין תאריך מדויק). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

²⁵⁴ "ד"ר"ח התקדמות מס. 22 לחודשים ינואר-יוני 1963", 2.7.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4, מ"ל: 48.0/9/751.

²⁵⁵ "ד"ר"ח התקדמות מס. 21 (לחודשים אוקטובר-דצמבר)", ינואר 1963 (משוער - אין תאריך מדויק). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

²⁵⁶ "ד"ר"ח התקדמות מס' 19 (לחודש יוני)", 15.7.62. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752.

'עבודות יזומות'²⁵⁷, שניתנו לאוכלוסיה על מנת להבטיח תעסוקה רצופה (אם כי הצורך בפועלי בניין, למשל, היה ממשי).

ההחלטה על איכלוס מרוכז, בשילוב עם תהליך המיון הארוך, יצר קושי עבור המשפחות, שחלקן נאלצו להמתין חודשים ארוכים מרגע שנודע להן על קבלתן ועד תאריך האיכלוס²⁵⁸. משפחות אלה ערכו את ההכנות המתאימות למעבר: עזבו מקום עבודה, מכרו דירה, ו'חיכו על המזודות' זמן רב.

תהליך המיון והקליטה של האוכלוסיה

"הקריטריונים שלנו היו, בעצם, קודם כל רמה מסויימת, שאתה מתרשם מהמשפחה. שנית, עדיפות על פי המקצועות הנדרשים. כל אדם שבא לערד בתקופה שלי, היה לו מקום עבודה מסודר, בלי זה לא היינו מאשרים את זה. אז מקום עבודה זה היה הקריטריון השני. ההתרשמות הכללית מהמשפחה והאישה והילדים. המקצוע, [...] וזהו. שום דבר ממה שאת אומרת לא היה. לא עניין אותנו עדות המזרח או זה"²⁵⁹.

מטעם מנהלת החבל הופקד סגנו של פונדק, זוהר גינדל, על הטיפול הכולל בכל נושא האוכלוסיה: גיוס מועמדים ושמירה על קשר רציף איתם, מיון מועמדים, תכנון הקליטה, ולבסוף ליווי הקליטה וניהול ענייני השכונה. לצידו של גינדל עמדה תמה שוחט, שהצטרפה למנהלת החבל יחד עם בעלה אברהם שעבד כמהנדס²⁶⁰.

הפירסום לערד, בחסות משרד ההסברה, החל עוד בתקופתו של לובה אליאב, וכלל מודעות בעיתונים, כנסי הסברה, הרצאות לקהל הרחב וכדומה²⁶¹. ההיענות לקריאה למתיישבים היתה גבוהה מאוד.

תהליך הקבלה כלל מספר שלבים:

א. **שאלונים מקדימים** שמילאו המשפחות שביקשו להתקבל, ואשר מתוכם נבררו המועמדים שיוזמנו לראיון.

ב. **ראיון של המועמד עם ועדת הקליטה במשרד הקריה בתל אביב.**

ג. **ראיון עבודה של המועמד במקום העבודה המיועד ואישור על התאמתו.**

²⁵⁷ פונדק חוזר ומדגיש כי 'בערד לא יהיו עבודות יזומות'.

²⁵⁸ בסופו של דבר לא עברו כל המשפחות בבת אחת, אך חשוב היה למנהלת החבל שלא להתחיל את האיכלוס עם מספר קטן מידי של משפחות וללא שירותים.

²⁵⁹ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010. בתשובה לשאלה האם התייחסו לקריטריונים שהוגדרו בפרוגרמה לגבי מוצאה של האוכלוסיה ואחוז יוצאי עדות המזרח המתוכנן.

²⁶⁰ כאן המקום להתייחס לזוג תמה ואברהם (בייגה) שוחט, שהיו דומיננטיים במספר תהליכים בערד. תמה היתה עובדת סוציאלית במקצועה, ואברהם מהנדס. אברהם התקבל לעבודה בחבל בשלבי התכנון המוקדמים, ותמה, שסיימה את הכשרתה המקצועית, הצטרפה לאחר מספר חודשים והתקבלה לעבודה בחבל. אברהם עזב את העבודה בחבל אחרי תקופה מסויימת, ועבר לעבוד בסולל בונה בערד. הוא היה היושב ראש של ועד התושבים הראשון, ובהמשך ראש המועצה. ליחוס המשפחתי של תמה – בתו של ראש הממשלה המכהן לוי אשכול- היתה כנראה השפעה מסויימת על מערכת יחסי הכוחות הפוליטיים בין מנהלת החבל לתושבים ובין החבל לממשלה.

²⁶¹ מכתב מיהודה אילן לפונדק (ללא כותרת), 16.8.62. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 2609/15, מ"ל: 44.0/3/33.

ד. **ראיון נוסף** עם אנשי ועדת הקליטה בערד, אליו התבקשה להגיע כל המשפחה המיועדת (כולל נשים וילדים). ההגעה לערד בשביל הראיון השני, בנסיעה ארוכה ומתישה עם ילדים קטנים, היתה אתגר קשה, ושימשה עבור ועדת הקליטה (ועבור המשפחות עצמן) אינדיקציה נוספת לנכונות וליכולת של המשפחה להיקלט בעיר.²⁶²

לאור ההחלטה שהצגתי קודם, והיא כי מהיום הראשון בערד יסופקו לתושבים כל מרכיבי החיים הבסיסיים- דיוור, תעסוקה, חינוך ושירותים – התקבלה ההחלטה על הקריטריונים לבחירת המועמדים. הקריטריונים הרשמיים היו כדלהלן:²⁶³

א. **תעסוקה.** הקריטריון הראשון והבסיסי היה היכולת של ראש המשפחה להתפרנס בערד. לצורך כך הוחלט כי בשלב ראשון יתקבלו 'בעלי מקצוע' בלבד, ורצוי שיהיו בעלי מקצועות טכניים. אמנם המקצוע של הגבר קיבל עדיפות ראשונה, אך היה סיכוי טוב יותר לזוגות שבהם יכלו שני בני הזוג להשתלב בעבודה - למשל טרקטוריסט וגננת. לצורך בחירת בעלי המקצועות הנדרשים קיבלה ועדת הקבלה ממפעלי הסביבה רשימות של מקצועות ותפקידים נדרשים, ועל בסיסם בחנה את התאמת המועמדים. בנוסף נבחרו נותני השירותים הציבוריים והמסחריים. בשלב זה שימשה ועדת הקליטה גם כ'ועדת מכרזים' לא פורמלית, שנתנה זיכיונות לבעלי העסקים הראשונים.

ב. **המשפחה, גודלה וגילאי הילדים.** לערד התקבלו רק משפחות או זוגות נשואים. רווקים לא התקבלו בשלב זה, וזוגות לא נשואים נדרשו להביא אישור נישואין.²⁶⁴ מנהלת החבל החליטה לפתוח בבת אחת גן ילדים, ובית ספר עם 3 הכיתות הראשונות, ולכן גיל הילדים היה מרכיב מכריע. משפחות עם ילדים בוגרים לא התקבלו, משום שלא היתה אפשרות לתת מענה חינוכי לילדים. גודל המשפחה הוגבל גם על ידי גודל צריפי האסבסט (40-49 מ"ר), שהקשה על קליטה של משפחות גדולות.

ג. **מוצא.** היתה הסכמה ברורה שבשלב הראשון יקלטו רק ילידי הארץ או עולים ותיקים, מתוך שאיפה לבסס את גרעין האוכלוסיה הראשוני על ותיקים ולא על עולים.²⁶⁵ בראיונות שערכתי שאלת המוצא העדתי לא צוינה כקריטריון רשמי, אך כן התייחסו ל'ותק בארץ'.²⁶⁶ יתכן כי העובדה שהעליה מארצות המזרח החלה בשנות החמישים ומרבית אנשיה לא נתפסו כ'ותיקים' פעלה כמסנן מקדים, בין אם מודע ומוצהר ובין אם לא.

ד. **רושם ראשוני.** מבחינה סוג האוכלוסיה שהתקבלה, הרושם הראשוני היה משמעותי, ונדרשה "רמה תרבותית מסוימת"²⁶⁷ שאפשר היה להתרשם ממנה בראיון. מועמדים עם רקע קיבוצי קיבלו עדיפות, כי הקולטים חשבו שישתדרו בקלות בתנאים הקשים, וכי יש להם נטיה לתת שכר למשימות קולקטיביות – מקומיות ולאומיות.

²⁶² ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010; ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011. ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

²⁶³ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010; ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011. ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

²⁶⁴ 22.5.12, ראיון אישי עם רוחמה ומאיר נחמני.

²⁶⁵ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010; ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011. ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד. התייחסתי לסוגיה זו בפירוט בפרק התכנון החברתי.

²⁶⁶ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010; ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011. ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

²⁶⁷ ביטוי של זוהר גינדל. ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010.

המיון הסמוי

בראיון אישי שערכתי עם זוהר גינדל²⁶⁸ ניסיתי לברר איתו מי קבע את הקריטריונים לקליטה, ועד כמה הקפידו עליהם בעת מיון המועמדים. לדברי גינדל, לא היתה הנחיה ברורה באשר לסוג האוכלוסיה שעליו לקבל לערד. גינדל לא הכיר או לא זכר את הפרוגרמה, שהועברה לחבל בתקופתו של אליאב, ולא השתמש בה בעבודתו. בתשובה לשאלתי מי הגדיר את הקריטריונים שלפיהם מיינו את האוכלוסיה, ענה "אנחנו בעצמנו", בהתייחסו לשיבות שערך עם פונדק ואנשים נוספים ממנהלת החבל. בתשובה לשאלתי מה היה מוצאם של האנשים שהתקבלו, והאם היתה העדפה לסוגים מסויימים של אוכלוסיה, ענה גינדל:

"... היו כל גוויי הישוב- גם עדות המזרח, גם אשכנזים וגם הכל...". וכן - "מטבע הדברים... אני גם במקרה קיבוצניק לשעבר, אז אהבתי יותר את הקיבוצניק והוא היה מקבל עדיפות... ועבדנו בתנאים כאלה שיכולתי להרשות לעצמי לעשות את זה, בלי בעיות מיוחדות. להיפך, זה היה עדיף. אז לקיבוצניק היתה עדיפות - בזה אני מודה"²⁶⁹.

גינדל זכר את הצוות שערך מחקר סוציולוגי, אך קבע נחרצות²⁷⁰ כי לא הכיר את הדו"חות, ולא השתמש בהם בתהליך מיון האוכלוסיה. הוא ועוזריו עבדו בעיקר לפי אינטואיציה ורעיונות עצמאיים שלהם:

גינדל: "המגמה לבחור ולאשר את האנשים ברמה מסויימת היתה קיימת כל הזמן בתוך כל העסק, אבל זה לא יכולת לקלוע בול..."
סיון: "מי הכתיב את המגמה הזאת?"

גינדל: "אנחנו לבד. שום גורם סוציאלי, שום עובד סוציאלי... [...] 63 זה כבר היה אחרי שהגיעו הראשונים. אלה נקבעו על פי הראיון, מקצועות עדיפים והתרשמות כללית, וכמובן ילדים וגילי הילדים. גם אם היתה משפחה הכי טובה עם ילד בכיתה ח' לא יכולנו לקלוט אותה".
סיון: "מי החליט שלא יבואו עולים חדשים?"

גינדל: "אני לא יודע אם היתה צריכה להיות החלטה בעניין הזה. ... אף אחד לא החליט שלא. המציאות היתה כזו שעולה חדש לא יכול היה להגיע לקליטה בתנאים של המחנה הקדמי. ... גם אם היו רוצים, אפשר היה להביא עולים בתנאים האלה? הכבישים לא היו, המדרכות לא היו סלולות, גרו בתנאים די חלוציים... זה בכלל לא בא בחשבון לדבר בשלב זה על קליטת עליה. אחר כך בערד נבחרה מועצה מקומית והיא ניהלה את ענייניה כמו כל עיר פיתוח אחרת. אם היה משהו מציע לי אז עולה חדש הייתי דוחה אותו, זה ברור..."

סיון: "כלומר - הפרסום פנה לישראלים?"
גינדל: "כן. בואו לערי פיתוח... לא אמרנו - אם אתם עולים אל תבואו, אבל זה לא יכול היה להיות אחרת".

סיון: "האם היה כעס על עניין הסלקציה?"
גינדל: "לא זוכר כעס כזה. תמיד יש בודדים שלא מוצא חן בעיניהם, אבל באופן כללי היתה הערכה גדולה. סביר להניח שהיו כאלה שלא מצא חן בעיניהם העניין הזה. תמיד היו כאלה רוטנים. לא היתה אידיליה. [...] אבל ההרגשה הכללית של תרומה לחברה ולבניית טיפוס חדש של עיר פיתוח, שלטה".

סיון: "אם היית עושה את זה היום היית עושה את זה באותו אופן?"
גינדל: "בדיוק באותו אופן. השקענו בזה המון"²⁷¹.

²⁶⁸ שהקדיש לי זמן רב והיה אדיב, גלוי וכנה- ואני מודה לו על כך.
²⁶⁹ ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010.
²⁷⁰ לאחר שהצגתי בפניו את הדו"חות.

גינדל חזר והדגיש בראיון שערכתי עימו, וכן בראיון המוקלט בארכיון המוזיאון, כי לא היה מיון מדעי או שיטתי כמקובל היום: מבחנים פסיכוכיניים, מבחני אישיות וכדומה. המיון היה מבוסס בעיקר על התחושות שלו ושל תמה. כמו כן מהריונות שהסיבה המרכזית שבגינה הצליחו למיין את האוכלוסיה ובחרו לבסס אותה על ישראלים ותיקים, היא שהיתה אפשרות כזו. לערד היה פירסום טוב מאוד, והיה שפע של פונים ומועמדים, רובם ותיקים, שביקשו להתקבל. היצע הפונים הגדול אפשר לצוות שליטה רבה מאוד בעיצוב ההרכב האנושי של העיר, וכמו בהרכבת תשבץ גדול²⁷², ניסו לשלב בין הגורמים של תעסוקה, מגורים, מסגרות וחינוך ומרקם חברתי יציב, ולהתאים אותם לתוך המסגרת.

6. ב. 'הגרעין המייסד' – האיכלוס הראשוני של ערד

"הבינוני על בסיס שוויוני והומוגני למדי, ללא הון פרטי וללא פרצלציה ספקולטיבית, כדי למנוע ספסרות קרקעות – כל אלה מצטרפים לדימוי המתעתע מכולם: העיר הישראלית החדשה תוכננה כקיבוץ גדול. אלא שבניגוד לקיבוץ (...), שהומצא ופותח כמבנה אקסקלוסיבי על ידי שותפים לתנועת אוונגרד חברתי התיישבותי ובשבים – העיר החדשה נולדה באחת, מכוח החלטות ביורוקרטיות ומקצועיות, בשביל אוכלוסיה לא מובחנת שהוטל עליה להיות שותפה פסיבית בהרחבת ההתנסות התנועתית לכדי פרוייקט ממלכתי" (אפרת צ', 2000, עמ' 210).

ציטוט זה של צבי אפרת, המבקר את הקמת הערים החדשות, מלמד במידה מסויימת על הייחוד של ערד ועל חשיבותו של שלב המעבר. האוכלוסיה שהגיע לעיר בשלב זה אכן הרגישה כשותפה לאוונגרד חברתי והתיישבותי, ולא היה כלל שותפה פאסיבית. גם דימוי קרוב למדי לתיאור המציאות שהיתה בערד בשנותיים הראשונות להקמתה – אוכלוסיה נבחרת, מצומצמת ומבודדת המקיימת רמה גבוהה של אינטראקציה חברתית- ומשמש את ותיקי ערד לתיאור אותם ימים. גל המתיישבים הראשון הגיע בסוף 1962, והתגורר בערד לבדו עד סוף 1964. תושבים אלה נבחרו בקפידה על ידי ועדת הקבלה, והמאפיינים הדמוגרפיים שלהם יכולים ללמד על מידת העמידה בתכנון הדמוגרפי. כמו כן חשובים המניעים של אוכלוסיה זו להתיישבות בערד, וציפיותיהם מהחיים בעיר – בהם אדון בהמשך הפרק.

'הגרעין המייסד' – מאפייני האוכלוסיה

צוות הסוציולוגים ערך מחקר על 187 המתיישבים שהגיעו לערד עד פברואר 1963²⁷³. בדו"ח שכתבו ניתחו את המבנה הדמוגרפי והכלכלי של אוכלוסיית המתיישבים הראשונים; את המניעים להגעתם לערד; ואת ציפיותיהם לגבי תעסוקה, דיור והתפתחות העיר בעתיד²⁷⁴. כפי שעולה מהמחקר, חתך האוכלוסיה הממוצעת בערד הוא של משפחות של משפחות צעירות²⁷⁵, רובן בעלות ילד אחד או שניים. רוב התושבים הם ילידי הארץ (39%) או עולים ותיקים מאירופה (36%-) ומתוכם 85% נמצאים בארץ 10 שנים ומעלה, ורובם (58%) התחנכו בארץ. רוב התושבים

²⁷¹ ראיון אישי עם זוהל גינדל, 23.12.2010.

²⁷² מושג שגינדל השתמש בו בהתייחסו להרכבת הקבוצה הראשונית. ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

²⁷³ מטרת המחקר היתה לשמש יסוד להמלצות בדו"חות הבאים, וכן לשמש בסיס למחקר השוואתי שיערך בשלב מאוחר יותר. המחקר על המבנה הדמוגרפי והכלכלי של אוכלוסיית התושבים כולל נתונים כמו מוצא (כולל מקום התחנכות), גיל, רמת השכלה, מצב משפחתי, שייכות למסגרות קולקטיביות, תעסוקה – משך, שכירות, רמות שכר, הכנסה משפחתית, רמת דתיות.

²⁷⁴ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172.

²⁷⁵ הגיל הממוצע של האוכלוסיה הבוגרת הוא 28.

מגדירים את עצמם כחילונים²⁷⁶ (65%). כמחצית מהתושבים הם בעלי השכלה תיכונית וכרבע מהם בעלי השכלה על תיכונית. כמחצית מהתושבים היו חלק מ"מסגרת לאומית חלוצית" (קיבוץ, מושב, הכשרה, פלמ"ח, צבא קבע, בריגדה וכו'), ולמעלה ממחצית מאלה הגיעו לערד ישירות מהמסגרת החלוצית.

מסמך נוסף העוסק במאפייני האוכלוסיה הוא סקירה שכתבה מנהלת החבל באוקטובר 1964, ושמו 'חלוקת תושבים נוכחית'²⁷⁷. המסמך סוקר את חלוקת 199 התושבים לפי: ארצות מוצא, גיל, מקצועות והרכב משפחתי.

המסמך מציג תמונה דומה לממצאי הדו"ח הסוציולוגי מבחינת מוצא האוכלוסיה וגודל המשפחות.

לפי המסמך ישנה עליה באחוז ילידי ישראל, אסיה ואמריקה, וירידה באחוז ילדי אירופה. כמו כן ישנה עליה בגודל המשפחות הממוצע, כאשר יש ירידה משמעותית בכמות המשפחות ללא הילדים, וכן עליה משמעותית בכמות המשפחות בעלות שני ילדים. נתון זה הגיוני לאור חתך הגילאים של אוכלוסיית העיר והתקופה שחלפה בין מועד ההתנחלות לאוקטובר 1964, שהביאה עימה גידול במספר הילדים בעיר.

הסקר הסוציולוגי בדק גם את המאפיינים הכלכליים של האוכלוסיה: תעסוקה, רמת שכר ורמת הכנסה. בעת הסקר עבדו בערד 97% מהגברים ו-22% מהנשים, וזאת כתוצאה מחוסר מקומות עבודה מתאימים לנשים. רוב האוכלוסיה עבד למעלה מעשר שנים, 70% מתוכם כשכירים. הגברים – בעיקר במלאכה, תעשייה, הובלה ותחבורה והנשים בעיקר בתחום הפרופסיונלי והפקידות. רמת התעסוקה²⁷⁸ של גברים לפני ההתיישבות בערד היתה בינונית – נמוכה, ואילו בערד יש פיזור,

חלוקת תושבים נוכחית	
סה"כ	ארצות מוצא:
82	ישראל
42	מזרח אירופה
9	מערב אירופה
10	דוברי אנגלית
42	צפון אפריקה
14	אסיה
	2. גיל:
87	20 - 30
38	35 - 40
54	35 - 40
20	40
	3. מקצועות:
55	מפעלי ים-המלח
45	סי. אי. סי.
31	בנין (עבודות עפר)
15	נהגים
11	מסגרים ושרברים
8	חשמלאים
19	טרותים
25	מוסדות ואדמיניסטרציה
15	שונות
	4. מאין הגיעו לערד:
128	עיר
51	קבוץ
19	מושב
	5. הרכב משפחתי:
סה"כ משפחות	נפשות
15	2
50	3
81	4
33	5
9	6
3	7
8	8
	4.10.64

²⁷⁶ 65% מהאוכלוסיה בערד הגדירה את עצמה כחילונית, ו-6% בלבד הגדירו עצמם כדתיים. לעומת זאת 47% מהתושבים ציינו שהם צמים ביום כיפור, 41% שומרים כשרות בבית, ו-5% מניחים תפילין/ הולכות למקווה. מתוך: "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. עמ' 24.

²⁷⁷ "חלוקת תושבים נוכחית", 4.10.1964. תיק 14, פריט 114. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
²⁷⁸ 'רמת התעסוקה' הוא מושג ששימש את החוקרים למיון ודירוג סוגי התעסוקה בכל תחום ותחום לפי רמת המיומנות, הכישרון וההכשרה הנדרשת להם ולפי מידת האחריות הכרוכה בהם. בדו"ח יש נספח המפרט את כל הרמות. למשל בתחום הדת- ברמת תעסוקה הנמוכה ביותר נמצא את השמש, ברמה הבינונית נמצא סופר סת"ם, וברמה הגבוהה רב. בתחום החינוך נמצא ברמה הנמוכה עוזרת גננת, ברמה בינונית מורה עממית או גננת, ברמה בינונית גבוהה מורה בבית ספר מקצועי, וברמה הגבוהה מורה בתיכון. "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. עמ' 17 + נספח עמ' 37.

בעיקר על פני 3 רמות – בינונית/ נמוכה, בינונית ובינונית / גבוהה – בשלושתן ביחד נמצאים 72% מהאוכלוסיה.

רמת ההכנסה המשפחתית מבחינת שכר לעובד עלתה עם המעבר לערד ברוב המשפחות, כאשר אין כלל משפחות ברמות השכר הנמוכות ביותר (עד 300 ל"י), ויש עליה בכמות המשפחות ברמות השכר הגבוהות²⁷⁹. מאידך, מבחינת הכנסה משפחתית נטו ישנה ירידה בהכנסה, כנראה בשל העדר תעסוקה לנשים. בקבוצה שהיתה בעלת הכנסה נמוכה יחסית ההכנסה עלתה עם המעבר לערד, ואילו בקבוצה שהיתה בעלת הכנסה בינונית ובקבוצה שהיתה בעלת הכנסה גבוהה יש שיעור גבוה מאוד (40%) של משפחות שהכנסתן ירדה²⁸⁰.

נתוני התעסוקה והשכר הללו מצטרפים לשאלת המניעים של האוכלוסיה – אליה אתייחס מיד. נראה כי לערד הגיעו צעירים בתחילת דרכם המקצועית, שחיפשו (וחלקם מצאו) אפשרות להתפתחות מקצועית וכלכלית. רמות התעסוקה של מרבית הגברים היתה בינונית – נמוכה לפני שהגיעו לערד, ולפחות חלק מהגברים עלה ברמת התעסוקה וההכנסה שלו. לסיכום תת פרק זה אחזור לפרוגרמה של אגף התכנון (ברוצקוס 1961) ואבחן את המאפיינים הדמוגרפיים של האוכלוסיה ביחס לכמה מסעיפי הפרוגרמה. הפרוגרמה מכוונת אמנם לשלב מאוחר יותר בהתפתחות העיר, שבו יהיו 10,000 תושבים, אך ניתן להבחין שהעקרונות היסודיים מתקיימים ונשמרים כבר בתחילת הדרך:

מבחינת מוצא האוכלוסיה מגדירה הפרוגרמה כי 2/3 יהיו ילידי הארץ ויוצאי אירופה, ושליש יוצאי ארצות המזרח. מהנתונים עולה כי באוקטובר 1964 עמד אחוז ילידי הארץ ויוצאי אירופה על 67% בדיוק, בעוד שאחוז יוצאי אסיה ואפריקה עומד על 28% - קצת פחות משליש. מבחינת גיל האוכלוסיה – הפרוגרמה מגדירה יעד של אוכלוסיה צעירה יחסית, וכך גם קרה במציאות – כאשר לעיר התקבלו בעיקר משפחות צעירות ומעט מאוד משפחות מבוגרות. מבחינת גודל המשפחה מגדירה הפרוגרמה כי מספר הנפשות הממוצע למשפחה יהיה 3.5 נפש בשלב הראשון, ו- 3.8 בשלב שני. הנתונים שהצגתי מראים כי באוגוסט 1963 עמד גודל המשפחה הממוצע על 3.6, ואילו באוקטובר 1964 עמד על 4.1 נפש למשפחה. כלומר – כבר בשלב זה עולה גודל המשפחה על היעדים שהוצבו בפרוגרמה, אך מאידך האוכלוסיה בשנים אלה מורכבת כמעט אך ורק ממשפחות צעירות, ללא מבוגרים וללא רווקים, שגם חסרונם חורג מהעקרונות שהוצבו בפרוגרמה.

צעירים, משכילים, ילידי הארץ...

צעירים בתחילת דרכם, משכילים, בעלי מקצוע, ילדי הארץ או יוצאי אירופה, נשואים והורים לילד. כך בערך ניתן לתאר את המשפחה הממוצעת שהגיעה לערד. מתמונת מאפייני האוכלוסיה שהוצגה כאן ניתן ללמוד על מספר מנגנונים – מודעים וסמויים, שפעלו בתהליך קליטת המשפחות לערד:

א. **עקרונות הפרוגרמה** הגדירו את סוג האוכלוסיה הרצויה מבחינת מוצא ורמתה הכלכלית-חברתית. לא ברור אם הפרוגרמה שימשה את אנשי החבל בפועל, אך עקרונותיה נטמעו בתוך עבודתם.

ב. **ההנחיות שקבעו פונדק ואליאב:** ההחלטה לבסס את האוכלוסיה על גרעין של ותיקים, שהשפעתה ברורה מאליה; וההחלטה לחייב את עובדי החבל להתגורר בערד, שגרמה לכך שבעת

²⁷⁹ למשל ברמות השכר שבין 800-1100 היו 6.6% ובערד 17.6% - הפרש של 11%.
²⁸⁰ הכנסתן של 54% מהמשפחות עלתה, מתוכם 67% ברמות השכר של עד 500 ל"י. הכנסתן של המשפחות שהרוויחו מעל 900 ל"י בחודש ירדה (40%) או נשארה כשהיתה (40%).

תהליך מיון האוכלוסיה הפעילו חברי ועדת הקליטה (באופן מודע או לא מודע) תהליך מקביל של 'מיון השכנים שלי', והעדיפו את הדומים להם. מנגנון זה פעל גם באופן ההפוך – המתעניינים שהגיעו לערד פגשו סוג אוכלוסיה מאוד מסויים שכבר התגורר בעיר וערך להם היכרות ראשונה עם העיר. כבר מאופי הפגישה הראשונה הזו יכלו המתעניינים לדעת אם 'תאימו' לערד או לא.

ג. העקרונות שהנחו את ועדת הקליטה במיון האנשים, ושהוצגו קודם בפירוט.

ד. **המנגנונים הסמויים** שעמדו מאחורי העקרונות של ועדת הקליטה, שאותם אבקש להסביר כאן: **תעסוקה** – ההנחיה לקלוט בעלי מקצוע בלבד פעלה כמסננת לסוג אוכלוסיה 'בלתי רצויה'. הסמכה מקצועית מעידה על כך שהמחזיק בה יכול היה להתפנות ללימודים ולממן אותם. היא מעידה על כך שיש לו סיכוי גבוה יחסית להשתלב בעבודה ולהתמיד בה, וכי יש לו סיכוי נמוך יחסית להיות מובטל. כלומר – גם אם בעתיד לא תימצא דרישה למקצוע שלו – הרי שיש לו הכלים להשתלב בעולם העבודה. ניתוח של שוק העבודה הישראלי בשנות החמישים מלמד כי העובדים 'הלא מיומנים', שהם לרוב גם העובדים 'הלא מאוגדים', היו ברובם ממוצא מזרחי.

גודל משפחה וגיל הילדים –

ע"י הגבלת גודל המשפחה הופעל באופן מודע וסמוי מכניזם להעדפת אנשים צעירים שמשפחתם קטנה בגלל צעירותה, ומכניזם לדחיית אנשים משכבות חברתיות שבהן מספר הילדים הנפוץ הוא גדול יותר²⁸¹.

גודל הצריף והיעדר בית ספר תיכון היוו מגבלה אמיתית בקליטה של משפחות מרובות ילדים או מבוגרות לערד. עם זאת – אלה שני גורמים שניתנים לתכנון, וניתן היה לתכנן אותם גם באופן אחר. ניתן היה לבנות צריפים גדולים יותר או לאחד צריפים בכדי להגדילם, וכן ניתן היה למצוא פיתרון לילדי כיתות גבוהות יותר. אבקש לטעון כי היה זה מנגנון סמוי נוסף שסייע במיון האוכלוסיה. ה. המנגנון האחרון, ואולי הראשון, שעיצב את דמות האוכלוסיה בערד הוא מנגנון הביקוש. בשלבים הראשונים היה לערד ביקוש רב, שעלה בהרבה על היכולת לקלוט משפחות. עודף הפונים איפשר למיין את האוכלוסיה ולהחליט מי יוכל להיות חלק מהעיר ומי לא. מבלי עודף ביקוש היו המתכננים נאלצים לקלוט את כל מי שהיה פונה אליהם.

מנגנון הביקוש הוא כלי ניתוח חשוב בניתוח בעבודה זו- הוא מתחבר לשאלת המניעים של המתיישבים ושל תושבים נוספים שיגיעו לערד בהמשך ומשפיע על תדמיתה של העיר. חשיבותו המרכזית בכך שהוא מכתוב את היכולת של המתכננים והמבצעים להוציא את ההחלטות שלהם מהכוח אל הפועל, משום שהוא קובע אם הבחירה נמצאת בידיים שלהם או לא.

מניעי המתיישבים הראשונים להגיע לערד

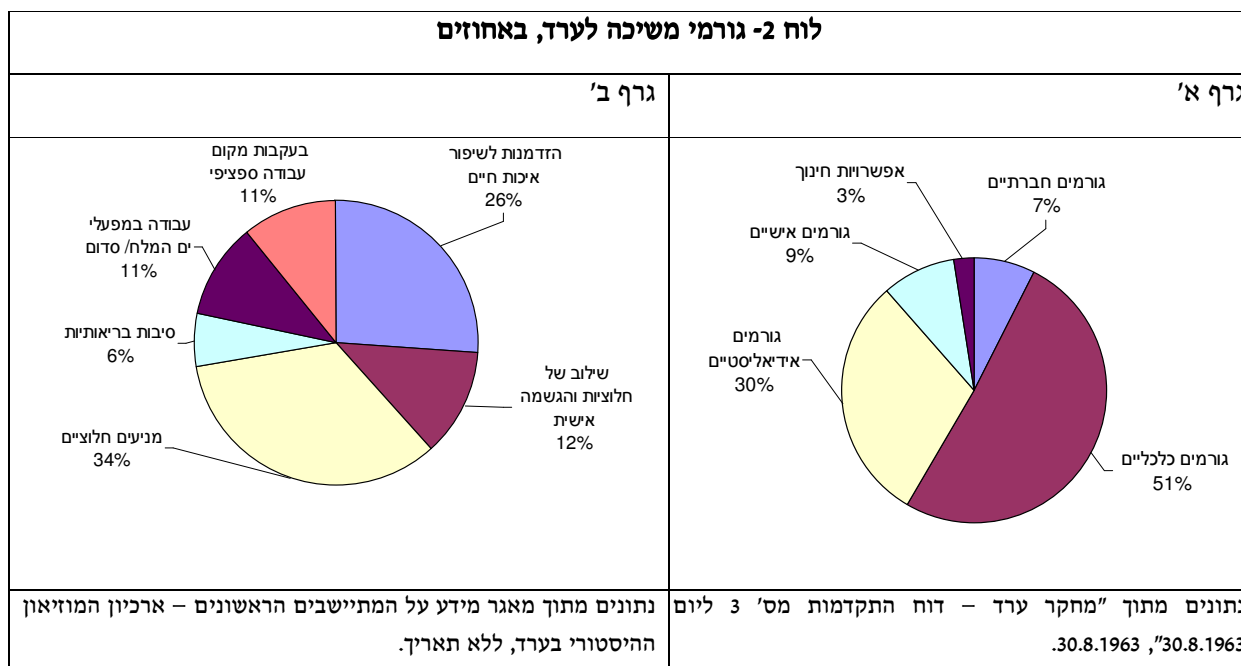
בחלק זה אבחן את הגורמים והסיבות שהביאו את המתיישבים הראשונים לערד. במבוא לעבודה טענתי כך אחת הסיבות לייחוד של ערד היא העדר 'משאב האנשים' – כלומר העדר אוכלוסיה שניתן לישב במקום בכורח, ולכן היה צורך למשוך אוכלוסיה. בחינת מניעי המתיישבים תלמד על האופן שבו משכו את התושבים.

המחקר הסוציולוגי בחן את מניעי האוכלוסיה להתיישב בערד. התושבים נשאלו על גורמי משיכה אישיים²⁸² וכלליים לעיר, ורובם ציינו גורמים כלכליים. כאשר נשאלו התושבים מה משך אותם

²⁸¹ "מחקר ערד- דו"ח מס' 4 ליום 30.9.63", 30.9.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 10.
²⁸² גורמי משיכה אישיים – שמשכו אותם באופן אישי. גורמי משיכה כלליים – תחומים המהווים גורם משיכה לערד באופן כללי, ולא דווקא עבור אותו מתיישב (למשל ריפוי אסטמה, עבודה במפעלי ים המלח וכו').

באופן אישי לערד, 30% מהם ציינו כי גורמים אידיאליסטיים היו גורם המשיכה (ראה לוח 2, גרף א'). מניתוח הגורמים שבלעדיהם לא היו מתיישבים בעיר, עולה כי אפשרויות כלכליות בלבד, ללא גורמי משיכה נוספים כמו מבנה חברתי ואפשרויות חינוך, לא מושכות אותם לערד²⁸³ מקור נוסף לבדיקת מניעי המתיישבים הראשונים הוא מאגר מידע שבנו מקימי המוזיאון ההיסטורי בערד, שאספו פרטים על משפחות 'המייסדים'²⁸⁴. במאגר זה, שאינו מדויק מבחינה מדעית²⁸⁵, נמצאו 66 תשובות לשאלה 'למה הגעתם לערד?'. פילוח התשובות מראה כי הן מתחלקות כך ש- 45% ציינו מניעים חלוציים כסיבה היחידה או כחלק מהסיבה להגעתם²⁸⁶, ואילו 55% לא ציינו כלל סיבות כאלה.

פילוח מפורט יותר חושף את המניעים הספציפיים של אנשים, כפי שניתן לראות בגרף ב' בלוח 2:

מגרף ב' ניתן ללמוד כי לקצת יותר מרבע מהאנשים היה גורם משיכה ספציפי שגרם להגיע לערד- עבודה במפעלי ים המלח, עבודה בחבל ערד או נסיבות בריאותיות. כרבע מהתושבים חיפשו הזדמנות לשיפור איכות חיים ומצעו עניין במקום המרוחק בקבוצה זו ניתן למצוא תשובות כמו: "הוקסמנו מהמקום. אהבנו את האווירה. חשבנו על עתיד כלכלי טוב יותר". בתוך הקבוצה הזו כלולות גם ארבע תשובות שהתייחסו לעזיבת קיבוץ, כולן בסגנון דומה: "רעיון טוב ופתרון נוח לעוזבי קיבוץ"²⁸⁷. הקבוצה השלישית – 12%, כללה שילוב של מניעים אישיים

²⁸³ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963, 30.8.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 27.

²⁸⁴ סביב הקמת המוזיאון נערך דיון ציבורי בשאלה מי נכלל בקבוצת 'המייסדים', שבסופו הוכרע כי מי שהגיע לערד עד ה- 31.12.1964 יחשב כ'מייסד'. השאר הוכרזו כ-'ותיקי ערד' – כלומר כל מי שהגיע עד תום העשור הראשון.

²⁸⁵ המאגר כולל רק חלק מתוך 200 המשפחות, וגם מתוכם לא כולם ענו על השאלה הזו. כמו כן התשובות ניתנו ממרחק של שנים ורק על ידי מי שהיה זמין כדי לתת תשובות. ובכל זאת – ניתן ללמוד ממנו על רוח התקופה.

²⁸⁶ מדובר על תשובות של משפט אחד, לא על סיפור המשפחה, כך שמה שנכלל במשפט היחיד הזה היה כנראה גורם מספיק חשוב.

²⁸⁷ מעניין כי אף אחת מהתשובות שהתייחסה לעזיבת קיבוץ לא כללה מרכיב אידיאולוגי. כמובן שמדגם של 4 תשובות איננו מייצג.

וחלוציים. תשובה לדוגמא היא: "בעקבות הקריאה של בן גוריון ליישב את הנגב. וכן לבנות ולהיבנות ולחיות חיים אכזריים". חיבור של שתי הקבוצות שכללו איכות חיים כמניע מראה כי יותר משליש (38%) חיפשו הזדמנות לשיפור איכות החיים וערד נראתה להם כמקום מתאים. שליש נוסף מהתושבים מצהיר כי הגיע אך ורק ממניעים אידיאולוגיים. התשובות כללו התייחסות לחלוציות, הגשמה, ציונות, הפרחת השממה וביטויים דומים. תשובה לדוגמא היא: "העיר הראשונה המתוכננת בנגב, חזונו של בן גוריון, והרצון לנסות לבנות ולהקים משהו חדש בנגב. חלוציות".

המחברים, המחפשים והחלוצים

מהשוואת הגרפים עולה תמונה די דומה – כמחצית ויותר מהתושבים הגיעו לערד משום שחיפשו לעצמם שיפור בתנאי החיים, או שכבר הובטח להם גורם שיאפשר שיפור כזה – באמצעות תעסוקה או באמצעות שיפור בריאותי. כשליש הגיעו ממניעים אידיאליסטיים, והנותרים מתחלקים על פני סיבות שונות. האנשים המחפשים הזדמנות היו הרוב המכריע שאליו היו צריכים המתכננים לכוון בהמשך הדרך – אלה שאם ימצא גורם מספיק חזק שיחבר אותם לעיר – ישארו בה ויבנו בה את חייהם. התשובות מלמדות שהקסם של ערד – ריחוק, שקט, נוף, בשילוב עם אפשרות להתפתחות אישית ותעסוקתית היו גורמי המשיכה המרכזיים.

ציפיות המתיישבים הראשונים ביחס לחייהם ועתידם בערד

תחום משלים למניעי התושבים להגעה לערד הוא הציפיות של התושבים לגבי עתידם בעיר. המעבר לערד דרש מאמץ רב והסתגלות לתנאי חיים לא פשוטים בשנים הראשונות, ולא היה כדאי לולא הביא עימו הבטחה לאיכות חיים בטווח הארוך. בדו"ח הסוציולוגי נבדקו ציפיות המתיישבים הזכרים לגבי הרמה התעסוקתית שלהם בעתיד, ועולה כי אלה גבוהות למדי – 60% מצפים לתפקידים ברמה הבינונית או הגבוהה בטווח הקצר, ואין כלל מתיישבים המצפים להיות פועלים פשוטים²⁸⁸:

"ממצאים אלה מלמדים כי כמעט כל המתיישבים מצפים כי במהלך הזמן יתפסו הם עמדות גבוהות יחסית במערך התעסוקתי של המקום, בעוד שהעמדות האחרות יתמלאו על ידי מתיישבים אחרים – כנראה עולים ואנשים חדשים במקום"²⁸⁹.

התפלגות הנשים שונה, משום שמחציתן לא הביעו ציפיות תעסוקתיות. מרבית הנשים שכן ענו חשבו לעסוק בעתיד בתחום הפרופסיונלי (חינוך, רפואה, עבודה סוציאלית, וכו')²⁹⁰. בחינת הציפיות של המתיישבים בתחום הדיור חשובה, משום שהיא השפיעה על מערך השקולים בתחום התכנון הפיזי של העיר, וכן היא מבהירה כי תחום הדיור עשוי להיות 'גורם משמר' של מתיישבים בעיר, ומאידך עלול להיות 'גורם דחיפה' החוצה. מהדו"ח עולה כי בתחום הדיור יש למתיישבים שאיפות גבוהות למדי לגבי דירורם בעתיד – 65% מהנחקרים מצפים לגור בוילות פרטיות, 14% שואפים לגור בבתי הפאטיו ו- 10% בלבד בשיכונים. מאידך עולה כי ל- 70% מהנחקרים אין את האמצעים לבנות וילה, והם ישתדלו להשיגם על ידי עבודה מאומצת וחיסכון. בדו"ח נטען כי הציפיות של המתיישבים בתחום הדיור גבוהות ולא ריאליות, בעיקר בשל היכולת הכלכלית המועטה של רוב המתיישבים, ומועלה החשש כי אכזבה בתחום זה עלולה להפחית את המוטיווציה שלהם

²⁸⁸ נושא זה נידון בפרק התכנון הכלכלי.

²⁸⁹ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. עמ' 30.

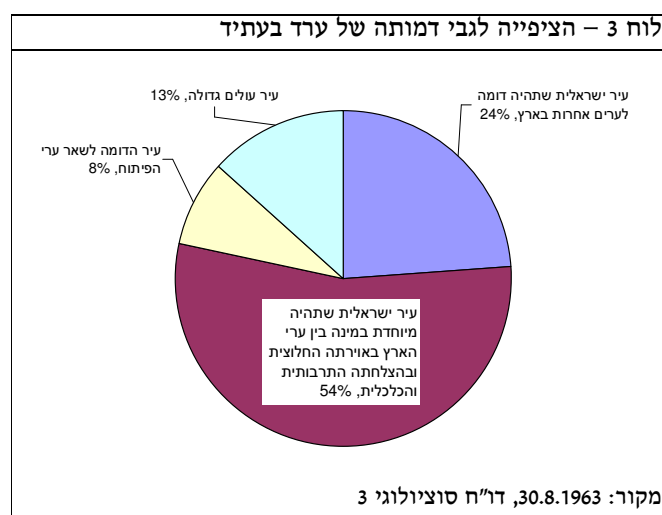
²⁹⁰ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963.

לחיות בערד²⁹¹. מהד"ח עולה גם כי יש פער תפיסתי בין מנהלת החבל למתיישבים ביחס לשיכונים ולשכונת האסבסטונים- מנהלת החבל תפסה את בתי האסבסט כ'מעברה' ואת השיכונים כדירור חדש ואיכותי²⁹², ואילו התושבים תפסו את השיכונים כדירור נחות:

"מתיישבים רבים העירו את תשומת ליבנו לכך שהם יעדיפו להישאר באזבסטונים מאשר לעבור לבנינים הקרויים בניהם דרך לעג 'בתי דימונה'²⁹³."

כלומר – ישנה שאיפה של התושבים להבדיל את עצמם ואת סוג המגורים שלהם מעיירות הפיתוח הסובבות אותם, והם מעדיפים את הצריפים 'החלוציים' על פני בתי השיכון שנתפסים כנראה כנחותים.

ציפיות המתיישבים מתחברות למניעים שגרמו להם להגיע לערד. המתיישבים מצפים לשיפור ממשי בתנאי התעסוקה, הפרנסה והחיים שלהם. הם מצפים לחיות בערד באופן שאולי לא היו חושבים עליו כלל במקומות שמהם באו – למשל בבית צמוד קרקע. נתונים אלה מחזקים את המסקנה כי ההבטחה לפוטנציאל לשיפור ממשי בתנאי ואיכות חייהם של המתיישבים היתה גורם המשיכה החזק ביותר של המתיישבים אל העיר, והם ציפו כי פוטנציאל זה יתממש.

ציפיות המתיישבים הראשונים ביחס לערד

לדימוי של עיר יש השפעה רבה על עתידה של העיר: הן מבחינת הפוטנציאל למשוק אוכלוסיה 'מתאימה', והן מבחינת האופן שבו תפסו ראשוני המתיישבים את עצמם ואת עירם, שהשפיע על העיר. במחקר הוצגו בפני המתיישבים ארבעה דימויים אלטרנטיביים לגבי דמותה של העיר. מהסקר עולה כי 54% מהנחקרים סבורים כי ערד תהיה 'עיר ישראלית מיוחדת במינה בין ערי הארץ באווירתה החלוצית ובהצלחתה התרבותית והכלכלית', ואילו רק מיעוט קטן (8.2%) סבור כי תהיה זו 'עיר הדומה לשאר עיירות הפיתוח'. הד"ח מסכם בקובעו כי:

"קשה לקבוע כיצד נוצר דמוי מיוחד במינו זה אצל התושבים. היו לכך וודאי סיבות רבות. אולם לפחות חלק מהגורמים קשורים מן הסתם למערכת ההסברה הענפה שהתנהלה בארץ אודות ערד, ובעקבותיה הגיעו לערד החדשה מתיישבים לא מעטים. אין אנו יודעים גם אם מצב דברים זה הנו לשביעות רצון הנהלת החבל. התשובה לכך תלויה בדמוי שיש למתכנני העיר. אולם ברור כי העובדה שכה רבים מהתושבים מצפים כי ערד תהיה 'מיוחדת במינה' מהווה להם נכס מצד אחד והתחייבות מצד שני. נכס – משום שהיא יוצרת אופטימיות ונכונות להטות שכם למפעל בניית העיר, התחייבות משום שהיא יוצרת אצל המתיישבים ציפיות גבוהות, ואי הגשמתן של ציפיות אלו, או הגשמתן החלקית בלבד, עשויה לסכן את אמון המתיישבים כלפי ההנהלה"²⁹⁴.

²⁹¹ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963.

²⁹² ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011.

²⁹³ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. עמ' 34.

²⁹⁴ "מחקר ערד – דוח התקדמות מס' 3 ליום 30.8.1963", 30.8.1963. עמ' 36.

הדימוי שמרבית התושבים בחרו בו מבדיל את ערד מכל סוג אחר של עיר הקיימת באותה תקופה בארץ. מרבית התושבים לא רוצה 'עיר רגילה', ובוודאי שלא 'עיר עולים' או 'עיר פיתוח'. הם מחפשים עיר מיוחדת במינה – שמשלבות בה חלוציות יחד עם הצלחה חומרית ותרבותית. דימוי ייחודי זה היה חשוב למתכנני ערד ולראשוניה, והם טיפחו אותו בהתמדה. דימוי זה הושפע מייחודה הממשי של ערד, ובוודאי גם השפיע עליו: באופן בו תפסו את עצמם המתיישבים, ביכולת למשוך אוכלוסיה לעיר, ביחסים של העיר עם הממסד ועם ערי הנגב האחרות, ועוד.

6.ג. ניהול החיים החברתיים בעיר- מנהלת החבל

"סטטוס מוניציפלי - המגמה הינה להגיע לסטטוס של מועצה אזורית, כן נחוץ להפריד בין סמכות מפתחת (מנהלת החבל) לבין סמכות מוניציפלית. מתעוררות שאלות עיתוי הביצוע"²⁹⁵.

עם מעבר התושבים הראשונים לערד, נוסף תחום אחריות חדש למנהלת החבל- ניהול חיי הקהילה בערד- כולל אחריות על תחומי החינוך, התרבות והרווחה. במקביל המשיכה מנהלת החבל את עיסוקה בפיתוח וקליטה לקראת השלבים הבאים. מצב משפטי חריג זה, בו הנהלה ממונה הנסמכת על תקציב ממשלתי ויושבת תחת משרד ממשלתי מעניקה שירותים כמו רשות מוניציפאלית, יצר קשיים שונים. הקושי המרכזי, בו אדון בהמשך, היה בשאלת הדמוקרטיזציה והיכולת של התושבים להשפיע על חייהם.

קושי נוסף היה פורמלי: בהיעדר רשות מוניציפאלית לא יכלה מנהלת החבל לגבות מיסים עירוניים למטרת אספקת השירותים, אותם העניקה לתושבים. היא גם לא יכלה לגבות מיסים ממוסדות ממשלתיות החייבים במס. מאידך, מנהלת החבל גם לא תוקצבה באופן הרגיל בו תוקצבו רשויות מקומיות לטובת מתן שירותים לתושבים. מצב זה דרש ממנהלת החבל להפעיל לחץ על משרדי ממשלה שונים ולמצוא פתרונות משפטיים לבעיה, ולבסוף נמצאה דרך לגבות מיסים בעבור חלק מהשירותים²⁹⁶.

מנהלת החבל היתה הגוף המתאם והמפקח על שאר המוסדות שפעלו בעיר. בהיותה הסמכות הפורמלית העליונה (וכמעט היחידה) בעיר, שימשה גם כמרכז שדאג לכל צרכי התושבים. תושבים פנו למנהלת החבל (רובם ישירות למנהל החבל) בעניינים שונים, כגון: קבלת עבודה (קבלנים), השגת משרות, ענייני שכונה כגון תיקונים ואספקה, וכן עניינים אישיים. האחריות והנגישות של מנהלת החבל היוותה יתרון לתיאום הפעולות ולמתן מענה לתושבים, אך היוותה גם חיסרון, משום שנוצרה הרגשה שמנהלת החבל היא מוסד כל יכול שאחראי לכל, ואם היו טענות על שירות כלשהו, הופנו כולן כנגדה²⁹⁷.

אספקת השירותים לתושבים

"הקמתם של השירותים השונים וצורת הפעלתם מהווים כבר, בחלקם, הגשמה הלכה למעשה של כוונות המתכננים לתכנן עיר תכנון מקיף ולהקנות לישוב החדש צביון מיוחד מראשית ימיו. מבנה האוכלוסיה, טיב השירותים במקום והאווירה התרבותית והחברתית אשר ישררו בערד עשויים

²⁹⁵ "סיכום דיון בעניין ערד, שהתקיים ביום 17 באוגוסט 1962", 17.8.1962. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171 עמ' 2.

²⁹⁶ "כיסוי תקציב השכונה לשנת 1964/65", 21.11.63. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. (מכתב מיצחק פונדק אל שר העבודה ושר השיכון והפיתוח); וגם - מכתב מפונדק אל אוריאל ממנהל מקרקעי ישראל (ללא כותרת), 3.2.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9; וגם - "חבל ערד", ספטמבר 1963. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. מכתב מיצחק ברק (עוזר ראשי ליועץ המשפטי במשרד העבודה), אל מנכ"ל משרד העבודה. ²⁹⁷ "מחקר ערד - ד"ר ורד התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64", 31.3.64.

לדעת המתכננים לעצב מן ההתחלה דפוסי חיים אשר יתמידו בעתיד. דפוסים רצויים אלה מאפיינים ישוב בעל רמת חיים מפותחת מכל הבחינות, הדומה יותר לישובים ישראלים מבוססים מאשר לשאר הערים החדשות אשר נוסדו מאז הקמת המדינה. הקניית אופי כזה לערד מראשיתה צריכה אף לשמש מטרה מעשית והיא לאפשר לערד להישאר מוקד משיכת אוכלוסיה וותיקה נוספת למקום²⁹⁸.

בהיותה הסמכות בשטח מנהלת החבל היתה אחראית על לכלל השירותים לתושבים- אם באופן ישיר ואם באמצעות גופים ציבוריים או פרטיים. איכות ורמת השירותים היו חשובים לחבל, משום שהם השפיעו על התדמית של ערד בעיני תושביה ובעיני מתיישבים פוטנציאליים, ולכן נעשה מאמץ לפתוח את כל השירותים הנחוצים מוקדם ככל האפשר. כבר בשנה הראשונה להתנחלות בערד הוקמו: בי"ס עממי, גן ילדים, מרפאה וטיפת חלב, שירותי הסתדרות, דואר, שירות תעסוקה, סניף עמידר, בית תלמיד וספריה. בנוסף לשירותים אלה דאגה מנהלת החבל לשירותי תברואה, לשירותי הדת, ולשירותי הספורט, וכן לאספקת חשמל, מים, גז וקרח²⁹⁹.

השירותים המסחריים כללו חנויות מזון, אטליז, כלבו וחנויות ירקות. כמו כן הוקמו סניף בנק, מלון ומסעדה³⁰⁰. בשלב מוקדם התברר שהסטנדרט של ערי הפיתוח לגבי רווחיות החנויות לא התאים לערד, ונדרשו חנויות נוספות³⁰¹.

מעבר לענייני היום יום, התקיימה בערד פעילות תרבותית ענפה. בדצמבר 1962 מונתה ועדת תרבות שארגנה, ביחד עם מנהלת החבל, שלל אירועי תרבות שונים ומגוונים – אירועים לחגים, מסיבות ריקודים, ערבי הקרנת סרטים, ערבי שמיעת תקליטים, הרצאות, חוגי ידיעת הארץ, טיולים ומסעות, חוגים לילדים, חוגי בישול, ועוד³⁰².

זוהר גינדל, תמה שוחט ומיכאל פלד הופקדו מטעם מנהלת החבל על ניהול ענייני התושבים, ומשרדי החבל היו פתוחים לקהל מידי יום. מנהלת החבל הדפיסה שבועון שנקרא 'ידיעון ערד'³⁰³, ובו כל האינפורמציה שנדרשה לתושבים: הודעות על קורסים מקצועיים, מועדי חלוקת הגז והקרח, ברכות על לידות וימי הולדת, הודעות על אירועי תרבות ועוד. מנהלת החבל ארגנה גם פגישות מתיישבים למתן אינפורמציה ושמיעת התושבים. כך למשל נוסחה ההזמנה לפגישה שנערכה במרץ 1963 תחת הכותרת 'יש לי שאלה':

"כל תושב אשר יש לו שאלות בנוגע לערד העיר – בעתיד, או ערד 'השכונה' בהווה, מתבקש להעלותן על הכתב ולמסרן למשרדי החבל..."³⁰⁴.

מציטוט זה ומביטויים נוספים בידיעונים עולה המתח בין הווה לעתיד: בין ניהול ענייני העיר לבין הפיתוח שלה, ובין ערד 'העיר' המתוכננת לערד 'השכונה' הקטנה.

הקושי באספקת השירותים

בנוסף לקשיים הפורמליים שהוצגו בתחילת פרק זה, היתה מנהלת החבל נתונה במילכוד מסויים ביחס לאספקת השירותים לתושבים. מצד אחד היה צורך לספק את מכלול השירותים הנדרשים

²⁹⁸ "מחקר ערד – ד"ח התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64, עמ' 1.
²⁹⁹ "מחקר ערד – ד"ח התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64, ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.
³⁰⁰ "מחקר ערד – ד"ח התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64, 31.3.64.
³⁰¹ "ד"ח התקדמות מס. 22 לחודשים ינואר-יוני 1963", 2.7.1963, ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/4, מ"ל: 48.0/9/751.
³⁰² "ידיעון ערד – גיליון 3", 27.12.62, מתוך: אתר עיריית ערד. <http://www.arad.muni.il/446.html>
³⁰³ השבועון הראשון יצא ב- 20.12.62, כחודש לאחר הגעת המשפחות הראשונות, והגיליון האחרון, מספר 28, יצא ב- 5.7.1963. הוצאת הידיעון נפסקה משום שהוחלט על הקמת ביטאון משותף להסתדרות ולמנהלת החבל, ושמו 'מה נשמע בערד'.
³⁰⁴ "ידיעון ערד – גיליון מספר 14", 29.3.63, עמ' 1. מתוך: אתר עיריית ערד. <http://www.arad.muni.il/446.html>

לתושב, ברמה גבוהה, מהיום הראשון. דבר זה גם הוגדר באופן ברור בתכנון השירותים, וכחלק מהאמצעים למשיכת אוכלוסיה איכותית³⁰⁵. מצד שני- מספר המשפחות המצומצם יחסית לא הצדיק, וגם לא יכול היה לשאת³⁰⁶, את מכלול השירותים הנדרשים.

סיפור הרופא הקבוע בערד ומחקר הכליות הוא דוגמא למילכוד הזה, ולאופן שבו ניסו להתמודד איתו: בשנה הראשונה לחיי התושבים בחבל נערך מחקר, במסגרתו בדק ד"ר פרנק מבית החולים בלינסון את השפעת תנאי האקלים המדברי על כליות התושבים. לצורך המחקר נדרשו התושבים, במשך מספר שבועות, לאסוף את השתן שלהם בבקבוקים ולהביאו אל המרפאה למדידה מידי יום. העניין הוסבר לתושבים כצורך בריאותי קריטי:

"לאלה שאולי עדיין לא הבינו חשיבות הדבר ברצוננו להסביר, שאין זו למטרת מחקר גרידא. אנו גרים באזור בו היובש הוא חזק, יחד עם זאת אין הרגשת צמא, ואין הרגשת צורך בשתייה. מצב זה גורם ליובש בגוף ועלול להזיק לכליות. הבדיקות באות לוודא את פעולת הכליות של האדם ולהזהיר מראש³⁰⁷".

ובכל זאת - מהידיעונים עולה כי יש צורך ב'עידוד' התושבים לשתף פעולה:

"כל אלה שעדיין לא נתנו בדיקות שתן מתבקשים לבוא למרפאה ולקבל את ה'בקבוקים' המפורסמים"³⁰⁸.

הסבר לעניין ניתן למצוא במכתב של פונדק למרכז קופת חולים מתאריך 18.9.62. המכתב מציג תוצאותיו של משא ומתן שנערך בין חבל ערד למוסדות קופת חולים בעניין רופא לערד. ההצעה היא כי בשלב ראשון יהיה בערד רופא שיעסוק בעבודת מחקר בערד למשך שלושה חודשים, ועם תום עבודתו תסתיים שהותו בערד. לאחר מכן יבקר רופא של קופת חולים בערד שלוש פעמים בשבוע. באם ימצאו לחבל מקורות מימון 50% מהחזקת הרופא, אזי תפנה קופ"ח לערד רופא קבוע³⁰⁹. מהמכתב עולה כי עריכת המחקר (בגופם של התושבים) היוותה תנאי לכך שמנהלת החבל תוכל לספק שירותים רפואיים לאותם התושבים. ד"ר פרנק שהה בערד עד מרס 1963, ולאחריו הגיע רופא אחר³¹⁰. דוגמא זו מעידה גם על רמת המעורבות והאינטיםמיות שהיתה למנהלת החבל בחיי התושבים. שירות נוסף שהיה ויכוח נרחב סביב חיוניותו ואספקתו הוא שירות הסעד. פונדק מנהל החבל התנגד מאוד להקמת משרד סעד בערד, ואכן בתקופה הראשונית לא היה משרד כזה. פונדק חשב, כנראה, כי היעדר משרד סעד יבטיח כי משפחות הנתמכות על ידי משרד הסעד לא תגענה לערד³¹¹.

ד.6. חותרים לעצמאות – ועד התושבים ותהליך המוניציפליזציה של ערד

"ממשלת אנגליה החליטה לבנות עיר חדשה [...] שתוך עשר שנים תהיה מסוגלת לקלוט 50,000 תושבים. מנהל הפרוייקט הסביר לי כי הקליטה הראשונה תתבצע בעוד כמה חודשים, וכעת הם עוסקים בהשלמת התשתית לקליטתם של 10,000 התושבים הראשונים [...]. הממשלה הבריטית אישרה חוק הקובע שהעיר החדשה תנוהל על ידי הנהלה כפופה למשרד העבודה. הנהלה זו תפעל עד העיר תאוכלס ב- 30,000 נפש, ורק אז יערכו בה בחירות מוניציפליות. בשלב הביניים יפעלו

³⁰⁵ "מחקר ערד – ד"ר ח' התקדמות מס' 6 ליום 31.3.64", 31.3.64.
³⁰⁶ עניין זה משמעותי במיוחד כשמדובר בשירותים פרטיים, שצריכים לכל הפחות לממן את החזקתם. גם במקרה של שירותים ציבוריים יש גבול שמתחת לו אין הצדקה כלכלית להחזקת שירות פתוח במקום.

³⁰⁷ "ידיעון ערד – גיליון מספר 4", 3.1.63. מתוך: אתר עיריית ערד. <http://www.arad.muni.il/446.html>. עמ' 1.
³⁰⁸ "ידיעון ערד – גיליון מספר 4", 3.1.63. מתוך: אתר עיריית ערד. <http://www.arad.muni.il/446.html>. עמ' 1. העניין חוזר בידיעונים נוספים.

³⁰⁹ מכתב מפונדק למרכז קופת חולים (ללא כותרת), 18.9.62. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171.

³¹⁰ "ידיעון ערד – גיליון מספר 13", 22.3.62. מתוך: אתר עיריית ערד. <http://www.arad.muni.il/446.html>.
³¹¹ על נושא זה הרחבתי בפרק 3.

בעיר ועדות שונות שיסייעו למנהלת הפרוייקט, אך לא יהיה להן שום מעמד חוקי. חשבתי לעצמי: הלוואי אצלנו. אבל להנהלתה של העיר החדשה שבאנגליה כנראה אין אופוזיציה בדמות חתנו של ראש ממשלה. עם שובי ארצה שוחחתי עם שר העבודה, והצעתי לו לאמץ תוכנית דומה בערד, ובכלל זה המשך עבודתה של הנהלת החבל. הסברתי ונימקתי את עמדתי, שרצוי כי הנהלת החבל תמשיך בעבודתה עד שערד תאכלס 10,000 נפש, ורק אז יתקיימו בחירות מוניציפליות. השר דחה את הצעתו" (פונדק, 2005. עמ' 94).

"... אולם, היה ברור, שעיר חדשה כערד – שמרבית תושביה הינם צעירים נמרצים, ופעלתניים, ילידי הארץ או ותיקים – לא תוכל לאורך ימים להיות תלויה בחסדי הנהלת חבל הקשורה בהכרעותיה בקו הנקבע על ידי משרדי הממשלה. הדחף לעצמאות גבר בערד בשנה האחרונה עד כדי כך, שלא היה עוד כל הגיון להתעלם ממנה"³¹²

פרשת הפיכתו של 'הריבון' בערד ממנהלת חבל לא דמוקרטית, הכפופה למשרדי הממשלה, לרשות מוניציפלית, היא ארוכה וסבוכה, ונדמה כי היתה תהליך מכאיב לרוב השותפים בו. תקופה זו, כפי שעולה ממסמכים שונים, מספרו של פונדק וכן מהראיונות שערכתי, היתה תקופה קשה עבור תושבי ערד ובעיקר עבור הנבחרים והממונים. כל המעורבים בדבר ניסו לכוון את המציאות לטובתם, והיחסים הלכו והידרדרו.³¹³

פרשה זו חשובה משום שהיא משקפת את האופן בו מתעצבים יחסי הכוחות בין התושבים, הרשות המקומית והשלטון המרכזי. בשל מורכבות הנושא אתאר רק את האירועים המרכזיים, אך אשתדל להמחיש בתוכם את הפרקטיקות השלטוניות שעיצבו את יחסי הכוחות.

עוד משלב מוקדם בחיי העיר החדשה ביקשו התושבים להשתתף בניהול חיי היומיום ובקבלת החלטות לגבי עניינים הנוגעים להם. דרך אחת להשתתפות כזו היתה באסיפות תושבים שהתקיימו מפעם לפעם ביוזמת החבל או התושבים. הוקמו 3 ועדות תושבים, שעסקו בפיקוח, סיוע וייעוץ למנהלת החבל: ועדת תרבות, ועדת ביטחון וועדת מחירים. באפריל 1963 הוחלט על הקמת ועד תושבים, ונערכו בחירות בהשתתפות 204 מצביעים.³¹⁴ הבחירות היו אישיות (כלומר לא על בסיס מפלגות), ולרשות הועד נבחר אברהם (בייגה) שוחט. הועד נפגש באופן קבוע עם פונדק, שהציג את מטרותיו למפגש בין מנהלת החבל לועד התושבים: מתן אינפורמציה על הנעשה, הצגת בעיות בהם החבל רוצה עזרה מצד הועד, והצגת בעיות או ביקורת של הועד כלפי החבל.³¹⁵

מסיכומי הפגישות נראה כי מתקיימת בהן 'משיכת חבל', בה כל צד מנסה לנכס סמכויות ולדחוק בצד השני. כך למשל מתקיים ויכוח בשאלת כפיפות ועדות המשנה וועד ההורים לועד התושבים או למנהלת החבל.³¹⁶ מבחינה פורמלית הסמכות נתונה בידי מנהלת החבל, אך הועד חש כי הוא מייצג את הציבור. דוגמא לכך עולה בפגישה בנובמבר 1963, כאשר דנים במינוי ועדת חינוך:

פונדק: "בדעתנו להקים בערד מוסדות מקבילים לכל רשות מוניציפלית, הממונים על ידי הרשות. לא נוכל להסכים למנוי ועדות מקצועיות על ידי בחירה של אסיפת תושבים. לחבל זכות יותר גדולה להכרעה בועדת תרבות מאחר והתקציב בידיו. עם גידול האכלוסיה לא תתאים ועדת התרבות לצרכים. הועד הוא שכונתי ולא של הישוב כולו".
יול: "הועד ייצג רק את אותם תושבים שירצו בו".³¹⁷

³¹² "הצו פורסם – המינויים מתעכבים", מעריב, 21.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג-3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.
³¹³ חשוב לציין כי אף אחד מהמרוואינים לא רצה להיכנס לפרטים בעניין זה.
³¹⁴ "תוצאות הבחירות לועד תושבים בערד", 4.4.63. ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד-1961-1964.
³¹⁵ "פרטיכל מפגישה עם ועד התושבים מיום 23.9.63", 23.9.63. מתוך: ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד-1961-1964.
³¹⁶ למשל: "פרטיכל מפגישה עם ועד התושבים מיום 23.9.63", 23.9.63. מתוך: ארכיון עיריית ערד.
³¹⁷ "ישיבה עם ועד התושבים 10.11.63", 10.11.63. ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד-1961-1964.

בתחילת 1964 הפסיק פונדק להיפגש עם חברי הועד, שביקשו ממנו במכתב לחדש את פגישותיהם הקבועות³¹⁸. במקביל פנו לוועדת ערד³¹⁹ ולשר העבודה אלון בבקשה להיפגש עמו, והוסיפו כי לא יתכן שכל תפקידים הוא לשמש 'דוורים לתלונות המתיישבים', ולתת לחבל עצות שאינן מתקבלות³²⁰. במהלך תקופה זו מתחיל לחץ מצד תושבים במטרה לסיים את עבודת החבל ולהעניק לערד מעמד מוניציפלי רשמי על ידי מינוי ועדה ממונה או קרואה או עריכת בחירות. ביוני 1964 נפגש בערד עם התושבים ועם הועד. בהמשך לדברים שאמר בפגישה, כותב אלון לוועד:

"נראה לי, שיש לשאוף להענקת מעמד מוניציפלי נבחר בבחירות הכלליות לרשויות המקומיות בנובמבר 1965. כן נראה לי שלקראת שנת תקציב החדשה, יש להקים ועדה ממונה או קרואה אשר תיטול על עצמה האחריות המוניציפלית"³²¹.

הוא מציע שבינתיים תקיים הנהלת החבל פגישות קבועות עם ועד התושבים, ואף מציע מתווה מסודר לוועדות והרכבן. אלון מוסיף כי גם לאחר כינון הרשות המוניציפלית יתכן כי הנהלת החבל תמשיך לפעול בתפקידי פיתוח האזור, ומסכם בבקשה:

"אני פונה אליכם לחדול מהמחלוקת ולהתרכז בפעילות מוגברת לגיבוש חברתי ופיתוח כלכלי של העיר החדשה"³²².

בספטמבר 1964 נבחר ועד חדש³²³, על בסיס ההצעה של אלון. הגדרת תפקידו היא להיות גוף המייצג את התושבים כלפי גורמים ציבוריים וממשלתיים בערד ומחוצה לה, וכן לטפל בבעיות של תושבי ערד בתחומי התרבות, חינוך, קליטה, שירותים וכו', בשיתוף פעולה עם מנהלת החבל³²⁴. ואולם התברר, כי הרצון בכינון רשות מקומית לא היה נחלתם של כל תושבי ערד. בתגובה להחלטה של אלון פנו תושבים מערד לשר הפנים (שפירא), העבודה (אלון) והשיכון (אלמוגי) והגישו עצומה בבקשה למנוע את שינוי צורת השלטון בעיר. הם כותבים כי:

"איננו בשלים ומוכנים עדיין לשאת את המעמסה של שלטון מוניציפלי ואנו חושבים שמוקדם לעשות צעד זה. לכן פנינו זו אליך לפעולה מזורזת לעיכוב כל כוונה של שלטון מוניציפלי בערד. אנו רוצים לחיות בעיר העתידי השונה מערי הפתוח האחרות, ואיננו אלא בצעדנו הראשונים"³²⁵.

בעקבות הפניה נערך דיון בנושא בוועדת ערד, שהחליטה כי לא תיטול כל יוזמה נוספת בנידון, וכי על התושבים להחליט רצונם בדרך דמוקרטית מקובלת ולפנות בהתאם למוסדות המתאימים³²⁶. בשלב זה התחיל כדור השלג להתגלגל במהירות, כאשר כל הנוגעים בדבר מנסים להשפיע על המתרחש. בערד התחלקו התושבים לשני מחנות: "החוג לקידום ערד"³²⁷ - התומך בפונדק ובהמשך פעולת החבל, ומחנה המתנגדים - שבראשו עמדו בייגה ותמה שוחט, ותבע הקמת רשות מקומית.

³¹⁸ מכתב משוחט לפונדק (ללא כותרת), 22.1.64. ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964.
³¹⁹ מכתב משוחט לוועדת ערד (ללא כותרת), 6.1.64. 22.1.64. ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964.

³²⁰ מכתב משוחט לאלון (ללא כותרת), 21.2.64. ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964.
³²¹ מכתב משר העבודה אלון אל ועד תושבי ערד (ללא כותרת), 15.6.1964. מתוך ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד - תיק פרוטוקולים, 1961-1964.

³²² מכתב משר העבודה אלון אל ועד תושבי ערד (ללא כותרת), 15.6.1964.
³²³ בהשתתפות כ- 70% מתוך 336 בעלי זכות בחירה. 'על המשמר', 4.9.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³²⁴ "פרטיכל משיבת ועד שהתקיימה בתאריך 11.10.64", 11.10.64. מתוך ארכיון עיריית ערד, תיק: חבל ערד - תיק פרוטוקולים, 1961-1964.

³²⁵ עצומה למניעת שינוי צורת השלטון בערד (ללא כותרת), 12.8.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.
³²⁶ "סכום דיון משיבת ועדת ערד שהתקיימה ביום 9 באוקטובר 1964 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה".

9.10.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.
³²⁷ בעת הבחירות עמד פונדק בראש רשימת 'החוג לקידום ערד', כך שהוא היה שותף פעיל במתרחש.

באסיפת תושבים שנערכה באוקטובר 1964, בהשתתפות כ- 140 תושבים, מתווכחים המשתתפים בעד ונגד קיום החבל. הרוח הכללית היא כי העניינים בערד לא מתקדמים לשביעות רצון התושבים, וכי כלל התושבים סבורים שאין לאפשר לממשלה להשתחרר מאחריותה במקום. התושבים נחלקים בשאלה אם הכרזה על מעמד מוניציפלי ושותפות ממשית של תושבים בניהול העיר תקדם את ערד יותר מהמשך פעולתו של החבל. תומכי החבל טוענים: "אנו לא נלחמים בעד חבל, אנו בעד שהממשלה תמשיך להיות אחראית על ערד", ומוסיפים כי העיר קטנה מכדי להתנהל באופן עצמאי. מתנגדיהם טוענים כי יש למנות מועצה ממונה ל- 5 שנים, כך שניתן יהיה להמשיך לפתח את העיר בלי בחירות ובלי לחצים פוליטיים, אבל לא באמצעות החבל. הם מוסיפים כי תושבים רבים חתמו על העצומה משום שהבינו שמעמד מוניציפלי כרוך בתשלום מיסים, שלא שולמו עד אז בערד. באסיפה הוחלט לקיים משאל תושבים בנושא המשך קיום הנהלת החבל מול מועצה ממונה³²⁸. במשאל, שנערך למחרת, הצביעו 57% (121 תושבים) בעד המשך קיום החבל, ו- 43% (92) בעד מועצה ממונה³²⁹.

בשיחה עם "החוג לקידום ערד" הבהיר הממונה על מחוז הדרום כי ההחלטה על המוניציפליזציה נובעת למעשה מהחלטת משרד העבודה להפסיק את פעילות מנהלת החבל, ולכן איננה ברת שינוי³³⁰. בנוסף מבהיר מנכ"ל משרד העבודה אלתר ליו"ר הוועד החדש גברון כי הדרישה למתן סטטוס מוניציפלי באה מהוועד הקודם, שנבחר על ידי התושבים והוכר על ידי מנהלת החבל ומשרד הממשלה כמייצג את רצונם³³¹.

בנובמבר 1964 התקיימה פגישה בין שר העבודה אלון, שר השיכון והפיתוח אלמוגי, סגן שר הפנים י. בן מאיר, ונציגים נוספים מהמשרדים הרלוונטיים, והתקבלה 'פה אחד' ההחלטה על מוניציפליזציה של ערד³³². ועדת המשנה שהוקמה לצורך גיבוש המלצות, החליטה על כינון מועצה ב- 15.1.65, עם תקופת חפיפה למנהלת החבל, שתפעל עד ה- 1.4.65. המועצה תמנה 9 נציגים: 4 נציגי משרד ממשלה³³³ ו- 5 נציגי ציבור שיומלצו על ידי ועד התושבים³³⁴. בדצמבר חתם שר הפנים על צו לכינון מועצה מקומית בערד³³⁵ החל מה- 15.1.65.

בשלב זה החלו שני תהליכים מקבילים, שנגעו לאופן בחירת נציגי הציבור לוועדה. האחד- תהליך מקומי (בערד) של בחירת נציגים והכנה לקראת כינון המועצה. השני- מסע לחצים של המפלגות השונות על שר הפנים לגבי הרכב המועצה. שני התהליכים המקבילים גרמו לשינויים בתוכנית בהחלטה על ההרכב העירוני והפרסונלי של המועצה הממונה, שנעו בין מועצה של נציגי ממשלה בלבד, מועצה של נציגי ציבור בלבד, מועצה של נציגי מפלגות, או שילוב של ההצעות. גם גודל המועצה השתנה ונע בין ארבע לאחד עשר נציגי ציבור³³⁶.

³²⁸ "פרטי-כל אסיפת תושבים מיום 25.10.64", 25.10.64. ארכיון עיריית ערד. תיק: חבל ערד- תיק פרוטוקולים, 1961-1964.
³²⁹ הצביעו 215 מתוך 335 בעלי זכות בחירה. "פרטיכל משאל עם שנערך ביום 26.10.64", 26.10.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³³⁰ "ערד – מכתבן 16001 מיום 21.20.64", 29.10.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.
³³¹ "כנון רשות מקומית לערד – מכתבכם מיום ה- 24 בספטמבר 1964", 26.10.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³³² "סיכום פגישה אשר התקיימה בלשכת שר העבודה בירושלים ב- 17 בנובמבר 1964", 17.11.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³³³ משרד הפנים, משרד העבודה, משרד השיכון ומשרד נוסף שימונה על ידי משרד הפנים. גם בנושא זה היה ויכוח משום שפונדק וחברי ועדת ערד התנגדו לנציגות משרד הסעד במועצה.

³³⁴ "פרטיכל משיבת הוועדה לבחינת שאלת המוניציפליזציה של ערד שהתקיימה ביום ב' 7 בדצמבר 1964 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה", 7.12.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³³⁵ "כנון המועצה המקומית לערד", 21.12.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.
³³⁶ "פרטיכל משיבת הוועדה לבחינת שאלת המוניציפליזציה של ערד שהתקיימה ביום ב' 7 בדצמבר 1964 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה", 7.12.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9; וגם- "פרטיכל משיבתה השנייה של

בתהליך המקומי מילא הוועד את ההנחיות שקיבל ברצינות, וערך בחירות על מנת להחליט על נציגיו. הבחירות נערכו ב- 4.1.65, בהשתתפות 409 בוחרים. הזכות לבחור ניתנה לכל התושבים מעל גיל 18, ללא הגבלה על משך המגורים במקום. הזכות להיבחר ניתנה לכל מועמד על בסיס אישי, ללא שיוך מפלגתי, בתנאי שהציג רשימה של 20 תומכים. מתוך שבעת המועמדים הראשונים שנבחרו – השישה הראשונים השתייכו לתומכי פונדק, והשביעית – תמה שוחט, לסיעה המתנגדת לו³³⁷. עובדה חשובה היא כי פונדק 'חצה את הקווים' בבחירות, בכך שהציע את עצמו למועצה כתושב ערד, ואף נבחר במירב הקולות.³³⁸

הבחירות נערכו בידיעת משרד הפנים ומשרד העבודה, אך מבלי שהוכרו באופן רשמי. כפי שמסביר ורדימון, הממונה על מחוז דרום במשרד הפנים:

"הבחירות קוימו ללא השתתפותו של נציג משרדנו מתוך הגישה העקרונית כי משרדנו אינו רואה את עצמו קשור בתוצאות בכל צורה העשויה להגביל את שיקול דעתו החופשי של שר הפנים במינוי חברי המועצה הממונה. ביחד עם זאת לא שללנו את האפשרות, כי משרדנו עשוי לראות בתוצאות אלה חומר עזר בעל ערך מסוים לצורך מינוי חברי המועצה הממונה שייצגו את ציבור התושבים"³³⁹.

תוצאות הבחירות הועברו למשרד הפנים, ובהסתמך על תוצאותיהן המליץ ורדימון למנות את 4 הנבחרים הראשונים – בהם פונדק ותומכיו, ואת נציגת האופוזיציה – תמה שוחט³⁴⁰. אלא שהתברר שהעניין לא יעבור בקלות- ומיד קמו מתנגדים לבחירות. המפד"ל, המפלגה הליברלית, ואחדות העבודה- פועלי ציון שיגרו מכתבים למשרד הפנים, בהם **דרשו** למנות את תומכי המפלגה המקומיים למועצה³⁴¹. אחדות העבודה הגדילו לעשות כששלחו מכתב חריף למנהל המחלקה לרשויות מקומיות במשרד הפנים:

"בשבועות האחרונים הגיעו אלינו שמועות שמשרד הפנים עומד למנות את הוועד המקומי הראשון בערד שלא לפי הנוהג המקובל [...] כנציגי התושבים ימונו כאלה שהיו מועמדים בבחירות האישיות שנערכו במקום. לא יחסנו כל ערך לשמועות אלה מאחר וידעו שלפי הנהג הקיים מתמנה הוועד ע"י שר הפנים תוך התיעצות עם נציגי המפלגות במקום ובמרכז. מאותה סיבה החרמנו חברנו את הבחירות האישיות שנערכו במקום ולא השתתפו בהן לא כבוחרים ולא כמועמדים – נבחרים. [...] לפי הערכות ריאליות של יחס הכוחות בין המפלגות השונות במקום מגיע כוחנו ל- 25%-30% **והננו תובעים** ששניים מבין חברינו ימונו לוועד המקומי, המומלצים על ידינו הם בנימין שקדי ושוקה הד. **הננו שוללים בכל תוקף** כל ניסיון שהוא להרכיב את הוועד המקומי בערד או בכל מקום אחר על פי בחירות אישיות המבטיחות מראש שהמפלגה הגדולה במקום גם אם הנה מיעוט תזכה בכל המקומות בועד..."³⁴².

הוועדה לבחינת שאלת המוניציפליזציה של ערד שהתקיימה ביום 26 בינואר 1965 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה, 30.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401; וגם – "המ"מ ערד – הרכב המועצה הממונה", 17.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³³⁷ "המ"מ ערד- הרכב המועצה הממונה", 17.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³³⁸ כלומר – הוא ישב במועצה כנציג ציבור ולא כנציג הממשלה, אף כי היה עובד הממשלה באותה תקופה.

³³⁹ "המ"מ ערד- הרכב המועצה הממונה", 17.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³⁴⁰ את המקום החמישי ברשימת הנבחרים חלקו תומכי פונדק חיימוני ושניידר, עם קולות כל אחד. שוחט קיבלה 182 קולות, כך שהיה היגיון ייצוגי בהכנסתה לרשימת המועצעים למועצה. "המ"מ ערד- הרכב המועצה הממונה", 17.1.65.

ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³⁴¹ "מינוי ועד מקומי בערד", 22.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401; "נציגנו [המפד"ל] למועצה המקומית בערד", 25.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401. "נציגות לליברלים במועצה הממונה בערד", 12.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁴² "מינוי ועד מקומי בערד", 22.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401. ההדגשות שלי.

בתגובה לכך כותב מ"מ הממונה על המחוז: "לדעתי אין כל הוכחה לביסוס הטענה בדבר כוחה של מפלגה זו או אחרת במקום"³⁴³. מתוך ששת השמות שהציעו המפלגות השונות – אדם אחד בלבד הציג את מועמדותו בבחירות שנערכו בעיר זמן קצר קודם לכן³⁴⁴. תביעה נוספת הגיעה מהציבור הדתי בערד, שבחר ועד דתי וביקש למנות נציג מטעמו, על בסיס אישי ולא מפלגתי³⁴⁵.

ועד תושבי ערד העביר את החלטותיו לגבי הרכב המועצה, וקבע כי נציגי הציבור יהוו רוב המועצה, מספרם יעמוד על שבעה, והם יכללו את שבעת הנבחרים³⁴⁶ הראשונים בבחירות³⁴⁷. ימים אחדים לאחר מכן נפגשו חברי הוועד שניידר וכהן עם דב רוזן – מנהל המחלקה לעיריות ומועצות מקומיות, ותבעו כי רק החמישה הראשונים ברשימה ימונו למועצה. הם הוסיפו כי אם לא תתקבל עמדתם יסרבו כל חברי הוועד לקבל מינוי כחברי מועצה³⁴⁸.

אנשי משרד הפנים ניסו לעמוד על רצינות 'האיום', ולהציע חלופות שיענו על צרכי הציבור והמפלגות. בין היתר הציעו לוותר לגמרי על נציגי הממשלה. הקושי המרכזי בהרכבת המועצה הוא שלא היה שום קריטריון אובייקטיבי שיכול לשמש קנה מידה בדבר הרכב יחסי הכוחות הציבוריים במקום³⁴⁹. בשל קושי זה החליטו אנשי משרד הפנים לכנס בערד פגישה רבת משתתפים עם כל 18 המועמדים בבחירות, וכן עם נציגי המפלגות ונציגי הוועד הדתי, על מנת להעריך את עמדות הציבור לגבי המועמדים. הפגישה נערכה ב- 17.2.65 ברוב עם, והמועמדים הציגו את עמדותיהם בעד ונגד תוצאות הבחירות ותקפותן³⁵⁰, וכן על היקף המועצה הממונה והרכבה. חלק מהמשתתפים העבירו הצעה עם רשימת שמות מומלצת³⁵¹. בתגובה לפרוטוקול שהועבר אליהם כתבו תושבי ערד לשר הפנים כי הפרוטוקול, כמו גם ההרכב בו נערכה הפגישה, איננו מקובל עליהם, משום שהנכשלים בבחירות תמיד ימצאו סיבה להטיל בהן דופי:

"התיעצות מעין זו שנערכה בערד, ואשר מתפקידה היה לאשר את דעת משרד הפנים כאילו קיימים קשיים בהרכבת המועצה מחמת חילוקי דעות בקרב התושבים, נראה לרגע קט כאילו השיגה את מטרתה. אך לא כן הדבר, מאחר וכל הציבור קבל את מרות תוצאות הבחירות, ולאחר 'הישיבה המזורזת' הזאת חזר השקט לקדמותו. ברור היה שפגישה זו לא נועדה כדי לברר מי יהיה במועצה לטובת העיר, אלא, מטרתה האחת היתה להכניס נציגות של המפלגה הדתית למועצה.... [...]. אנו עומדים על תביעתנו בתוקף, למנות נציגים למועצה אשר יהיו נציגיו של הציבור, כפי שבא לידי ביטוי בתוצאות הבחירות בהן השתתפו למעלה מ- 86% בוחרים, ולא נציגיו של שר

³⁴³ "מינוי ועד מקומי בערד – פנית אחדות העבודה", 22.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.
³⁴⁴ (מתוך 18 מועמדים שהציעו עצמם) "פרוטוקול משיבת ועדת הקלפי לבחירות נציגי התושבים למועצה בערד", 1.1.65.

ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁴⁵ "יציג הציבור הדתי במועצה", 31.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁴⁶ לפי סדר הבחירה: יצחק פונדק, אשר וקסמן, אברהם כהן, שרה פרידמן, זאב חיימוני, עמוס שניידר, תמה שוחט.

³⁴⁷ "תשובה למכתבך מיום 18.9.64", 21.1.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁴⁸ "הרכב המועצה בערד. סמוכין: מכתבכם מיום 21.1.65", 2.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁴⁹ בדרך כלל במינוי מועצה ממונה היו מסתמכים על תוצאות הבחירות הכלליות הקרובות ביותר לצורך הערכת יחסי הכוחות הפוליטיים, אך ערד עוד לא היתה קיימת בעת הבחירות הכלליות. "הרכב המועצה המקומית ערד – מכתבך 6601 מיום 2.2.65, 9.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401; "הרכב המועצה המקומית ערד – מכתבכם מס' 6131 מ- 9.2.65", 12.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁵⁰ אף אחד, כולל משרד הפנים, לא הטיל דופי בטוהר הבחירות ואופן התנהלותן. הטענות היו סביב מספר סוגיות שונות: סיעת המתנגדים טענה שהופעל לחץ על העולים, גם אלה שהגיעו לערד ימים אחדים קודם לכן, להצביע – ומטבע הדברים הם בחרו בפונדק, שהיה בעל הסמכות מבחינתם. טענה נוספת היתה על כך שבעוד הציבור נחלק 'למחנות', הבחירות היו אישיות- רובניות ולכן לא יכלו לבטא את דעת המיעוט. נציגי המפלגות טענו כי בחירות אישיות ולא מפלגתיות הן דבר לא מקובל בישראל. 'החוג לקידום ערד' מחה על השתתפותם של המועמדים שנכשלו בבחירות בפגישה עם משרד הפנים – מבלי שעמדות הנבחרים יקבלו עדיפות כמייצגות את רצון הציבור.

³⁵¹ "פרוטוקול מפגישה עם נציגי תושבי ערד בענין הרכב המועצה המקומית ערד מיום 17.2.65", 17.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

הפנים. [...] ניסיונו של נציג משרד הפנים להראות על מחלוקת בין התושבים, רק בא להוסיף על דבריו וכוונותיו כי שר הפנים יעשה כראות עיניו אפילו אם דעת הציבור כולו תהיה אחידה³⁵².

גם עובדי החבל לא מרוצים ממהלך העניינים. פייטלסון, המשמש כאדריכל ראשי, פונה לשר העבודה ושר הפנים וכותב כי:

"כל הזמן חשבנו את עצמנו לאנשים בעלי רמה, לאנשים פעילים, הרוצים לתת מכשורונם לפתוח העיר, נשארנו עם הרצון ולא יותר. במצבנו כיום, אין כל חשיבות להחלטותינו ולא לועדים שאנו בוחרים. כאשר כדאי הדבר לממשלה, או יותר נכון למפלגות, יפעלו לפי הקיום הרצויים להן. עתה [כש]רואים שאין מוצא נוח למנוי מועצה שתיצג את האינטרסים המפלגתיים השונים כראוי, כדאי לותר על כל הדמוקרטיה ולחפש פתרון נוח יותר למושכים בחוטים³⁵³."

בעוד אנשי משרד הפנים ממשיכים בהתכתבות בניסיון למצוא פשרה מקובלת, מתריע עודד מסר, מנכ"ל משרד העבודה ויו"ר ועדת ערד, בפני דב רוזן כי אם משרד הפנים ימשיך להתמהמה לא תוכל המועצה לעמוד בתחילת אפריל, וכי במועד זה יופסק מימון החבל ותשלום המשכורות לאנשיו³⁵⁴. רוזן משיב במכתב חריף, שחושף את המתרחש 'מאחורי הקלעים' של הפרשה:

"הנני מצטער שמאמצי המרובים למנות את המועצה הראשונה בערד בהתאם להמלצות הועד הבינמשרדית (וברשות מר פונדק) עלו בתוהו. שכן, עריכת הבחירות 'הפרטיזניות' לועד המקומי ביום 4.1.65, ומלחמתו של מר פונדק בשר הפנים שיקבל תכתבו בדבר הרכב המועצה, מקשות ביותר על ביצוע המלצות הועד הבינמשרדית [...]. כבר הודעתי גם לך, כי משרד הפנים לא יכול להכיר בועד מקומי שנבחר לא ע"פ הוראותיו ובלי פיקוחו [...] ענין זה נודעת לו חשיבות עקרונית ושום לחץ אינו יכול להזיז את משרד הפנים מעבדתו זו. שר הפנים אינו יכול להתעלם מתביעותיהם של גורמים ציבוריים שונים התובעים נציגות במועצה הממונה, ששר הפנים אחראי על הרכבה אחריות ציבורית ופרלמנטרית ולא רק חוקית בלבד. [...] מלחמת הועד בהשראת מר פונדק, להלחם בשר הפנים 'להיכנע' לדרישתם בדבר ההרכב האישי של נציגי הציבור בערד, מסבכים העניינים ויוצרים אווירה בלתי נוחה שלא ידענו כמותה בשום מקום אחר בעת ששקדנו על מינוי מועצה ראשונה. יתכן ומר פונדק 'שבו' כעת בידי הועד יציר כפיו וקשה לו לצאת מן הסבך אותו יצר במו ידיו³⁵⁵."

לבסוף החליט שר הפנים, למנות 11 חברים למועצה, כולם נציגי ציבור: השבעה שנבחרו בבחירות, 3 נציגי מפלגות (מפד"ל, ליברלים, אחדות העבודה), ונציג הועד הדתי³⁵⁶. בישיבת המועצה הראשונה, שנערכה ב- 31 למרץ 1965, נבחר יצחק פונדק לכהן כראש המועצה³⁵⁷. אך בזאת לא תמו הקשיים. המועצה הראשונה החלה לפעול באפריל 1965, כאשר הבחירות לרשויות המקומיות תוכננו להתקיים בנובמבר 1965. במהלך הדיונים על המוניציפליזציה של ערד סוכם כי תקופת כהונתה הראשונה תהיה כשנתיים ולא יתקיימו בחירות בנובמבר, אך הועלתה אפשרות להחלפת נציגים בעקבות

³⁵² "פעילות משרד הפנים לכנון המועצה המקומית בערד", 23.2.1965. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401. ההדגשה במקור.

³⁵³ מכתב מפייטלסון אל שר השיכון, העבודה והפנים (ללא כותרת), 10.3.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³⁵⁴ "מועצה ראשונה – ערד", 26.2.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁵⁵ "מועצה ראשונה – ערד – מכתב מס' 21 מ- 26.2.65", 2.3.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401. ההדגשות שלי.

³⁵⁶ "פקודת המועצות המקומיות, 1941, צו המועצות המקומיות (ב) תשי"ג – 1953, מינוי חברי המועצה המקומית ערד", 28.3.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401; "המועצה המקומית ערד – הזמנה לישיבה הראשונה של המועצה הראשונה", 26.3.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁵⁷ "הודעה בדבר בחירת ראש המועצה המקומית ערד", 29.4.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

הבחירות לכנסת השישית³⁵⁸. עם זאת – בעת המינוי המועצה לא פורסם עניין זה באופן גלוי, כנראה משום שלא רצו ללבות את הרוחות הסוערות. ואכן- מיד עם פירסום הצו בדבר דחיית הבחירות המקומיות בערד³⁵⁹, פתחו המפלגות במתקפת מברקים על שר הפנים:

"גוש חירות ליברלים מוחה נמרצות על החלטתך לא לקיים בחירות... וכך לגזור מתושביה [הזכות] לבחור מעצמם את נציגיהם למועצה. אנו מבקשים לבדוק את החלטתך מחדש"³⁶⁰.

"המערך שמיצג את מפאי ואחדות העבודה, המהווים חלק גדול של צבור התושבים בערד, שמע בתדהמה החלטתך בדבר ביטול הבחירות למועצה המקומית בערד. אנו מבקשים ותובעים שתקיים הבטחתך הקודמת...[...] כדי להסיר סערת רוחות וזעזועים חברתיים ציבוריים מיותרים"³⁶¹.

המתנגדים לדחיית הבחירות כינסו מסיבת עיתונאים, ומהתקשורת עולה כי באותה נחישות בה נלחמו תושבי ערד לסילוק הלחץ המפלגתי והכרה בבחירות האישיות למינוי המועצה, כך נלחמו הפעם למען המטרה הפוכה. במסיבת העיתונאים הציגו הדוברים שגיב (מזכיר מועצת הפועלים), פטישי (מזכיר אחדות העבודה), אברהם שוחט, ושקדי (אחדות העבודה) את פירוט ההשתייכות המפלגתית של חברי המועצה הנוכחית, אך טענו כי מבין חמישה חברי מפא"י במועצה, רק שניים הכריזו על שיוכם המפלגתי ואילו האחרים, בהם פונדק, נמנעו מלהגדיר את עצמם. עוד טענו, כי שר הפנים הפלה לטובה את הדתיים – שמספרם בעיר אינו עולה על שמונה³⁶². הפעם היתה הסערה קצרה, והמועצה המשיכה לפעול עד הבחירות, שנערכו בנובמבר 1967.

סיפור המוניציפליזציה חשוב משום שהוא מדגים כיצד מתעצבת מערכת היחסים בין השלטון המקומי המתהווה לשלטון המרכזי. בהחלטה על שינוי המעמד המוניציפלי נעתר לכאורה השלטון לבקשתם של תושבי ערד³⁶³, אם כי לא היה מוכן להתחרט כשהיו ראיות מוצקות לכך שרבים בעיר מתנגדים לשינוי. משרד הפנים מתייחס באופן דו ערכי לבחירות כשהוא שולל אותן ומכיר בתוצאותיהן בו זמנית, ולאורך כל הדרך מועבר לתושבים המסר כי סמכות ההכרעה לא נתונה בידיהם. גם התושבים משחקים 'משחק כפול' ביחסם למעורבות המפלגות בנעשה בעיר כשהם שוללים את מעורבותן מצד אחד, ומשתמשים בהן להפעלת לחץ מצד שני. גישת המפלגות לנושא- שבהינן מכתב שוללות את הלגיטימציה של תושבי ערד לנהל את ענייניהם ומציגות תביעות ודרישות, מלמדת פרק חשוב על הקשר בין המשטר המפלגתי – פוליטי ליחסים בין השלטון המקומי והמרכזי. אדון בנושא זה גם בפרק הבא.

חשיבות שלב המעבר לעתידה של ערד

"מבחינת תכנון העיר יש לאוכלוסיתה הנוכחית משמעות נוספת: היא איננה מהווה רק חלק מן האוכלוסיה שאליה מנסים להתאים את התכנון כי אם היא בעצמה ממלאת תפקיד בביצוע תכנון

³⁵⁸ "פרטיכל משיבת הועדה לבחינת שאלת המוניציפליזציה של ערד שהתקיימה ביום ב' 7 בדצמבר 1964 בלשכת המנהל הכללי של משרד העבודה", 7.12.64. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9.

³⁵⁹ "הודעה בדבר מועד הבחירות למועצה מקומית ערד", 27.8.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁶⁰ "הודעה בדבר מועד הבחירות לרשויות מקומיות שונות", 3.9.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁶¹ מברק מאלכס ברלב לשר הפנים (ללא כותרת), 29.8.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁶² "מפא"י ואח"ע בערד דורשות לקיים בחירות למועצה", דבר, 29.8.65. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401.

³⁶³ אם כי יתכן מאוד שגורמים נוספים, כמו מערכת היחסים העכורה בין פונדק לאלון והקושי המתמשך בקידום ענייני החבל, הביאו את משרד העבודה להענות בקלות רבה מאוד לבקשת התושבים.

זה: להוות גרעין אנושי ראשוני שיקדם את העיר בצעדיה הראשונים מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית³⁶⁴.

שלב המעבר היה משמעותי מאוד לעתידה של ערד, משום שבו נבנה גרעין האוכלוסיה הייחודי, המחוייב, והנאמן. ייחודה של האוכלוסיה מבחינה דמוגרפית היטיב עם הדימוי היחודי של ערד ומשך אליה תושבים רבים. הבידוד והריחוק יצרו היוו עבור התושבים חוויה חלוצית שקשרה אותם לעיר. על אף הקושי המאבקים סביב המוניציפליזציה עוררו בתושבים תחושת שליחות, וגיבשו אותם סביב מטרה משותפת לפיתוח העיר.

³⁶⁴ "מחקר ערד – ד"ח התקדמות מס' 7 ליום 30.6.1964", 30.6.1964. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9 עמ' 2

פרק 7- ערד- אוטופיה מתגשמת?

הפרקים הקודמים עסקו בהרחבה בהיבטים הפיזיים, הכלכליים והחברתיים של תכנון ערד. בפרק זה אבקש לבחון את הביצוע של התכנון, בשני מובנים:

האחד: לבחון את הגשמת התכנון- כלומר, באיזו מידה ענתה המציאות בערד בתום העשור הראשון על כוונת המתכננים?

השני: לבחון את אופן הביצוע של התכנון- כלומר, אילו פרקטיקות אפשרו (או מנעו) ממנהלת החבל ובהמשך מהמועצה המקומית בערד להוציא אל הפועל את התכנון?

עם סיום עבודת החבל הפכה הרשות המקומית למייצגת המרכזית של אינטרס הפיתוח של ערד, וביקשה לממש את חזון התכנון של העיר. היכולת לעשות זאת היתה תלויה במידת השליטה שהיתה לרשות בתהליכים השונים, וככל ששליטתה התמעטה – כך התרחק התכנון מהביצוע. כלומר - מידת ההצלחה של התכנון קשורה קשר הדוק אל מידת השליטה בתהליכים שאיפשרו להוציא את התכנון אל הפועל – בעיקר באיכלוס ובתעסוקה.

בנוסף אבקש לטעון, כי השינויים שהתרחשו במידת השליטה של המועצה המקומית בתהליכים אלה, משקפים במידה רבה את השינויים הפוליטיים, הכלכליים והחברתיים שהתרחשו במדינת ישראל באותן שנים.

פרק זה יתמקד מבחינה כרונולוגית בעשור הראשון לערד, אך יגלוש לעיתים לשנים מאוחרות יותר – כדי להסביר את התהליכים בתוך פרספקטיבה היסטורית.³⁶⁵

7.א. היחס לתכנון והדימוי העירוני

על מנת להבין את התהליכים שהתרחשו בעשור הראשון לערד, יש לבחון מי בעצם 'נשא' את חזון התכנון. כל זמן שמנהלת החבל פעלה – לכאורה לא היתה סתירה בתחום זה: הממשלה היא שהחליטה להקים את ערד, והיא גם זו שהוציאה את התכנון אל הפועל, באמצעות מנהלת החבל. ואולם – כשקמה רשות מקומית – ירשה הרשות את 'חזון התכנון' ולקחה על עצמה להביאו לידי מימוש. נאמנותם של תושבי ערד ושל הרשות המקומית לחזון זה קשורה גם בכך שחלק מאותם תושבים היו בפועל גם המתכננים, שעברו להתגורר במקום ונקשרו אליו, בתהליך שהפך אותם ממתכננים ל'מתוכננים':

"ניסיון זה של עבודת התכנון מתוך אתר העיר [...] יש בו משום גישה חדשה לחלוטין לגבי הקשר בין המתכנן וה'מתוכנן', דבר העשוי לתרום רבות הודות להיכרות האישית עם תנאי המקום והתקשרות אליה"³⁶⁶.

כמה מבין הדמויות המשמעותיות בתכנון וההקמה של ערד- פונדק, שוחט, פייטלסון ואחרים – המשיכו להתגורר בערד בשנים שאחרי סיום עבודת החבל, ואף הנהיגו את הרשות המקומית. תושבי

³⁶⁵ הערה מטודולוגית חשובה: הפרק הזה נכתב על בסיס מספר ראיונות, תחקירים 'בלתי פורמליים' שעשיתי למכרים מערד, וליקוט פרטי מידע מעשרות מסמכים שונים ומתקופות שונות, כדי להצליח לחבר את הפאזל כולו לכדי רצף קוהרנטי. חלק מהמסמכים העוסקים באיכלוס נכונים לשנים מאוחרות יותר (עד שנות השמונים), משום שאלה המסמכים שמצאתי- אך אני מניחה שהעיקרון היה דומה. האנשים שראיינתי- בעיקר תמר רובנישטיין וזוהר גינדל, עשו את תפקידם במשך שני עשורים, ולא זכרו בדיוק 'מה' קרה 'מתי', כך שיתכן שיהיו אי דיוקים כרונולוגיים בתיאור התהליכים. השתדלתי להתמקד באופן העקרוני שבו פעלו התהליכים ולהסביר אותם.

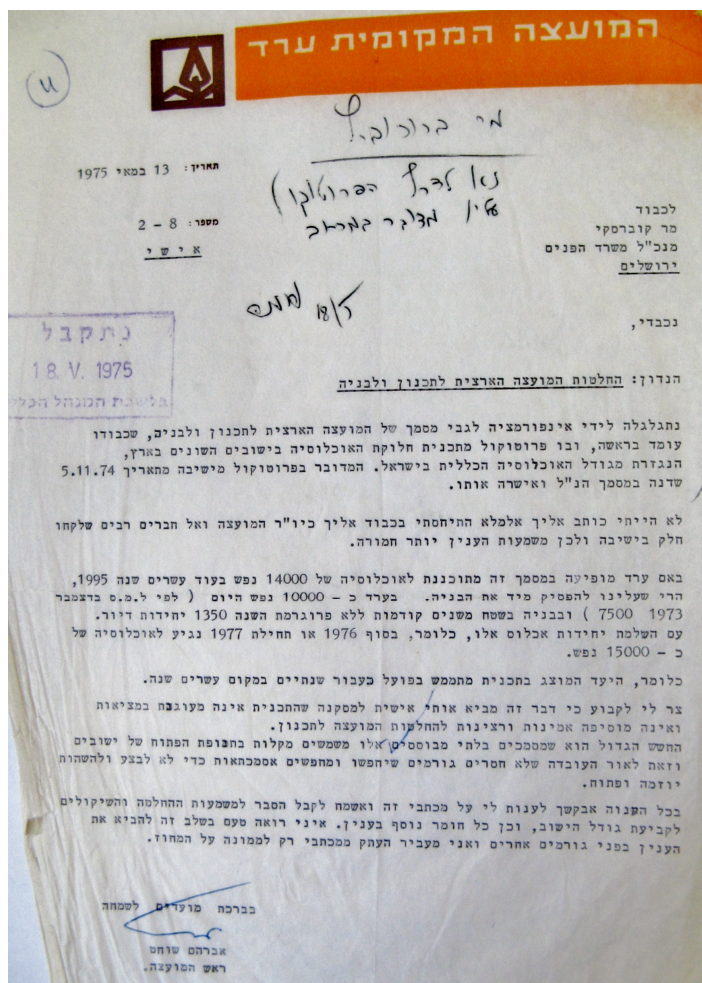
³⁶⁶ "מחשבות יסוד לתכנון העיר ערד", 1.4.62, א. שר (אדריכל ראשי לחבל ערד). ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752; עמ' 3.

ערד והרשות המקומית היו נאמנים לחזון התכנוני שלהם, וחזרו והדגישו אותו כתופעה שהיא חלק בלתי נפרד מהייחוד של ערד:

"העיר ערד קיימת מאז 1962, וכל דבר שמתרחש בה נעשה על פי תוכנית אב. זה נשמע אולי כדבר ההגיוני ביותר שיכול להיות – אך זו תופעה נדירה למדי בנוף האורבני הישראלי. איכלוסה של ערד, אף הוא לא נעשה ללא תיכנון ומחשבה מוקדמים: גרעין של ילידי הארץ קלט בהדרגה עולים חדשים. כך נוצר כור היתוך, המאחד אוכלוסיה ותיקה עם חדשה" (מ"מ ערד 1978).

ואולם – בניגוד לנאמנות התושבים, נראה כי המדינה פחות מחוייבת לחזון זה וליעדי הפיתוח של העיר, כפי שעולה, ממכתבו של שוחט, המוחה על הגבלת יעדי הפיתוח של ערד³⁶⁷. הוא מוסיף כי הערכות מעין אלה משמשות עילה להשהיה ומניעה של תהליכי פיתוח. בתגובה כותב ברוצקוס כי ערד היא אכן לגידול ופיתוח מוצלח, אך המועצה הארצית לתכנון ובניה מחוייבת ל'איזון' ולא יכולה לרכז את כל מאמצי הפיתוח בנגב המזרחי רק בערד³⁶⁸.

בהמשך הפרק אראה כיצד אי ההתאמה בין יעדי הפיתוח של ערד לבין המדיניות הממשלתית מהווה קושי משמעותי עבור המועצה לכל אורך הדרך.

³⁶⁷ "החלטות המועצה הארצית לתכנון ובניה", 13.5.1975. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 9445/27, מ"ל: 50.0/96/1092.
³⁶⁸ מכתב מברוצקוס אל המנהל הכללי ליד ראש אגף התכנון (ללא כותרת), ללא תאריך. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 50.0/96/1092, 9445/27.

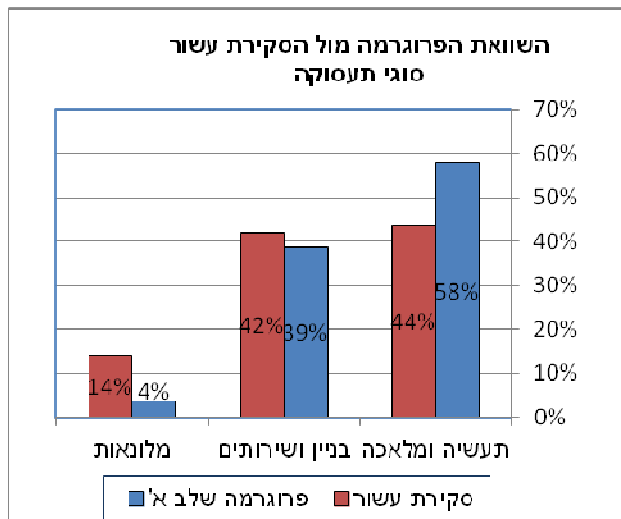
7.7. סקירת עשור – התכנון והביצוע

"לסיכום יש לומר כי אחרי עשר שנים של קיום ערד צעדנו בדרך עליה חשבנו. הגענו לעיר של כרבתת תושבים אשר בסיסה תושבים אשר בסיסה הכללי והחברתי מוצק. אין לנו ספק כי לאור העבר יש לנו בסיס איתן להגיע בעוד עשר שנים לעיר של 25,000 נפש, מסודרת, יציבה, אשר משמשת מקור לגאווה לתושביה ולכלל ישראל".³⁶⁹

בשנת העשור לערד הוציאה המועצה המקומית סקירה ובה נתונים שונים על העיר. במאמרם³⁷⁰ ערכו שנער ומר השוואה בין סקירה זו לבין התכנון בפרוגרמה. אשתמש בסקירה, בפרוגרמה ובמאמר של שנער ומר, על מנת להציג תמונה של ערד בתום העשור הראשון.

מספר התושבים בערד בשנת 1972 נע בין 6,200 – לפי נתוני הל"מ"ס (שנער ומר, 1979), ל- 9,000 נפש, שהם כ- 2,400 משפחות, לפי הסקירה של המועצה. מתוך המשפחות ישנן 900 משפחות של עולים- מחציתם מבריה"מ ומחציתם ממדינות אחרות, וכ- 1,500 משפחות של ותיקים.³⁷¹

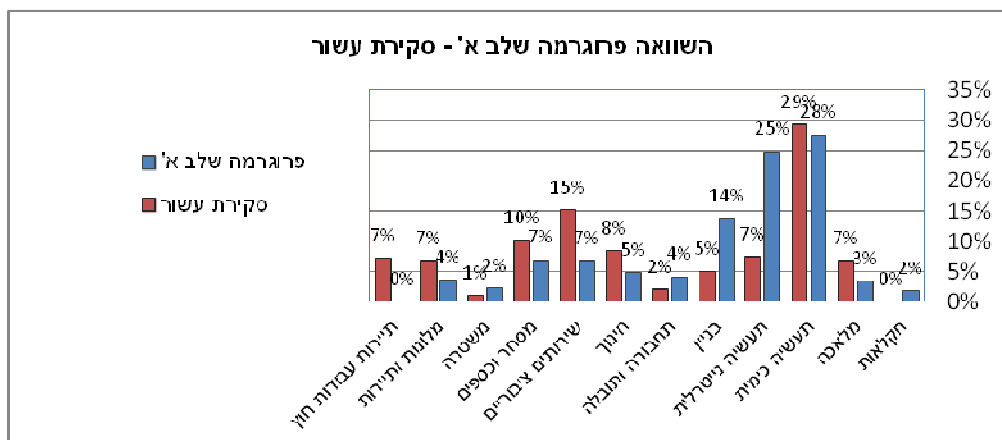
מבחינת אוכלוסיה עולה כי הנחיות הפרוגרמה מתקיימות באופן כללי, ויש סטיות קלות מהמתוכנן. גודל המשפחה הממוצע עומד על 3.5 וזהה לפרוגרמה. שיעור ילידי הארץ גבוה יותר מהמתוכנן וכך גם שיעור הילדים, עובדה שניתן להסביר בכך ששיעור הרווקים נמוך מהמתוכנן (שנער ומר, 1979; ברוצקוס ואחרים, 1961).

מבחינת תעסוקה – מסקנתם של שנער ומר היא כי יש התאמה גבוהה למדי בין הפרוגרמה והסקירה: כוח האדם העובד קטן מהצפי ב- 13% אחוז, ועומד על 2,965 עובדים. מבחינת התפלגות התעסוקה יש פערים בין הפרוגרמה לבין המציאות. אחוז המועסקים בתעשייה נמוך יותר מהצפי בפרוגרמה, אחוז המועסקים במלונאות גבוה בהרבה, ואחוז העובדים בבניין ושירותים דומה למדי³⁷². לעומת זאת – בחינת הנתונים לעומקם העלתה כי מסקנה זו איננה מדויקת, וכי הפערים מצביעים על הבעיות במבנה התעסוקתי של ערד – שיוצגו

בהמשך הפרק. בחינה זו העלתה כי הפער המשמעותי ביותר בין הפרוגרמה לסקירה הוא בתעשיות הניטרליות. פערים גדולים נוספים קיימים בתחום הבניה, ובתחום השירותים הציבוריים – בהם העריכה הפרוגרמה כ- 7% מועסקים, לעומת 15% שהועסקו בתחום³⁷³. עם זאת, למרות הפערים, התחומים מאזנים זה את זה והעיר עומדת בהצלחה ביעדי התעסוקה מבחינת שיעור ההשתתפות בכוח העבודה³⁷⁴, העומד בפרוגרמה על 42.9%, ובסקירה על 39.3%.³⁷⁵

³⁶⁹ מועצה מקומית ערד, 1973. *סקירה כללית – עשור לערד*. ארכיון טוביהו: 0322.17.001. עמ' 5.
³⁷⁰ שנער, א', ומר, דבורה, 1979. "ערד: חזון ומציאות", *ארץ הנגב- אדם ומדבר (ב')*. עמ' 572-587.
³⁷¹ מועצה מקומית ערד, 1973. *סקירה כללית – עשור לערד*. מתוך: ארכיון טוביהו: 0322.17.001.
³⁷² מועצה מקומית ערד, 1973. *סקירה כללית – עשור לערד*. ארכיון טוביהו: 0322.17.001; ברוצקוס ואחרים, 1961.
³⁷³ מועצה מקומית ערד, 1973. *סקירה כללית – עשור לערד*. ארכיון טוביהו: 0322.17.001; ברוצקוס ואחרים, 1961.
³⁷⁴ אין נתונים מלאים לגבי תעסוקת הנשים – לא בפרוגרמה ולא בסקירת העשור. סביר להניח שהתעסוקה המלאה לא כוללת את הנשים.
³⁷⁵ מועצה מקומית ערד, 1973. *סקירה כללית – עשור לערד*; ברוצקוס ואחרים, 1961; שנער ומר, 1979.

מבחינת שירותים מסחריים יש בערך 70 חנויות ועסקים פרטיים, לעומת 116 בפרוגרמה. ישנם הבדלים קלים בין הפרוגרמה למציאות מבחינת סוגי העסקים, אך הדבר מוסבר ברמת ההכנסה הגבוהה, המאפשרת לאוכלוסיה לצרוך מוצרים שעיר קטנה בדרך כלל אינה מסוגלת לספק (שנער ומר, 1979). **מערכת החינוך** של ערד שונה במקצת מהתכנית: יש שלושה במקום ארבעה בתי ספר יסודיים, ותיכון אחד במקום שניים; ישנם 12 גני ילדים יותר מהתוכנית, ומספר הפעוטונים זהה לפרוגרמה. (שנער ומר, 1979, ברוצקוס ואחרים, 1961). הסקירה מציינת כי 99% מהמורים מתגוררים בעיר, וכי מערכת החינוך טובה ומעניקה לתושב תחושת ביטחון באשר לחינוך ילדיו³⁷⁶.

בתחום הפיזי נמצאה צמידות רבה בין הפרוגרמה ותוכנית האב לבין המציאות: בניית המע"ר, מערך שימושי הקרקע, בינוי העיר והקצאת השטחים. שנער ומר כותבים כי ברמת התכנון האדריכלי העיר מעניקה 'הרגשה של עיר' ומבנה יחידות השכנות ומרחקי ההליכה יוצר רחוב מרכזי שוקק וחברתי בכל רובע (שנער ומר, 1979). הם מסכמים כי באופן כללי עונה ערד על ציפיות הפרוגרמה, וכי ההבדלים הקיימים דווקא מדגישים את הקרבה הרבה בין התכנון לבין הביצוע בערד. בהמשך למסקנותיהם של שנער ומר, סבור גם אפרת כי ערד היא הצלחה תכנונית, וכי המודל שלה – מבחינת תכנון ומבחינת ביצוע – הוא מודל מוצלח.

"ערד מציינת את השלב החדש בעיור המנסה לתקן את שגיאות העבר. היא מדגימה מיזוג עירוני בין תושבים ותיקים ועולים, בניה מיוחדת המותאמת לאקלים מידברי, איכלוס של עולים חדשים תוך מתן תעסוקה מיידית, פיתוח יוזמה פרטית שאינה קשורה בממסד הכלכלי סוציאליסטי, מיון מוקדם של מתיישבים בכוח לפי אפשרויות הדיור, ביסוס כלכלי של העיר על גרעין של ותיקים, פיתוח קואופרציה במפעלים, וכללית – מתן לגיטימציה לעיר החדשה כאמצעי חלוצי לפיתוח ספר- המידבר" (אפרת, 1976. עמ' 190).

במאמר אחר מבקר אפרת מבקר חלק מהצעדים שננקטו בתכנון ובביצוע, אך באופן כללי מסכם בחיוב – ערד היא סיפור הצלחה יוצא דופן. הוא מסכם בהערה חשובה על היחס בין ערד ובין עיירות הפיתוח האחרות:

"הניסיון של ערד הינו מעניין וחשוב שנעשה, אך עם כל החידוש שבו אינו מציין הגשמתה של העזה במלואה. היה אפשר בנקל להביא לגידולה בעשרות אלפי נפש אילו היתה נעשית בה השקעה ממלכתית רבה יותר, בזמן קצר יותר, ועם תנופה רבה יותר, על חשבון עיירות פיתוח אחרות שלא הצדיקו את קיומן". (אפרת, 1973, עמ' 59).

³⁷⁶ מועצה מקומית ערד, 1973. *סקירה כללית – עשור לערד*. ארכיון טוביהו: 0322.17.001.

ג.7. איך עבדו התהליכים?

כדי להבין באיזה אופן, ובאיזו מידה של הצלחה, עבדו תהליכי הפיתוח והאיכלוס של ערד, יש לבחון מה היתה המטרה:

המטרה היתה להביא את ערד בתוך זמן קצר אל יעדי האוכלוסיה של הפרוגרמה – 10,000 נפש ולאחר כן 30,000 נפש, תוך כדי שמירה על היעד של תעסוקה מלאה, דיור הולם לכל התושבים והבטחת איכות השירותים ואיכות החיים של האוכלוסיה. יתכן מאוד שגם היעד של הבטחת 'רמת' האוכלוסיה הנחה את מנהיגי העיר³⁷⁷, אך העדויות וההוכחות לכך אינן חד משמעויות וקשה להסתמך עליהן.

על מנת לעמוד במטרה שהוצבה היה על המועצה המקומית³⁷⁸ לקלוט אוכלוסיה תוך הבטחת שלושה תנאים מרכזיים: מציאת מקום עבודה למתיישבים, הקצאת דירה למתיישבים, ובמידת האפשר – שליטה ב'רמת' האוכלוסיה המצטרפת לערד. אסביר באופן כללי את התהליך שליווה את קליטתה של משפחה חדשה בערד, ולאחר מכן אפרט את התחומים השונים: תעסוקה ודיור.

בערד, כמו בעיירות פיתוח אחרות, עבדה 'רכזת איכלוס'³⁷⁹ מטעם המועצה, שתפקידה היה לעמוד בקשר עם התושבים המבקשים להצטרף לעיר, ולסייע בקליטתם. רכזת האיכלוס היתה מקבלת פניות ממתעניינים, מפנה אותם אל מקומות עבודה רלוונטיים, מראה להם את היצע הדירות בערד, מסבירה על שירותי החינוך והתרבות בעיר, ועוד.

רכזת האיכלוס עמדה בקשר עם רכזי משאבי האנוש במפעלים בערד ובסביבתה, עם מנהלי בתי המלון בערד ובים המלח, ועם מנהל לשכת התעסוקה בערד. היא הכירה את סוגי המקצועות הדרושים וידעה לאן להפנות את האנשים. רכזת האיכלוס גם ישיבה ב'ועדת האיכלוס'³⁸⁰ שעסקה בהקצאת דירות לתושבים. היא ידעה מהו מלאי הדירות הקיים בערד ואילו סוגים וגדלים של דירות זמינים לאיכלוס. לאחר שהמתעניין בערד היה מוצא עבודה, הוא היה חוזר לרכזת האיכלוס, וזו היתה מתאימה לו דירה ושולחת אותו לחתום על חוזה מול עמידר.

על מנת למשוך מתיישבים חדשים לערד נערכו 'מבצעי איכלוס'. מבצעים אלה נערכו על ידי המרכז להכוונה לעיירות פיתוח ולהתיישבות- שהיה יחידה שפעלה תחת משרד העבודה, ותפקידה היה לסייע במשיכה וקליטה של אוכלוסיה חדשה לערי הפיתוח³⁸¹. 'המרכז להכוונה'³⁸² פעל בדומה לאופן פעולתה של רכזת האיכלוס המקומית, רק ברמה ארצית: הוא אסף אינפורמציה לגבי עובדים נדרשים במפעלים ובשירותים בעיירות הפיתוח, אסף אינפורמציה לגבי מצבת הדירות הפנויות בעיירות השונות, וכן הכיר את המענקים וההטבות שהעניקה הממשלה לעוברים לעיירת פיתוח זו או אחרת. המענקים יכלו להיות תלויי מקום (עיר פיתוח מסוימת), תלויי תפקיד (מענקים לעידוד עובדי הוראה) או מענקים כלליים לעידוד מעבר לעיירות פיתוח. המרכז להכוונה היה עורך 'מבצעי איכלוס' מרוכזים לכלל עיירות הפיתוח, ולעיתים 'מבצע איכלוס' ספציפי לעיר פיתוח אחת. המבצע היה מתנהל כך:

³⁷⁷ בחרתי במונח 'מנהיגי העיר' משום שהוא מתייחס הן למנהלת החבל והן לעובדי וראשי המועצה המקומית. ³⁷⁸ מכאן ואילך אתייחס בדיון למועצה המקומית ולא למנהלת החבל- אלא אם כן אדון נקודתית במנהלת החבל. אמנם התהליכים החלו בתקופת החבל ורלוונטיים גם לתקופה זו, אך התקופה המשמעותית יותר בה צריך לבחון את התהליכים היא תקופת המועצה המקומית.

³⁷⁹ בתקופות שונות מילאו את התפקיד אנשים שונים – נשים וגברים. כיוון שאני ראייתי את תמר רובינשטיין- אישה שעסקה בתפקיד זה, אכתוב על התפקיד בלשון נקבה.

³⁸⁰ בהמשך הפרק אפרט נושא זה.

³⁸¹ המידע לוקט מתוך מסמכים שונים בתיק הגנזך של מרכז ההכוונה. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 50917/7, מ"ל: 95.0/63/66. וכן מתוך ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010; ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.

³⁸² מעתה אכנה את המרכז להכוונה לעיירות פיתוח בקיצור- המרכז להכוונה. כך גם מופיע בחלק מהמסמכים.

ראשית פירסום בעיתונות הארצית, עם אינפורמציה בסיסית לגבי העיר, מקומות תעסוקה, דירות, הטבות וכו'. המתעניינים הוזמנו להגיע ל'יריד' בתל אביב או לפגישה במרכז ההכוונה, שם היו פוגשים אותם, מראיינים אותם, ומזמינים אותם להצטרף לביקור בעיר. הביקור כלל סיור ברחבי העיר, ומתן אינפורמציה על מערכת החינוך, הדיור, התרבות וכו'. במהלך הביקור היו מקיימים במתנ"ס 'יריד', אליו הוזמנו נציגי המפעלים ובתי המלון, נציג לשכת התעסוקה ונציג עמידר, שהיו נותנים למתעניינים אינפורמציה קונקרטית. לאחר סיור כזה היו המתעניינים המעוניינים בכך מתראיינים במקום העבודה הרלוונטי, ולאחר שנמצאה להם עבודה היו פונים לשכירת או רכישת דירה. מבצעי האיכלוס וה'יריד' היו בתחום אחריותה של רכזת האיכלוס המקומית, בשיתוף עם מרכז ההכוונה לעיירות הפיתוח.

מדוע בעצם נדרשו מבצעים כאלה? לעיתים בשל צורך קונקרטי – כמו גיוס עובדים למפעל חדש, או שיווק יחידות דיור חדשות במרוכז. ולעיתים – משום שבניגוד לשנים הראשונות, בהן היה ביקוש גבוה לדירות בערד, היו שנים שבהן היו דירות ריקות בעיר, ומקומות עבודה פנויים, ובכל זאת אנשים לא באו. כך שלמרות הדימוי של ערד – המועצה המקומית נאלצה להשקיע מאמץ רב על מנת למשוך אנשים לעיר³⁸³.

רכזת האיכלוס, שהיא נציגת המועצה המקומית, יכלה לבצע את תפקידה ו'למשוך' אוכלוסיה לערד, משום שהיתה לה גישה לאינפורמציה – הן לגבי התעסוקה והן לגבי הדיור. האינפורמציה היתה תלויה בשיתוף הפעולה של גורמי התעסוקה השונים וכן של עמידר, שבדרך כלל היה מוצלח. עם זאת, רכזת האיכלוס, שהגדירה את תפקידה כ'שדכנות'³⁸⁴, לא היתה בעלת סמכות באף אחד מהתחומים: היא לא קבעה אילו סוגי עבודה יתפנו, אילו תנאים יהיו לעובדים, ומי יתקבל לעבודה. היא לא החזיקה בדירות, והיתה לה השפעה מסויימת בלבד על סוג הדירה שיקבל האדם ועל תנאי השכירות או הרכישה. היא יכלה להמליץ לקבל או שלא לקבל מישהו, אבל בהרבה מקרים לא היתה לה השפעה ממשית על מה שנעשה בסופו של דבר.

בתוך הפרקטיקה של 'משיכת התושבים' לערד היה פער בין השאיפה של המועצה המקומית 'למשוך' את התושבים 'המתאימים', לבין הסמכות שהיתה לה בפועל לגבי התחומים החשובים ביותר: דיור ותעסוקה. כך קרה שהמועצה המקומית – הגורם שהושפע במידה הרבה ביותר מהצלחתם או כישלונם של מבצעי האיכלוס ומסוג האוכלוסיה שהגיע לערד – היתה גורם בעל יכולת מצומצמת בלבד להשפיע על המתרחש.

על מנת להסביר את התהליכים הללו בצורה מעמיקה יותר, אפרט כעת מעט יותר על האופן שבו פעלו התהליכים בתחום האיכלוס, ועל השוק התעסוקה בערד והשפעתו על התהליכים הללו.

תחום האיכלוס

תהליכי האיכלוס בערד לא היו ייחודיים לה, אלא היו חלק מתמונה רחבה יותר של אופן פעולתו של שוק הדיור הציבורי בארץ באותה תקופה (שנות ה-60 וראשית שנות ה-70). אציג כאן בקצרה את התהליכים הרלוונטיים לערד.

בשנות החמישים והשישים בארץ היתה בניה מאסיבית של דיור ציבורי- בהתחלה בעיקר עבור עולים חדשים, ובהמשך גם עבור ותיקים. הדיור היה ציבורי הן משום שהמיומן שלו היה ציבורי, והן משום שחברות הבניה והשיכון היו ציבוריות – כלומר שייכות לציבור. חלק מהחברות היו

³⁸³ ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.
³⁸⁴ ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.

ממשלתיות, אחרות היו שייכות להסתדרות הכללית או להסתדרות הלאומית, וחלק היו קשורות במפלגות.

חברות הדירור הציבורי נחלקו לשני סוגים – חברות בניה וחברות משכנות. חלק מהחברות המשכנות בנו את הבתים ולאחר מכן שיכנו תושבים, וחלקן עסקו רק בשיכון. השיכון כלל אפשרות להשכרה, מכירה, השכרה אופציונאלית, וסיוע במימון לרכישה. המימון לבניה הגיע בדרך כלל, לפחות בחלקו, ממשרד השיכון. החברות המשכנות שעסקו בהשכרה טיפלו גם באחזקת המבנים ושיפוצם. ההתערבות הממשלתית בתחום הדירור כללה מבצעים של דירור מוזל למטרות שונות כגון: שיפור דירור לותיקים, דירור לעולים, דירור לזוגות צעירים, דירור להכוונה לעיירות פיתוח ועוד. דרך התערבות נוספת כללה תוכניות מימון לרכישת דירור בתנאי זכאות שונים. באמצעות הכלי של הדירור הציבורי יכלה המדינה, בעזרת החברות המשכנות, להתוות מדיניות של פיתוח אזורי או פיזור אוכלוסיה, וכן להתערב כרגולטור בשוק הדירור (קריסטל, 2006).

בערד נבנו הדירות על ידי סולל בונה, על פי הנחיית משרד השיכון ובמימונו. בתום הבניה העבירה 'סולל בונה' את הדירות בחזרה למשרד השיכון, וזה מסר אותן לחברות המשכנות: שיכון עובדים (הסתדרותית), שיכון ופיתוח (ממשלתית) ועמידר (ממשלתית). הדירות של עמידר היו מיועדות בעיקר להשכרה, ואילו שיכון ופיתוח ושיכון עובדים מכרו את הדירות לדיירים³⁸⁵. עוד בשלבי תכנון ובניית הדירות הוחלט על ייעודן – וייעוד זה צריך היה להישמר. כך למשל כותב מר טנה ממשרד השיכון לפונדק:

"משרד השיכון בונה מתקציב שיכון עולים 176 בתי אסבסט, ויתחיל לבנות עוד השנה 300 יח"ד, מהן 100 מתקציב שיכון ותיקים וזוגות צעירים באזורי פיתוח, ו- 200 יח"ד מתקציב שיכון עולים. [...] עלי להדגיש כי אין בסמכותה של ועדת ערר ואפילו של משרד השיכון לשנות יעוד הבניה למטרות שונות בלי לשנות התקציב וקבלת אישור מתאים של הממונה על התקציבים בועדת הכספים של הכנסת. האיכלוס צריך להיות בהתאם לתוכנית הבניה"³⁸⁶.

על מנת להבטיח שהדירות – גם הדירות ברכישה – יגיעו ליעדן על פי התכנון, נדרש אישור של 'ועדת האיכלוס המקומית' על כל הקצאה של דירה. בועדת האיכלוס ישבו נציגי המועצה (בד"כ ראש המועצה, מזכיר המועצה ורכז האיכלוס), נציג משרד השיכון (מחוז דרום), נציג עמידר, נציג מרכז ההכוונה לעיירות פיתוח, ונציג משרד הקליטה. ועדת האיכלוס קבעה את מדיניות הדירור בהתאם למאגר הדירות שהיה בידיה, ולמסלול הדירור שאושר עבורן - שכירות, שכירות אופציונלית³⁸⁷ או רכישה³⁸⁸. ועדת האיכלוס דנה בבקשות לדירור, וקבעה אם המבקש יקבל דירה ברכישה או בהשכרה, אם יקבל סיוע במימון הרכישה, או שמא הוא לא זכאי כלל, ובמקרה כזה הופנה לשוק הפרטי. להלן דוגמא לסוג התשובות שנתנה הועדה³⁸⁹:

³⁸⁵ ראיון אישי עם אורי פרי, 22.5.12. אורי פרי ניהל את סניף 'סולל בונה' בערד בשנים הראשונות להקמתה.
³⁸⁶ סיכום תכנית הבניה של משרד השיכון (ללא כותרת), 4.11.1962. ארכיון עיריית ערד, חבל ערד - תיק פרוטוקולים – 1961-1964. המכתב חשוב משום שהוא מלמד על כך שלא תמיד בוצעו ההנחיות כלשונן. ידוע לנו שבפועל אוכלוס האסבסטונים הללו על ידי ותיקים ולא על ידי עולים.
³⁸⁷ 'שכירות אופציונלית' היא מסלול שהיה זמין כשהממשלה החליטה על כך, ובו דירות חדשות הועמדו להשכרה, כאשר ניתנה לדיירים אפשרות לרכוש את הדירה בתוך שלוש שנים מרגע הכניסה לדירה. במידה ורכש השוכר את הדירה הופחתו דמי השכירות ששילם ממחיר הדירה ברכישה. אם רכש השוכר את הדירה בתום השנה הראשונה הוחזרו 50% מדמי השכירות, בשנה השנייה 40% מדמי השכירות, ובשנה השלישית – 30%. מסלול זה נתן למתלבטים את האפשרות להתנסות במגורים בערד או להתנסות במקום העבודה שלהם, בטרם רכישת הדירה. המידע מתוך: "מהי שכירות אופציונלית?", ללא תאריך (משוער-1977). ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.
³⁸⁸ ראיון אישי עם אברהם בייגה שוחט, 16.5.12.
³⁸⁹ מתוך: "פרטיכל ועדת איכלוס ערד מס. 16 מיום 6.2.72", 15.2.72. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24. השמות הוסתרו מפאת צנעת הפרט.

נדחה ממחר ולג"ל היחה דירה ברכישה	גר בערד לפני 3' חודשים מכר את דירתו שהיחה ברכישה, כיום חזר בגלל מחלת אשתו ומבקש יח"ד
אוסר 38 בתנאי השגת תעודת גירושין והדירה נשארה ב"שות' הבעל	גרופה + 3 חושבת ערד עובדת בבית מזור מחוסר סיור מבקשת יח"ד קטנה
נדחה לג"ל אמצעים לרכוש דירה בשוק החופשי	גר בשכירות משנית בדירה של חב' עמידר לקבלה בחזרה - מבקש לגלגל
יזכר לדיון לאחר הצגת אשר מקום העבודה	נשוי + 4 מבקש לעבור מנולון בגלל מחלתו לא הציג אשר מקום העבודה
נדחה אין המקרה בחוות סיטולה של הועדה לג"ל דירה ברכישה בגודל מואים	נשוי + 4 גר בדירת פטיו 20+70 ברכישה יד שניה מבקש יח"ד נפרדת על מנת לגור לבד

במרבית המקרים אישרה הועדה את הבקשות. לעיתים אישרה בתנאי שהמבקש יחזיר לעמידר דירה בשכירות בעיר אחרת, או ימכור דירה בבעלותו בעיר אחרת. לעיתים נדרש אישור עבודה, אישור על הריון, אישור גירושין ועוד הוכחות לנסיבות המצדיקות את אישור הדירה. לחלק מהמבקשים שנדחו הוצע סיוע לרכישת דירה בשוק החופשי³⁹⁰.

'מאגר הדירות' שעמד לרשות המועצה המקומית באמצעות עמידר – בעיקר דירות בשכירות, חולק להקצאות בהתאם למקומות התעסוקה השונים. למשל, ביוני 72 הוקצו מפעל פריקלאס 25 דירות, לקמ"ג הוקצו 20 דירות, לבתי המלון הוקצו 5 דירות, למפעל מיגוס 8 דירות, וכך הלאה. דירות נוספות נשמרו כרזרבה של המועצה³⁹¹. הדירות שהוקצו למקומות העבודה היו ספציפיות, ומקומות העבודה היו מעבירים לוועדת האיכלוס את הצעתם לשיבוץ המועמדים בדירות. הועדה היתה בוחנת את ההצעה, יחד עם פרטי המועמדים, ומחליטה אם המועמדים עומדים בקריטריונים וזכאים לקבל דירה או לא. ברוב המקרים אישרה הועדה את ההקצאות שהומלצו על ידי מקומות העבודה- היתה זו דרך להבטיח למפעלים את בעלי המקצוע הנדרשים להם, ולמשוך עובדים ממרכז הארץ³⁹². הקריטריונים לזכאות לדירה היו כלליים וארציים ונקבעו על ידי משרד השיכון, כך שלמועצה היתה השפעה מצומצמת בלבד על תחום זה.

מתיאור התהליכים עד כה עולה כי הכלי המרכזי שהיה בידי הרשות על מנת להגשים את תוכניות הפיתוח שלה ואת התכנון החברתי שלה, היה תהליך הקצאת הדירות. המועמדים להתיישבות בערד מילאו שאלון עם פרטים אישיים עבור בקשה לרכישת או שכירת דירה³⁹³, וזומנו לראיון במועצה. גם בקיום הנוהל הראיון, שנתן בידי המועצה המקומית את האפשרות להכיר את המועמדים בטרם תאושר להם דירה בערד, היו קשיים.

כך למשל כותב דני מעיין אל מר ארמוני מהיחידה להכוונה:

³⁹⁰ "פרטיכל ועדת איכלוס ערד מס. 16 מיום 6.2.72, 15.2.72; "פרטיכל ועדת איכלוס ערד מיום 29.10.72 מס' 13", 3.11.1972; "פרטיכל ועדת איכלוס ערד מס. 15 מיום 18.12.72, 24.12.1972. כל המסמכים מתוך: ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.

³⁹¹ רשימה מתוקנת של הקצאת דירות (ללא כותרת), 16.6.1972. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.
³⁹² "דיוור בערד – הכוונה ממרכז הארץ", 12.6.1972. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24; וגם - ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.
³⁹³ "טופס בקשה לרכישת דירה (מסגרת ותיקים)", ללא תאריך. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.

"אבקש לקחת בחשבון את הנהל הקיים בועדת האיכלוס המקומית לפיו הננו משתדלים לראיין את כל המבקש דיוור בשכירות בערד. [...] דעתנו היא כי יש להימנע ממצב בו מועמדים יקבלו אוטומטית דיוור בשכירות בערד רק בהתייחס לתעודת זכאות של זוגות צעירים וללא תאום עם תהליך הטיפול המקובל אצלנו בקליטת מתיישבים חדשים"³⁹⁴.

בתגובה למכתב זה סוכם נוהל, על פיו זוג צעיר בעל ניקוד מתאים יופנה ל: א. למקום עבודה לקבלת אישור תעסוקה; ב. למועצה לראיון והמלצה לעמידר; ג. לעמידר להסדר דיוור³⁹⁵. בניגוד לקליטת התושבים בשלב האיכלוס הראשון של ערד, הראיון לא היה 'פרקטיקה ממיינת' שעל פיה נפל דבר, אלא שימש יותר כדרך להבין את צרכי המשפחה ולסייע לה בקליטתה. לשאלתי אם היו אנשים שנדחו בעקבות הראיון, ענתה תמר רובינשטיין:

"לא, זה לא היה שלב כזה. מי שרצה יכול היה לבוא, לראות, להצטרף, להתנסות. אנחנו לא דחינו במבצעים של האיכלוס אף אחד. מי שלא בא מבחינת – או שהוא רכש דירה או שלא היה לו כאן מקום עבודה, אז הוא פשוט לא בא. אנחנו לא סרבנו לאף אחד"³⁹⁶.

ניתן להניח שהיתה לראיון, ולהמלצת המועצה המקומית בדיון ועדת האיכלוס, מידה מסויימת של השפעה. השפעה זו, יחד עם התנאים הנוספים שנדרשו מהמועמדים כמו: אישור על מקום עבודה, אישור על נישואין וכדומה, נתנו בידי המועצה המקומית את הכוח להוציא אל הפועל את מדיניות התכנון שנקבעה לערד – לפחות באופן חלקי. ואולם – לא תמיד הצליחה המועצה המקומית למנוע מאוכלוסיה 'לא רצויה' להגיע לעיר, משום שהסמכות בפועל לא היתה בידיה:

"... משפחות נחשלות מכל מיני עיירות בסביבה, שמשרד השיכון לא מצא להם מענה למשל בבאר שבע או במקום אחר, רצה להנחית אותם בערד. ואז אנחנו כעירייה גילינו התנגדות. אמרנו – אין להם עבודה, ואנחנו לא רוצים לתת להם דירה על חשבון מישהו שיכול לתרום לשוב. אבל בהרבה פעמים אנחנו רק הבענו התנגדות ומשרד השיכון עשה מה שהוא רצה. [...] לא היתה לנו סמכות בעניין. הדירות היו של עמידר, ומעל עמידר היה משרד השיכון"³⁹⁷.

גורם נוסף שלמועצה המקומית לא היתה השפעה עליו הוא השוק הפרטי. מרגע שדירה נמכרה לדיירים ועברה מידי החברות הציבוריות לשוק הפרטי – לא היתה עוד כל אפשרות לקבוע מי יהיו הדיירים העתידיים שלה. בעלי הדירה יכלו להשכירה או למוכרה מבלי להתחשב בשאלת התעסוקה, המוצא או ההתאמה החברתית לעיר. ואולם, בשל העבודה שלפחות בחלק מהשנים היה מחסור בדיוור – ובעיקר בדירות בשכירות – פעלה היכולת הכלכלית של התושבים כ'מסננת' לסוג האוכלוסיה המגיע לערד. החל מתקופה מסויימת השתנה תהליך הרכישה של דירות מהחברות הציבוריות, ולא נדרש אישור של ועדת האיכלוס, ראיון במועצה, אישור תעסוקה או כל דבר אחר – מי שהיה לו כסף יכול היה לקנות דירה.

לסיכום חלק זה ניתן לומר כי מדיניות השיכון ותהליך הקצאת הדירות היו הכלי המרכזי של המועצה המקומית לקביעת מדיניות ולהגשמת החזון התכנוני של העיר. כל זמן שהיה תיאום בין מטרות הרשות המקומית לבין מדיניות השיכון הכללית בארץ: נבנו דירות בבניה ציבורית למכירה ולהשכרה, התקיים תהליך הקצאת הדיוור באמצעות ועדת האיכלוס, והמועצה המקומית החזיקה בידיה מאגר

³⁹⁴ "מכתב מר גורדון – מנהל מחוז הנגב במשרד השיכון לחברת 'עמידר'", 9.10.1975. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.

³⁹⁵ "זוגות צעירים – אישור דיוור, מכתב מ- 9.10.75", 24.10.75. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.

³⁹⁶ 22.5.12, ראיון אישי עם תמר רובינשטיין.
³⁹⁷ ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.

של דירות להשכרה – היתה בידי המועצה המקומית אפשרות ממשית לפעול במציאות העירונית ולעצב אותה. מרגע שתנאים אלה השתנו, השליטה של המועצה המקומית בתהליכים הלכה והתמעטה.

תחום התעסוקה

התחום המשלים לאיכלוס בקליטת התושבים ופיתוח העיר היה תחום התעסוקה, שבלעדיה לא ניתן היה לקלוט אוכלוסיה בעיר. על מנת להסביר את הקשיים בהגשמת התכנון התעסוקתי אבקש להציג את פירוט המועסקים בערד³⁹⁸ בשנת 1972:

בתחום התעשייה והמלאכה הועסקו 1,310 עובדים, לפי החלוקה הבאה:

1. תעשיות יסוד בסביבה – 870 עובדים – מפעלי ים המלח, פריקלאס, תשלובת ערד (כימיה),

קמ"ג, מגל, נפטא, תעשייה אווירית באר שבע.

2. תעשייה במקום – 220 עובדים- סובטרום, פלסטיק ערד, מפעלי מוברמן, שפע פרוטאין, פמול,

ע.ש.מ.

3. בתי מלאכה – 200 עובדים – נגריות, מסגריות, מוסכים, מכבסה.

בתחום התיירות הועסקו 415 עובדים, מתוכם 200 בבתי מלון בערד עצמה. שאר העובדים הועסקו בבנין ושירותים – בסך הכל 1240 עובדים. זהו אחוז גבוה מאוד של עובדים בשירותים ביחס לתכנון, וגם ביחס לכמות המועסקים בתעשייה בעיר ומחוצה לה³⁹⁹.

מתמונת התעסוקה הזו עולה כי תחום התעשייה לא התפתח בהתאם לציפיות ולא הציע מספיק מקומות עבודה, ומאידך עולה כי תחום השירותים והמלאכה רווי מאוד. אנסה להציע הסבר למצב הזה, בעזרת הסבר כללי על התפתחות התעשייה בנגב.

ניתן לחלק את התעשייה בנגב בשנות השישים לשני סוגים עיקריים: תעשייה הקשורה במחצבים המקומיים, ותעשייה נייטרלית. 'תעשיית המחצבים' – שהתמקדה במחצבים, כימיה ומינרלים על מתכתיים, היתה ברובה בבעלות חברות ממשלתיות, והציעה שכר גבוה לעובדים בה. במהלך שנות החמישים והשישים לא שגשגה תעשייה זו מסיבות שונות, אך משנות השבעים ואילך, עם התפתחות היצוא ושינויים בשוק העולמי, הפכה לתעשייה עתירת הון ומשגשגת (רזין, 1985; גרדוס, 2001).

תעשיית המחצבים באזור ערד כללה את מפעל 'תשלובת ערד' ואת מפעל פריקלאס, שהוקמו במישור רותם, שלימים יהפוך לאזור תעשייה; את מפעלי ים המלח; ואת נפטא. כל החברות הללו היו חברות בבעלות ממשלתית מלאה או חלקית.

הסוג השני הוא 'תעשיות נייטרליות' – מפעלים עתירי עבודה בשכר נמוך- בדרך כלל בבעלות פרטית. מפעלים אלה החלו לקום בנגב כחלק מ'מדיניות פיזור התעשייה' שהתגבשה בשנות החמישים. מדיניות זו, שהאיש שדחף אותה ומסמל אותה יותר מכל הוא פנחס ספיר, כללה מתן הטבות ותמריצים לכללים במטרה לעודד הקמה של מפעלים באזורי פיתוח (גרינברג, 2009; חתוקה, 2011; רזין, 1985; גרדוס, 2001). התעשיות הנייטרליות בערד כללו את סובטרום (בבעלות ההסתדרות), פלסטיק ערד, מפעלי מוברמן, שפע פרוטאין (שהפך לתלמה), פמול, ו- ע.ש.מ.⁴⁰⁰. כולם יחד העסיקו בסך הכל 200 עובדים⁴⁰¹.

³⁹⁸ בשנה זו מונה ערד לפי הסקירה 10,000 תושבים, מתוכם כ- 3000 מועסקים. הנתונים מתוך: מועצה מקומית ערד, 1973. סקירה כללית – עשור לערד. ארכיון טוביהו: 0322.17.001.
³⁹⁹ מועצה מקומית ערד, 1973. סקירה כללית – עשור לערד. מתוך: ארכיון טוביהו: 0322.17.001.
⁴⁰⁰ לא ידוע לי מי היה הבעלים של כל מפעל ומפעל, אך אני מניחה שרובם היו בבעלות פרטית.
⁴⁰¹ מועצה מקומית ערד, 1973. סקירה כללית – עשור לערד. מתוך: ארכיון טוביהו: 0322.17.001.

ביחס לתמונת התעסוקה שהוצגה יש להזכיר נקודה חשובה, שיהיו לה מספר משמעויות ביכולת ליצור מקומות תעסוקה נוספים בערד. 'תעשיות המחצבים' היו כולן בבעלות ממשלתית חלקית או מלאה. משמעות הדבר היא שלמדינה ושלוחותיה היתה את הסמכות, בפועל, להחליט על הרחבת המפעל, קליטה של עובדים חדשים ועוד. במקרה של בעלות ממשלתית על מפעל, באופן עקרוני לפחות, השאיפה לפתח את העיר ערד היתה אמורה להיות אינטרס משותף למפעל ולמועצה המקומית, ויתכן שמכך נגזר גם שיתוף פעולה פורה יחסית. לעומת זאת, בכל הנוגע לתעשיות הניטרליות, שהיו בבעלות פרטית, הממשלה יכלה להציע תמריצים, אך לא יכלה לכפות על בעל מפעל להקים מפעל או להרחיב אותו. ההחלטה במקרה זה התבססה בעיקר על שיקולים כלכליים בלבד.

באופן מפתיע, גורם מעכב משמעותי בהקמת מפעלים בערד היה הקושי בגיוס עובדים. קושי זה נבע מכמה סיבות. האחת: תעשיית המחצבים בסביבה, שהעסיקה את הפועלים בתנאים מצוינים ובשכר גבוה, יצרה סטנדרטים תעסוקתיים גבוהים בעיר. מסביר על כך אברהם שוחט בנאום שנשא בשנת 1975:

"התעשייה המקומית בערד היא לא מפותחת. זאת אומרת, יחסית לעובדים בפריפריה היא חלשה מאוד. הדבר הזה נובע מהעובדה שהפריפריה מאוד חזקה. הכוונה למפעלים שמשלמים טוב יחסית, לעומת מפעלי תעשייה רגילים. [...] קיומם של מפעלי התעשייה בפריפריה, פריקלאס, ים המלח, תשלובת ערד וקמ"ג, יצרה מצב שלמעשה די קשה להקים פה תעשייה. היו לנו ימים מאוד קשים במפעלים שהעסיקו 30-40 עובדים, שאפילו שקלו העברה של המפעל. למשל במפעל הפקקים [...] היה משבר כזה, שהגיע לדיונים להעביר את המפעל מערד, כי הוא לא מצליח לגייס כוח אדם ברמת השכר של מפעלי תעשייה מהסוג הזה"⁴⁰².

נתוני הלמ"ס משנת 1972 מחזקים את הטענה הזו. ממוצע השכר בערד בשנה זו הוא 9.1 אלפי ל"י, והוא מדורגת במקום הרביעי בדירוג השכר בארץ, אחרי אילת, רמת השרון וגבעתיים⁴⁰³. סיבה נוספת לקושי בגיוס עובדים, או במשיכת עובדים לערד, היתה הפרשי השכר בין התעשייה בערד לבין התעשייה במרכז הארץ. כותב על כך מנהל לשכת התעסוקה באזור הנגב המרכזי:

"משיחות שניהלו עובדי לשכת העבודה וצוות האיכלוס במבצע איכלוס ערד 1978, התברר שישנה תופעה של פער ברמת ההשתכרות בין אזורי הארץ השונים לבין אזור ערד סדום. רמת השכר הממוצעת של סוג האנשים שערד מייחלת להם גבוהה במרכז הארץ בהפרש של 30-40%. קשה לעמוד במדויק על הסיבות לתופעה זו. יתכן ואפשר לראות את הגורם המשפיע על שכר נמוך בכ"א הזול שחדר לאזור, המתמקד בערביי השטחים, בדוויים ובכושים"⁴⁰⁴.

טענה זו מחדדת את הפער שהציג שוחט בין רמת השכר הנמוכה שמציעים מפעלי התעשייה הניטרלית, לבין רמת השכר הגבוהה שמציעים מפעלי תעשיית המחצבים. מימון מוסיף כי בתנאי שכר כאלה קשה למשוך אנשים להגיע לערד, משום שגם השיפור בתנאי הדיור לא מפצה על הירידה בתנאי התעסוקה. תמונת התעסוקה שהוצגה קודם, יחד עם הקשיים שהוצגו כאן, מסבירים מדוע ההצלחה בהגשמת התכנון התעסוקתי – כלכלי של ערד היתה חלקית

⁴⁰² "ערד – תכנית מיתאר. מרצה: מר אברהם שוחט – ראש המועצה", ללא תאריך (משוער 1975). ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/6, מ"ל: 95.0/63/25.

⁴⁰³ רשויות מקומיות בישראל, למ"ס, 1973/4. פירסום 488, ירושלים תשל"ד. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/6, מ"ל: 95.0/63/25.

⁴⁰⁴ מכתב מדוד מימון אל אברהם שוחט (ללא כותרת), 30.7.78. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/6, מ"ל: 95.0/63/25. ציטוט זה משתלב היטב בטענה שאציג בסיכום, בדבר הגבולות החדירים של ההטרופיה.

בלבד. ענף התיירות בערד ומחוצה לה התפתח יפה כגורם תעסוקתי. תחום התעשייה הכימית מחוץ לערד אכן התפתח, אך תחום התעשיות הניטרליות בתוך ערד לא התפתח. במקומו התפתחו הרבה מקומות תעסוקה במלאכה, שירותים, ומסחר.

7.7. אובדן השליטה

"מתי נפל העסק? כשהתחילה כל הבניה המואצת ביהודה ושומרון, כשהתחילו ההתנחלויות שם, הרבה מהתקציבים של הממשלה... הם בכלל שכחו אז את עיירות הפיתוח, ותקציבי הממשלה לכבישים, לבניה וזה הלכו להתנחלויות, ואז כבר לא היה לנו כל כך הרבה מה להציע. לאט לאט הלכו ונגמרו הדירות בשכירות של עמידר. ולאט לאט הלכו ונגמרו הדירות ברכישה. וראית את זה כל כך בולט – המשאבים של הממשלה הלכו לשם. אפילו שזו לא היתה ממשלת הליכוד, אלא ממשלת המערך, רבין היה אז ראש ממשלה. התקציבים הלכו לשם- ושכחו את עיירות הפיתוח. עד שאנחנו הצלחנו כל פעם איזה מפעל או משהו שיבוא לערד..."⁴⁰⁵

חוסר האפשרות להשפיע על מדיניות השיכון

כפי שהוסבר מוקדם יותר בפרק זה – תחום השיכון והאיכלוס היה הכלי המרכזי של הרשויות המקומיות בעיירות הפיתוח להתוויית מדיניות ולביצוע התכנון שלהן. לתחום זה נלוו קשיים רבים, משום שאופן הפעולה של משרד השיכון בעיירות הפיתוח נבע ממדיניות ממשלתית כללית, ומידת ההשפעה של עיירות הפיתוח עליה היתה מוגבלת. כך למשל כנס של ראשי עיירות הפיתוח, שנערך בשנת 1970, עוסק כולו בנושא שיכון. בפתחת הכנס אומר אברהם שוחט כי "נושא הבניה והשיכון הנה הבעיה המרכזית והמשותפת לכל ערי הפיתוח". ראשי הערים תובעים את הגדלת והאצת בניה, שיפוך שכונות קיימות, פיקוח על קבלנים המאחרים בבניה, פיקוח על חברת עמידר, 'שחרור' דירות 'מוקפאות' לעולים, פתרון המחסור בדיר לזוגות צעירים, פתרון לרווקים יוצאי צבא שאינם זכאים לדיר, הקצאת תקציבים לבניית מבני ציבור, הפניית קבלנים פרטיים לבנות בערי פיתוח, ועוד. מרדכי אלון, ראש המועצה המקומית של נצרת עילית, אומר כי "המפתח לפיתוח הערים נמצא היום בידי משרד השיכון". ברוך ונגר, ראש המועצה המקומית של כרמיאל, מוסיף כי "משרד השיכון הוא המפתח הבלעדי לבעיות הפיתוח לעיר קטנה". בהחלטות הכנס תובעים ראשי הערים מספר תביעות:

- "לקראת הגשת תכנית משרד השיכון לשנת 1971/72 אנו מבקשים, כי חלק ערי הפיתוח בבנית יחידות דיר לכל סוגי הפתרונות כמו: דירות במסגרת העברת ותיקים, דירות לשיפור תנאי דיר, דירות למשפחות מרובות ילדים ודירות לזוגות צעירים, יהיה חלקנו לפחות 60% מכלל הפתרונות הממשלתיים".
- "בגלל הבעיות המיוחדות של ערי הפיתוח לא יתכן, כי יחול עליהן אותו קריטריון של הגבלת בניה ציבורית החל לגבי הערים המפוזרות במרכז הארץ, ואנו קובעים, לכן, שינוי בחוק שיבטא צורך זה ועד השינוי התחשבות מקסימלית בועדות הרישוי".
- "הרשויות תובעות להיות שותפים בקביעת יעוד הדירות הבלתי מאוכלסות מתוך דאגה משותפת לגורל הדירות והמבנים ומתוך דאגה להגדלת האוכלוסיה בישוב, וזאת לאור מקרים של המצאות דירות 'מוקפאות' ומוזנחות בישובים שיש בהם דרישה לדיר"⁴⁰⁶.

מתביעות אלה עולה כי הרשויות המקומיות היו מודרות מסמכות ומיכולת השפעה. הן דרשו להיות שותפות בהחלטות המתקבלות לגבי הדירות שנמצאות בעיירות שלהן. הן נאלצו להגן על האינטרס

⁴⁰⁵ ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.2012.

⁴⁰⁶ "פרוטוקול מכתש ראשי ערי הפיתוח שהתקיים בערד ביום 20.8.1970", 20.8.1970. ארכיון המדינה, מ"פ: גל- 50917/7, מ"ל: 95.0/63/66.

של תושביהן וגם על אינטרס הפיתוח של העיירה, שהיה כביכול ממשלתי, אל מול המדינות של משרד השיכון, שבמידות רבות הערימה קשיים על הרשויות.

מכתב מראשית שנות השמונים, שכתב מזכיר המועצה בערד למשרד השיכון, מדגים כיצד שינויים במדיניות שנקבעה על ידי משרד השיכון יצרה קשיים עבור המועצה המקומית:

"לאחרונה נקבעה הרשמה לאכלוס דירות מתפנות על פי קריטריונים נוקשים למדי. הקריטריונים להם נעתר משרדכם, תוך חוסר גמישות מוחלט, ותוך חוסר התחשבות בגורמים ובאופי הבעיות במקום, יאפשרו פתרון למגזר צר ביותר של הנזקקים לדירה. עמדתנו, הנובעת מהכרת הבעיות בשטח להרחבת המועמדים להרשמה זו, נפלה על אוזן אטומה. בפועל – למרות הסכמה הדדית כי לאחר ההרשמה נתייחס למקרים גבוליים מבחינת הקריטריון שפורסם, על מנת לעשות צדק ולאפשר פתרונות סבירים לנזקקי הדירה, לא מצאנו שיתוף פעולה לכך. [...] לדעתנו- גמישות, תוך התייחסות לנתוני המקום הספציפיים, מאפשרת חלוקה צודקת יותר גם במצב של מחסור".⁴⁰⁷

מזכיר המועצה קובל גם כנגד המדיניות שדירות חדשות בערד יוקצו לרכישה בלבד, וטוען כי היא יוצרת בעיות רבות בעיר. מצד אחד עומדות דירות ריקות, ומאידך קיים לחץ רב על דירות להשכרה ואין אפשרות לסייע בדירה לבעלי תפקידים נחוצים בשירותים בערד ובמפעלים. הוא מסכם את המכתב בקביעה:

"בכל הנוגע לערד – מדיניות האכלוס של משרדכם איננה מקובלת עלינו וגם אם מוסכם כי מדיניות איכלוס ארצית צריכה להתבסס על עקרונות ונוהלים אחידים, לא יתכן שלא לתת את הדעת לצרכים ספציפיים של ישוב זה או אחר, אשר, בעיקרם תואמים את מדיניות הממשלה לאזורי פיתוח. מדיניות זו אין לה לעיתים כיסוי בשטח כתוצאה מנוהלים והחלטות נוקשות בנושא האכלוס".⁴⁰⁸

מכתב זה הוא אמנם מתקופה מאוחרת יותר, אך מבטא היטב את הקושי שעולה גם במסמכים מוקדמים יותר, כאשר תוכניות הפיתוח של הרשות המקומית מוגבלות במידה רבה בשל מדיניות של משרד השיכון או משרדי ממשלה אחרים.

התמעטות הדירות בבנייה ציבורית בערד.

לשני שני תהליכים שהתרחשו בתחום הדירה הציבורי בישראל היתה השפעה מכרעת על ערד. תהליך אחד היה מבצעי רכישה, במהלכם נמכרו דירות עמידר לדיירים במחירים אטרקטיביים. בערד התגוררו משפחות רבות בשכירות עמידר, בדירות שהיו חלק ממאגר הדירות שהיה ברשות המועצה. עם המכירה של הדירות לתושבים החל להצטמצם מאגר הדירות.

גם מסלולי ההשכרה שכללו 'שכירות אופציונאלית' צימצמו את המאגר.⁴⁰⁹

במקביל החלה להצטמצם בהדרגה הבניה הציבורית בישראל. אם בשנות החמישים היה חלקה של בניה ציבורית כ- 60% מכלל הבניה בישראל, הרי שבסוף שנות השישים הגיע חלקה לכדי 40%, ואף המשיך לרדת בשנות ה- 70. בנוסף לירידה בבניה חל שינוי מהותי באופן ההתערבות של המדינה בשוק הדירה – מדפוס של הקצאת משאבי דירה (כלומר דירות) לדפוס של תוכניות סיוע כלכליות לאזרחים. מטרתן של תוכניות הסיוע היתה להגביר את הסיכויים של האזרחים להשתתף בשוק

⁴⁰⁷ "איכלוס בערד", 12.1.81. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/6, מ"ל: 95.0/63/25. מכתב מאת דני מעיין, מזכיר המועצה, אל גדעון גורדון, מנהל מחוז דרום במשרד השיכון.

⁴⁰⁸ "איכלוס בערד", 12.1.81. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/6, מ"ל: 95.0/63/25.

⁴⁰⁹ ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.

הפרטי כצרכנים. כלומר – מדיניות הרווחה בתחום השיכון עברה להתמקד בצד של הביקוש לדיר, ולא בצד של ההיצע (רוזנהק, 1996).

למדיניות זו היתה השפעה מכרעת על מצב הדיר בעיירות הפיתוח בכלל ובעיר בפרט, משום שמצד אחד הפחיתה המדינה בצורה דרמטית את הבניה הציבורית, ומאידך לא היתה בעיירות הפיתוח בניה פרטית של קבלנים, כך שנוצר מחסור חמור בדיר⁴¹⁰. כך למשל כותב בנושא מזכיר המועצה אל מרכז ההכונה לעיירות פיתוח:

"מניסיוני, ומתוך מגע עם צבור האנשים הפונה לקבלת אינפורמציה בנושא זה, נוכחתי כי קיימת חוליה חלשה בכל הקשור למתן פתרונות מעשיים לאנשים שאינם זכאים במסגרת זוגות צעירים, או שאינם נקלטים באמצעות מפעל אשר הוקצו לו דירות. דבר זה עומד בניגוד מוחלט למדיניות המוצהרת של עודד והכונה לעיר פיתוח, וכן בניגוד מאכזב לציפיותיהם של אנשים אשר מתאימים לכל הדעות לקריטריון של היחידה להכונה ואין לגביהם כל היצע שוטף ומוגדר של יחידות דיר. נראה כי קביעת תמריץ כללי כמו הלואה עומדת למשתקע בעיר פיתוח איננה עונה על הבעיה, שכן אין בינה לבין פתרון דיר מעשי ולא כלום"⁴¹¹.

התוצאה הישירה של תהליכים אלה היתה הצטמצמות, עד כדי חיסול, של 'מאגר הדירות' שעמד לרשות המועצה המקומית – תהליך שצמצם בצורה דרסטית, ובסופו של דבר חיסל – את המנגנון החשוב ביותר שהיה בידי המועצה על מנת להגשים את חזון התכנון החברתי.

כך חדר 'השוק החופשי' אל תוך חזון התכנון של ערד- מצד אחד דירות שנמכרו לדיירים צמצמו את השפעת המועצה. דירות אלה המשיכו את דרכן בשוק החופשי במכירה או בהשכרה – ושם לא היתה למועצה כל השפעה עליהן. האופן השני שבו השפיע השוק החופשי הוא התהליכים הארציים, ואפילו התהליכים הגלובליים, אשר שינו באופן יסודי את מנגנון הדיר הציבורי בישראל, והפכו אותו ממנגנון של רווחה למנגנון של שוק.

השינויים שחלו במעורבות הממשלתית בדיר בשנות השישים והשבעים משתקפים גם בשינויים במבנה מערכת התכנון. את פעילות התכנון המרחבי נהוג לחלק לשני סוגים: 'תכנון יזום' – שעיקרו ביוזמות אקטיביות לפיתוח אזורי ועירוני בקנה מידה גדול, בדרך כלל ביוזמה ממשלתית; ו'תכנון מסדיר' – שעיקרו הכוונה ורגולציה של יוזמות ממשלתיות ופרטיות, במטרה להסדיר את התכנון והבניה. עד שנת 1965 הבכורה ניתנה לתכנון היוזם, שהיה ממלכתי בעיקרו והתמקד בבניה בפריפריה ומגזר הכפרי. משנת 1965, עת נחקק 'חוק התכנון והבניה', התפתח התכנון המסדיר והתרחב: תוכנו תוכניות מתאר מחוזיות, תוכניות מתאר מקומיות, ותוכניות מתאר ארציות לנושאים שונים (תחבורה, שמורות טבע וכו'). למרות התפתחותו – נותר התכנון המסדיר מקוטע וחלקי עד שנות התשעים. באותה תקופה חל שינוי גם בתכנון היוזם, שהפך סקטוריאלי יותר. עיקר הבניה עברה אל מעבר לקו הירוק, וחזרה לתחומי רק בשנות השמונים במפעל המצפים- שהתמקד בפיתוח המגזר הכפרי (פייטלסון, 2010).

השילוב של שני שינויים אלה: מעבר מבניה יזומה לתמריצים למשתכן, ומעבר מבניה יזומה להסדרה רגולטיבית (בתחומי הקו הירוק), הפקירו את תחום הדיר בערי ישראל לשוק החופשי. השוק החופשי, מטבעו, התמקד בבניה במקומות שבהם יהיה רווח על הבניה, וכך נותרו עיירות הפיתוח מחוץ למשחק.

⁴¹⁰ 20.8.1970, "פרוטוקול מנכס ראשי ערי הפיתוח שהתקיים בערד ביום 20.8.1970.
⁴¹¹ "חוזרם בדבר עובדים דרושים בערי פיתוח מיום 23.3.75", 3.4.1975. ארכיון המדינה, מ"פ: גל – 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24.

ערד וערי הפיתוח האחרות הוקמו בנסיבות 'לא נורמליות' מבחינת השוק – שמצמיח אזורים שיש היגיון כלכלי בהתפתחותם ויסוד איתן לכלכלתם, ולא אזורים שהפיתוח שלהם נדרש בשל נסיבות לאומיות – בטחוניות. ערך הקרקע והנדל"ן בערי הפיתוח היה נמוך⁴¹², כך שלא היה לקבלנים פרטיים אינטרס לבנות בו, לולא קיבלו תמריצים משמעותיים מהמדינה (סבירסקי, 1981; סבירסקי וברנשטיין, 2004; רודד, 2010).

ואולם 'השוק החופשי' הוא לא הגורם הבלעדי ה'אשם' במצב. המדינה היא זו המכתיבה את מדיניות התמריצים, והיא יכולה ליצור מצב, כפי שאכן יצרה בשנות התשעים, שבו יש לקבלנים פרטיים אינטרס לבנות למגורים בהיקף נרחב בעיירות הפיתוח (צפדיה ויפתחאל, 2004).

הרשות המקומית, שניסתה להתמודד עם המחסור בדיוור, הפעילה לחץ על הממסד לתת תמריצים לקבלנים – בעיקר באמצעות תנאים טובים לרכישת הקרקע. בשנים שבהן היה הממסד הפוליטי קשוב והלחץ נשא פרי – היתה גם בניה פרטית בערד, שסייעה בויסות המחסור⁴¹³.

לסיכום חלק זה אטען כי כל עוד המדינה גיבתה את הנסיבות 'הלא נורמליות' של הקמת ערד בהתערבות ממשלתית אקטיבית בדיוור ובתעסוקה – הצליחה ערד לעמוד ביעדי התכנון ולהיות 'עיר מוצלחת'. ככל שצימצמה המדינה את מעורבותה בכלכלה (או החליפה אותה במעורבות שלא עודדה התיישבות בערד), כך אבד כוחה של העיר ושל הרשות המקומית להגשים את חזון התכנון, והעיר הלכה והידרדרה.

הצרת הבסיס הכלכלי של העיר

בפרק שעסק בתכנון הכלכלי כתבתי כי התכנון הכלכלי של ערד היה תכנון תעסוקתי בעיקרו, ולא עסק בחשיבה על התכנון הכלכלי הרחב של העיר. אבקש להסביר טענה זו לאור תמונת התעסוקה והתפתחות התעשייה שהוצגה קודם, ולאור תהליכים היסטוריים שקרו במהלך השנים.

כפי שהצגתי קודם – התעשייה הנייטרלית בערד עצמה כמעט ולא התפתחה, ולא הפכה להיות גורם תעסוקתי משמעותי. יתכן שמפעלי הסביבה פיצו על כך בהיצע ואיכות התעסוקה בהם, כך שלא נוצרה בעיה תעסוקתית משמעותית עבור התושבים. לעומת זאת ניתן להניח שמצב זה יצר בעיה עבור העיר. חלק חשוב מהבסיס הכלכלי של עיר הוא גביית הארנונה – תושבים משלמים ארנונה, וכך גם עסקים קטנים ושירותי מסחר. אולם הארנונה שמהווה את ההכנסה המשמעותית לעיר היא ארנונה ממפעלים, בתי מלון, כדומה.

היסודות להקמתם של המפעלים הכימיים במישור רותם כמו פריקלאס, תשלובת ערד, מפעלי הפוספטים ואחרים, התגלו בסקר הגיאולוגי שהזמינה מנהלת החבל. חזון הקמתם של מפעלים אלה נכלל בתכנון הכלכלי של ערד. המפעלים הוקמו מחוץ לעיר מתוך מטרה להרחיק את מטרדי הריח והרעש מהעיר ולקרר את המפעלים אל חומרי הגלם. עם השנים הוקם במקום פארק התעשיות 'מישור רותם', ששווייך מוניציפאלית למועצה אזורית תמר, יחד עם בתי המלון בים המלח, ועם קמ"ג. כך קרה שמבחינה תעסוקתית כל המקומות האלה אמנם נותנים מענה לתושבי ערד, אך מבחינה כלכלית לא נהנתה ערד כלל מכספי הארנונה שלהם, דבר שהחליש את כוחה הכלכלי כרשות מוניציפאלית⁴¹⁴.

⁴¹² ובאופן אירוני הבניה הציבורית המאסיבית הורידה אותו עוד יותר.

⁴¹³ ראיון אישי עם דני מעיין, 11.7.12.

⁴¹⁴ נושא זה הוביל בשנות האלפיים למאבק ארוך בין עיריית ערד ודימונה למועצה אזורית תמר, שבסופו הוקמה ועדת חקירה מטעם משרד הפנים, שהמליצה על חלוקת הארנונה של 'מישור רותם' בין כלל הרשויות הסמוכות. עיריית ערד אמורה היתה לקבל 38% מהכנסות אלה. מתוך – "דוח ועדת החקירה 'בכל הנוגע לשטח הידוע כאזור התעשייה מישור רותם'", יולי 2007. <http://www.moin.gov.il/SubjectDocuments/Gvulot43.pdf>

נושא נוסף שכמובן השפיע על כוח הכלכלי של העיר, הוא תהליכי ההפרטה של החברות הממשלתיות, שהתרחשו בצורה מאסיבית משנות התשעים ואילך. תהליכים אלה השפיעו על יחסי העבודה במפעלים, על רמת השכר של העובדים, על הקשר בין המפעל לרשות המוניציפלית, ועוד. בשל העובדה שמדובר בתהליכים מאוחרים יותר לא אוכל לדון בהשפעתם בעבודה זו.

7.ד. פוליטיקה ושליטה

"בחברה בה המערכת הפוליטית נשלטת בחלקה על ידי מפלגה גדולה ובעלת עוצמה, מופעלים לחצים חזקים על סיעות מקומיות המעוניינות בהשגת תקציבי פיתוח ותמיכה פוליטית וכלכלית, להתחבר עם המפלגות הפוליטיות הלאומיות השולטות בהקצאת משאבים אלו" (ארונוף, 1980: עמ' 196)

לסיכום פרק זה אבקש להציג אירוע נקודתי אך משמעותי, שממחיש באופן ברור את השליטה של המערכת הפוליטית והמפלגתית ברשויות המקומיות, ואת מערכת הלחצים שמופעלת עליהן. במאמר שכתב ארונוף הוא מתאר את תהליך הקמתה של מועצה דתית בערד, שהתרחש בתחילת שנת 1967, וכלל חילוקי דעות ומאבקים פוליטיים רבים בין חברי מועצת העיר, קהילת המתפללים בעיר, חברי מפלגות, ועוד. אציג בקיצור נמרץ את מהלך העניינים: בדצמבר 1965, ימים אחדים לאחר שנבחר כראש העיר⁴¹⁵, זומן זאב חיימוני לפגישה במשרד הפנים, ונתבע ממנו להקים מועצה דתית⁴¹⁶, מקווה, בית כנסת ובית עלמין⁴¹⁷. לאחר משא ומתן הסכים ראש העיר לבניית בית הכנסת והמקווה⁴¹⁸, ולאחר שיצאו התוכניות לדרך התברר לו כי הכספים יועברו אליו אך ורק דרך מועצה דתית שיחוייב להקים. בינואר 1967 הודיע לו שר הדתות כי החליט על הקמת מועצה דתית, והורה לו לחתום על כתב המינוי של חברי המועצה⁴¹⁹. מועצת העיר עודכנה על המרחש בפברואר 1967, והתנגדה בחריפות – הן בשל כפיית ההחלטה על הקמת מועצה דתית⁴²⁰, והן בשל הנציגים שנבחרו (ארונוף, 1980). באחת הישיבות שעסקה בעניין ניסה ראש העיר להסביר את מצבו:

"ראש העיר מנה את המענקים שקיבל בשנה החולפת ממשרד הפנים, שהסתכמו ב- 225,000 ל"י בנוסף להלוואה לזמן ארוך ובריבית נמוכה של 300,000 ל"י (היות ומספר התושבים היה קטן ולא היתה כמעט תעשייה, שניתן להטיל עליה מיסים, היה זה למעשה מקור יחיד להכנסות העיר). הוא הסביר כי הוא עומד לקבל מענק בסך 125,000 ל"י לבניית מקווה, בעוד שבניית מקווה עולה כ- 50,000 ל"י בלבד. כן הם עומדים לקבל 300,000 ל"י לבניית בית כנסת, ו- 75% מהסכום ינתנו בצורת מענק. [...] הוא הסביר כי הוא רק מנסה להפיק את מירב התועלת ממצב שאין להימלט ממנו, וסיים באמרו: 'אתם חושבים שזוהי אידיאולוגיה? בשיטה הנהוגה בישראל כיום, אין לי ברירה'. היות ומשרד הפנים שלט בהקצאת הכספים, לא היתה לראש העיר אפשרות אחרת, אלא למלא אחר דרישותיו. עם זאת, הוא ניסה להפיק את המקסימום האפשרי ולהשיג באמצעות משא

⁴¹⁵ בבחירות על ידי המועצה.

⁴¹⁶ חוק מ- 1949 הסמיך את שר הפנים למנות מועצות דתיות בכל הרשויות המקומיות בישראל, ולמנות 45% מחבריה. 10% נוספים ממונים על ידי הרבנות המקומית והשאר על ידי המועצה המקומית. בבחירות 1965 זכתה המפלגה לרק ב- 8.9% מהקולות, אך קיבלה לידי הן את משרד הפנים והן את משרד הדתות, מה שאפשר לה להפעיל לחצים כבדים על המועצות המקומיות להבטחת מילוי החוק (ארונוף, 1980).

⁴¹⁷ בתקופה זו ערד מנתה כ- 1500 תושבים מבוגרים, כאשר קהל המתפללים הקבוע בשבתות עמד על 25 אנשים.

⁴¹⁸ בתנאי שיכלול גם סאונה עבור התושבים הלא דתיים.

⁴¹⁹ למועצה מונו שני חברי המפלגה היחידים בעיר, והרב המקומי.

⁴²⁰ המועצה דנה בנושא באחת מישיבותיה וקיבלה החלטה להתנגד להקמת המועצה. ראש המועצה אישר את הקמת המועצה על דעת עצמו, ובניגוד להחלטת המועצה.

ומתן את התנאים הטובים ביותר, בהתייחסו לכל העניין כאל 'מפעל פיתוח' " (ארונוף, 1980. עמ' 201).

זמן קצר אחר כך התקיימה במרכז המפד"ל פגישה בין ראש העיר, גזבר העיר והממונה על הרשויות המקומיות (החוקר נכח בפגישה). בפגישה, שהטון בה עבר מפשרנות רכה לאיומים מוסווים, נאמר לראש העיר באופן ברור כי אם לא ישתף פעולה יפסיק משרד הפנים לתת כספים לעיר. הממונה לא היה נציג משרד הפנים אלא עסקן מפלגה, אך ראש העיר קיבל את האיום כממשי (ארונוף, 1980). המאמר מנתח את החלטותיו של ראש העיר, ומסביר כי נאלץ להשקיע את מירב מרצו ביצירת קשרים עם גורמים חיצוניים ולא בחיזוק בסיס כוחו בעיר. הסיבה לכך היא כי תקציבי הפיתוח שהיו דרושים לערד היו ידי הממשלה, והדבר הפך את עיקר תפקידו של ראש העיר לשתדלנות במשרדי הממשלה, בניסיון להשיג כספים לפיתוח מקומי (ארונוף, 1980. עמ' 205).

ארונוף מסכם בקביעה כי:

"התלות הגוברת של הממשל המקומי במרכזים הארציים בגלל הצורך בתמיכה כספית לשם טיפול בבעיות העירוניות, הוא ללא ספק בעיה כלל עולמית. הבעיה חריפה אף יותר בישראל, בגלל הריכוז הרב של כוח כלכלי ופוליטי ברמת השלטון הארצי. בעיקר בערים שהוקמו באזורי פיתוח, הממשל המקומי תלוי לחלוטין במענקים והלוואות ממשרדי הממשלה למטרות פיתוח. עיקר תלותן של ערים אלו היא בשנים הראשונות לקיומן, ובשלב זה המנהיגים המקומיים רגישים ביותר ללחצי המפלגות הארציות השולטות במשרדי הממשלה ובגופים ציבוריים אחרים, כמו ההסתדרות והסוכנות היהודית". (ארונוף, 1980. עמ' 206)

אירוע זה מלמד כיצד הופעלו לחצים פוליטיים ומפלגתיים על הרשות המקומית, וכיצד נאלץ ראש העיר לפעול בניגוד להחלטת המועצה, ולהיכנע ללחץ מלמעלה, על מנת לקבל את תקציבי הפיתוח שהיו מגיעים לעיר. זוהי דוגמא נוספת לאופן שבו מופעלת השליטה של הממשל ברשות המקומית, וכיצד פועלות הפרקטיקות המאפשרות את יחסי השליטה.

סיכום

בפרק זה – הפרק המסכם את העבודה, אבקש לשוב ולבחון את אחת השאלות שהצגתי בהקדמה לעבודה: **מהו הייחוד של ערד וכיצד ניתן להסביר אותו?** כדי לבחון ייחוד יש לשאול – **ייחוד ביחס למה?** כפי שהצגתי בהקדמה – אבקש לבחון ולנתח את ייחודה של ערד הן ביחס למרחב הגיאוגרפי של הנגב והן ביחס למרחב המושגי של עיירות הפיתוח. לצורך הניתוח אציב את הממצאים שהוצגו בפרקי העבודה השונים בתוך המסגרת התיאורטית שהוצגה בפרק 2, כאשר המושג 'הטרטופיה' ישמש כבסיס מושגי לחלקי הדיון השונים.

ערד כהטרטופיה

כפי שהצגתי במהלך העבודה, ערד תוכננה והוקמה כפרוייקט אוטופי – מודרניסטי. עצם הרעיון של הקמת עיר חדשה יש מאין, במרחב שנתפס כשומם, הוא אחד מיסודות החשיבה התכנונית אוטופית. לכך מצטרפים התכנון המדוקדק, תוכנית בניין העיר והפרוגרמה לחבל ערד- המבטאים כולם את האמונה כי בעזרת כלים מדעיים ותכנון מוקפד ורציונלי ניתן יהיה להבטיח את הצלחתה של העיר החדשה. הסדר המרחבי הפנימי בערד משקף גם הוא רעיונות אלה של אוטופיה מודרניסטית. פוקו מגדיר הטרטופיה כאוטופיה שהתממשה הלכה למעשה. הטרטופיה היא מרחב סגור או סגור למחצה, שמקיים בתוכו מכלול של יחסים מוגדרים ושפה מוגדרת, ומשקף או משפיע על החברה הסובבת אותו בעצם קיומו. הטרטופיה מאפשרת להבנות ולהגדיר את היחסים המרחביים והחברתיים בתוך המרחב הסובב אותה, בכך שהיא משמשת כמעין מראה המקיימת סוגים שונים של יחסים בינה ובין המרחב הסובב – יחסים של היפוך, ניטרול והשהיה (פוקו, [1984] 2003). להטרטופיה יש תפקיד ביחס למרחב שסביבה:

"...תפקידן [של הטרטופיות] הוא ליצור מרחב אחר, מרחב ממשי אחר, שיהיה מושלם, מוקפד ומאורגן באותה מידה שהמרחב שלנו הוא חסר סדר, בנוי בצורה גרועה ומבולגן. הטרטופיה זו לא תהיה של אשליה כי אם של פיצוי, ואני שואל את עצמי האם כמה מן המושבות שלנו אינן מתפקדות באופן הזה" (פוקו [1984] 2003, עמ' 18).

בהמשך לטענה זו של פוקו, אבקש לטעון שניתן להבין את ערד כהטרטופיה – במובן של אוטופיה שהתממשה, שיש לה תפקיד של 'מרחב מושלם' בתוך המרחב שסביבה. במובן הקולוניאלי זהו מרחב ילידי ופרימיטיבי, בו ניטעת עיר מודרנית ומתוכננת שתפקידה לפתח את המרחב ולהביא אליו את הקדמה⁴²¹. אבקש להדגים טענה זו גם בדימויים היוזואליים הבאים, הלקוחים מתוך שערי הפרקים בחוברת 'ערד עיר במדבר'⁴²², חוברת לימוד שהוציאה המועצה המקומית לרגל חגיגות ה-20 לערד. בחוברת עצמה (כ-80 עמודים) יש התייחסות אחת בלבד אך שערי החוברת מספרים סיפור נוסף על הקשר בין ערד למרחב הילידי שסביבה:

⁴²¹ כפי שהדגמתי בפרק המבוא, בדיון בחלופת המכתבים בין אליאב לאלון שעסקה באוכלוסיה הבדואית בתחומי החבל.
⁴²² מועצה מקומית ערד, 1983. מתוך: אתר עיריית ערד - <http://www.arad.muni.il/446.html>. עמ' 57.

ערד – בתכנונה ובאופן הקמתה- משמשת כהטרטופיה לא רק ביחס למרחב הילידי שסביבה, אלא גם ביחס לעיירות הפיתוח שסביבה ולעיירות הפיתוח בכלל. בחריגותה והצלחתה היא מצביעה על חולשתן וכשלונן. על מנת להסביר טענה זו אבקש לבחון את ייחודה של ערד בתוך ההקשר המושגי של עיירות הפיתוח.

השיח האקדמי העוסק בביקורת התכנון בהקשר של עיירות הפיתוח כולל מחקרים רבים המעוגנים בפרדיגמות שונות במדעי החברה⁴²³. במסגרת הפרספקטיבה המודרניסטית פונקציונליסטית – מקבל שיח ביקורתי זה את הנחות היסוד בדבר 'המדינה המיטיבה', ומנסה להסביר את הכשלים בפיתוח העיירות. מחקרים שנעשו על פי גישה זו הסבירו את מצבן של עיירות הפיתוח בעיקר בתכנון לקוי של העיירות, או בביצוע לקוי של התוכניות.

ברמת התכנון נטען כי המודלים שאיתם עבדו היו כושלים ומיושנים, כי לא היה ניסיון מספק בתכנון עירוני, כי לא נעשה תכנון אזורי במקביל לתכנון העירוני, וכי לא נעשה תכנון חברתי כלכלי במקביל לתכנון הפיזי. כמו כן לא נלקחו בחשבון המבנה של ההתיישבות הכפרית שכלל צריכה קואופרטיבית ואוטונומית. **ברמת הביצוע** נטען כי היה חוסר תיאום בין ביצוע האלמנטים השונים בתוכנית, ביצוע חלקי של התוכניות שבדרך כלל החסיר את שלב התשתית הכלכלית ופיתוח מקורות התעסוקה, וכן כי היו קשיים תקציביים שמנעו השקעות קריטיות להתפתחות הערים, כמו למשל השקעות בתחבורה (צפדיה, 2005). ביקורת זו – הן ברמת התכנון והן ברמת הביצוע – לא נכונה לערד כלל. כפי שהצגתי – ערד תוכננה באופן מעמיק וגם בביצוע הושקעו משאבים רבים. ואכן- חלק מהחוקרים בגישה זו מציגים את ערד כסיפור של הצלחה (למשל – אפרת, 1976; אפרת, 1973). גם הביקורת התולה את כשלונן של העיירות **במהגרים** שיושבו בהן- חסרי אמצעים וחסרי הכלים להשתלב בכלכלה המודרנית- איננה רלוונטית לערד (צפדיה, 2005).

גישה נוספת היא המחקר 'הביקורתי'⁴²⁴, המבקש להסביר בעזרת הפרספקטיבה הפוסט קולוניאלית או הניאו-מרקסיסטית את תפקידן המרחבי של עיירות הפיתוח, את הרכבן האתני ואת מעמדן הסוציו-אקונומי (צפדיה, 2005). על פי מחקר זה שימשו עיירות הפיתוח כלי לאומי לשוב המרחב הפריפריאלי ולהכללת תושביהן בפרויקט הלאומי, באופן שהבטיח את הדרת המתיישבים – ברובם מהגרים מאסיה וצפון אפריקה – מעמדות כוח ומטובין כלכליים, פוליטיים ותרבותיים (סבירסקי וברנשטיין, 2004; צפדיה, 2005; צפדיה ויפתחאל, 2004; סבירסקי, 1981).

⁴²³ לצורך חלוקה זו נעזרתי במאמרו של צפדיה "ביקורת התכנון ושוורשיה בשיח מדעי החברה: המקרה של הקמת ערי הפיתוח" (צפדיה, 2005).
⁴²⁴ כלומר לא מחקר המבקר תופעה ספציפית, אלא מחקר המבוסס על תיאוריות ביקורתיות.

הביקורת הניאו מרקסיסטית מתמקדת ביחסי הניצול הכלכליים שנוצרו בין עיירות הפיתוח לממסד המדיני או למרחב הגיאוגרפי של העיירות. כך למשל שימשו תושבי העיירות כמאגר כוח עבודה זול לקיבוצים שסביבן, או לבעלי הון ממרכז הארץ שהקימו מפעלים עתירי עבודה בשכר נמוך, תוך קבלת תמריצים כלכליים מהמדינה. ריחוקן של העיירות, ההסללה המקצועית וכן המדיניות הקרקעית והנד"לנית קיבעו את תושבי העיירות בנחיתות הכלכלית שלהם. מעל לכל אלה התקיימה מערכת אידיאולוגית שלמה שהצדיקה את הניצול הכלכלי בכך שהציגה את המזרחים כיוצאי תרבות בלתי-מפותחת, חסרי השכלה וחסרי כישורים מקצועיים (צפדיה, 2005; סבירסקי, 1981; סבירסקי וברנשטיין, 2004). גם ביקורת זו קושרת בין הניצול הכלכלי המובנה של תושבי עיירות הפיתוח למוצאם האתני – קשר שלא התקיים במקרה של ערד. בנוסף- המערכת הכלכלית בערד נבנתה באופן שונה, תוך דגש על גיוון תעסוקתי ומשרות בשכר גבוה. למעשה בתוך מערכת זו שימשה ערד כמוקד תעסוקתי לפועלים זולים⁴²⁵ שבאו מבחוץ (בדומה לקיבוצים), משום שחסרו בה ידיים עובדות⁴²⁶.

הביקורת הפוסטקולוניאלית, בוחנת את הקמת עיירות הפיתוח בתוך ההקשר המרחבי שלהן, בעזרת מספר מודלים ביקורתיים משלימים, בהם המודל של חברת מהגרים- מתיישבים, והמודל האתנוקרטי. מודלים אלה יישמו אותי לבחון את הייחוד של ערד הן בתוך ההקשר המושגי של 'עיירות הפיתוח' והן בתוך ההקשר המרחבי של הנגב.

בחינה מקרוב של ערד בעזרת המודל של **חברת מהגרים - מתיישבים**, מעלה כי ערד מתאימה למודל באופן חלקי בלבד. אם נתאר את הנגב כחברה קולוניאלית 'פנימית', הרי שלפי המודל הבדואים הם קבוצת **'הילידים'**, הנמצאת בתחתית המדרג האתנו מעמדי. מעליה נמצאת קבוצת **'המהגרים'** – תושביהם 'המזרחיים' של עיירות הפיתוח האחרות במרחב, ואילו ערד, לפחות בשנותיה הראשונות, השתייכה מבחינה אתנית מעמדית לקבוצת **'המייסדים'**. ואולם- בשונה מהמודל – במקרה של ערד הגעתה של קבוצת **'המייסדים'** למרחב של הנגב מאוחרת להגעתה של קבוצת **'המהגרים'**. עניין זה משמעותי משום שהוא קשור לשאלת הייחוד והתמריצים: בניגוד למהגרים - את האליטה האשכנזית 'הותיקה' לא ניתן היה לישב בכוח בעיירות הפיתוח בפריפריה, ובעת הקמתה של ערד היה צורך להשתמש בשיח הלאומי של **'ספר' ו'חלוציות'** על מנת למשוך אליה מתיישבים. כפי שמציג זאת ארנוף:

"It is important to emphasize that the planning of frontiertown⁴²⁷ was conceived and executed within the frame of reference of the ideological role of the pre-state idealistically oriented voluntary pioneer. This is in sharp contrast with the 'reluctant pioneers', [...] the new immigrants who were given no choice, but were sent to new settlements by the Jewish Agency and other government officials" (Aronoff, 1974. Pp 43)

⁴²⁵ בעיקר בדואים שהועסקו בבניה, בתעשייה המקומית, וכדומה.
⁴²⁶ דוגמא לכך ניתן למצוא במכתב שכתב בדצמבר 1966 ראש מועצת דימונה לשר העבודה אלון, בו הוא מבקש לסלול כביש בין ערד לדימונה, על מנת שתושבי דימונה, שבה קיים מחסור חמור בתעסוקה, יוכלו לעבוד בערד, שבה קיים מחסור חמור בעובדים. אותו כביש – שנסלל בסוף שנות השישים בלחץ של המועצה המקומית ערד, הוא זה שאיפשר את המהלך של העברת משפחות עובדי קמ"ג לערד. מתוך: אגרת לתושב, 15.12.1966. ארכיון טוביהו, מס' 0324.11.003.
⁴²⁷ מירון ג' ארנוף חקר את ערד בשנות השישים – תוך התמקדות בתהליכים הפוליטיים במעבר ממנהלת החבל למועצה נבחרת. מחקרו פורסם כספר שנקרא "Frontiertown" שעוסק בערד, אם כי שמה של ערד לא מוזכר בו אפילו פעם אחת.

אך בשנים אלה השיח הלאומי לבדו כבר לא היה גורם משיכה חזק מספיק, כך שנוספו לו טובין כלכליים בצורה של דיור בתנאים נוחים, תעסוקה מובטחת ותמריצים כלכליים כגון הטבות מס⁴²⁸ (Aronoff, 1974).

גם מבחינת הריבוד האתני- מעמדי המודל של 'קולוניאליזם פנימי'⁴²⁹ (Hechter, 1975), מסביר את ערד באופן חלקי בלבד, שכן על פי מודל זה 'חלוקת העבודה התרבותית' היא בין אוכלוסיית המרכז לפריפריה (פלד, 1997), ואילו ערד ממוקמת בתוך המרחב הפריפריאלי של הנגב. למרות זאת, מניתוח המבנה התעסוקתי של העיר, עולה כי אכן מתקיימת 'חלוקת עבודה תרבותית', או 'שוק עבודה דואלי'⁴³⁰ בין ערד למרחב שסביבה. דוגמא לכך ניתן למצוא הבא, מתוך ראיון עם מוטי בריל, ראש העיר לשעבר:

"בטח שיש הבדל בינינו ובין אנשי דימונה. אותם שפכו במשאיות על חולות דימונה ואותנו בחרו בקפידה. אצלנו היו ועדת מיון שבחרו כל תושב בצורה מדוקדקת, לא כל אחד היה יכול להתקבל. אני בעצמי הגעתי מתל אביב לפני 25 שנה. קיבלתי מקום עבודה בקריה למחקר גרעיני. איפה גרתי? בטח בערד. נכון שעבדתי בדימונה אבל היה ברור לי שאגור בערד. בדיוק כמו כל הבכירים בכור. אתה שואל למה לא בדימונה? אז אני אגיד לך. בגלל קודים חברתיים. זו היתה החלוקה. העשירים והמנהלים של קמ"ג גרו בעומר ומי שרצה חברה צעירה ותוססת הגיע לערד. לדימונה הלכו עובדים פשוטים או בעלי משפחות מרובות ילדים. זו היתה אלימינציה טבעית. ערד היתה כמו קיבוץ גדול. דימונה היתה עיר פיתוח" (מצוטט אצל בן סימון, 30.7.2004).

כפי שהוצג בפרק 6, רבים מתושבי ערד עבדו במפעלים, חברות ממשלתיות או מוסדות ביטחוניים, ונהנו משכר גבוה, תנאים טובים וביטחון תעסוקתי רב, שלא אפיין את המבנה התעסוקתי הנפוץ בעיירות הפיתוח (סבירסקי, 1981). מצבה הסוציו- אקונומי של ערד היה טוב בהרבה מזה של עיירות הפיתוח האחרות בנגב כמעט בכל המדדים הסוציו- אקונומיים, כפי שניתן ללמוד מהטבלה הבאה (גרדוס, 1985. עמ' 541):

הישוב	הכנסה שנתית ממוצעת של שכירים (ב"ל") 1972	דרגת מינוע מכוניות פרטיות לאלף איש 1975	אחוז אקדמאים מכוח העבודה 1972	אחוז נתמכים באוכלוסייה 1975	אחוז המשפחות עם +3 אנשים לחדר 1972
באר שבע	9,500	66.8	6.3	2.3	11.2
דימונה	8,300	24.8	1.8	7.0	17.1
אילת	12,100	65.8	3.7	0.6	4.5
אופקים	6,300	17.9	1.4	8.6	15.0
ערד	10,900	79.4	6.0	0.9	1.5
שדרות	6,700	23.5	1.1	5.5	16.7
נתיבות	5,900	14.4	5.7	7.4	23.3
ירוחם	7,400	12.6	3.6	9.2	16.6
מצפה רמון	8,200	-	3.6	-	3.7
סה"כ ארצי	9,100	80.0	5.9	2.8	11.9

מנתונים אלה עולה כי מבחינה כלכלית מתפקדת ערד בתוך המודל של הקולוניאליזם הפנימי כ'סמי-פריפריה', כלומר כאזור שהמאפיינים והתפקודים הכלכליים שלו דומים בדפוסייהם למרכז (או

⁴²⁸ שר האוצר התקין תקנות (קה"ת 1462, 30.6.63) לפטור והנחות במס לתושבי חבל ערד. הנחות אלה מפורטות, למשל, ב'חוברת למשתכן', שנועדה למשוך את עובדי מפעלי ים המלח להגר לערד. מתוך: "חוברת למשתכן" (מפעלי ים המלח בע"מ), ללא תאריך. ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.

⁴²⁹ המבוסס על התאמה של מודל המערכת העולמית של Wallerstein למרחב הלאומי (Wallerstein, 1976).

⁴³⁰ לב גרינברג טוען כי בישראל יש מקרה פרטי ייחודי של שוק עבודה דואלי וקורפורטיבי, בו יש סקטור חזק של עובדים מאורגנים (אך בקונסטלציה פוליטית שנשלטת על ידי המדינה), ובמקביל עובדים חלשים, לא מאורגנים ולא מאורגנים. בישראל הדואליות חופפת גם למבנה אתני- לאומי, כאשר העובדים החלשים מאויימים בשוק העבודה על ידי הפלסטינים (גרינברג, 1996).

שואפים אליו), אך אינו ממוקם בתוך המרכז עצמו (Wallerstein, 1976). הסבר זה משתלב עם נסיבות ההקמה של ערד כמקום מגורים לעובדי מפעלי ים המלח והתעשיות הכימיות החדשות, בהם נדרשו עובדים מקצועיים ו'איכותיים' שהיה צורך לספק להם מקום מגורים איכותי. חיזוק לטענה זו ניתן למצוא במהלך שהובילה המועצה המקומית להעברת כ- 200 משפחות של עובדי קמ"ג לערד⁴³¹. בתוך מסגרת הניתוח של חברת מהגרים- מתישבים, אם כן, לא ניתן להגדיר את ערד באופן מובהק באף אחת מהקבוצות, משום שמבחינה אתנית- מעמדית היא משתייכת לקבוצת 'המייסדים', אך מבחינה גיאוגרפית והיסטורית היא משתייכת לקבוצת 'המהגרים'- למרחב של ערי הפיתוח החדשות שהוקמו בנגב כחלק ממדיניות פיזור האוכלוסיה. בזרותה במרחב דומה ערד לשובים שהוקמו בנגב בשנים מאוחרות יותר- ישובים קהילתיים לאוכלוסיה ממעמד סוציו- אקונומי גבוה.

יפתחאל מסביר את הקמתם של ישובים אלה בתהליכי הריבוד האתני- מעמדי והסגרגציה המרחבית, שהם חלק מהמשטר האתנוקרטי הישראלי. לפי מודל זה ההתיישבות היהודית היתה הגורם העיקרי שהשפיע על חלוקת המרחב החברתית בארץ. יפתחאל מחלק את ההתיישבות בארץ לשלושה גלים כרונולוגיים: הגל הראשון, שקדם להקמת המדינה או בשנותיה הראשונות, כלל קיבוצים ומושבים שהוקמו ברובם על ידי אוכלוסיה אשכנזית, עסקו בחקלאות והשתייכו ל'התיישבות העובדת'. הגל השני, בשנות החמישים והשישים, כלל עיירות פיתוח ומושבי עולים שהוקמו בפריפריה הצפונית והדרומית, באזורים בהם היה רוב של אוכלוסיה ערבית. ישובים אלה אוכלסו ברובם במהגרים יהודים מזרחיים מעוטי הכנסות שהגיעו מהעולם המוסלמי, מה שיצר גיאוגרפיה אתנית- מעמדית ברורה (יפתחאל, 1999. עמ' 26). הגל השלישי, בסוף שנות השבעים והשמונים, כלל הקמת ישובים סמי עירוניים כמו 'שוב קהילתי', 'שוב פרטי' או 'מצפה'. ישובים פרבריים אלה הוקמו כ'קהילות סגורות' בפריפריה, והתיישבו בהם אשכנזים 'מתפרוורים' מהמעמד הבינוני, מה שיצר רובד נוסף של בידול אתני וחברתי בפריפריה (יפתחאל, 1999. עמ' 26).

גם במסגרת הניתוח האתנוקרטי לא משתלבת ערד באף אחת מהקטגוריות המובחנות. מבחינה כרונולוגית היא משתייכת לגל השני של ההתיישבות – להקמת עיירות הפיתוח. מבחינה אתנית- מעמדית היא קרובה יותר לשובים שהוקמו בגל ההתיישבות השלישי. בתהליך ההקמה שלה, ובמיוחד באיכלוס הראשוני, היו אלמנטים שמאפיינים קהילה סגורה וסלקטיבית, אך היא תוכננה כעיר שנועדה לגדול – ולא כשוב פרברי המיועד לאוכלוסיה סלקטיבית⁴³². מהצגת המודלים עולה כי הם מסבירים את הסיפור של ערד בצורה מוגבלת בלבד. לאור זאת אבקש לטעון כי דווקא 'חריגותה' של ערד בתוך הסיפור הכללי יכול ללמד אותנו דבר מה על המודלים התיאורטיים, כפי שאציג מיד.

ניתן היה לעצור את הסיכום פה – בתיאור של רגע שקפא ובו ערד היא הטרוטופיה, 'מרחב מושלם', העיר המודרנית הגאה שבנגב, המחזקת בעצם הצלחתה ושונותה את דימויו הפריפריאלי של המרחב הילידי והמזרחי שסביבה. אך גם הניתוח הזה יהיה נכון באופן חלקי בלבד, וכדי להבין מדוע אספר בקיצור נמרץ את 'המשך הסיפור', שאליו לא הגעתי בחלק המחקרי בעבודה. הסיפור המקובל על ערד מסמן אותה כסיפור של הצלחה גדולה שסופו משבר, שהפך אותה, כפי שהגדיר בן סימון: "מאליטה בעיני עצמה לעוד עיירת מצוקה דרומית" (בן סימון, "הארץ" 30.7.2004).

⁴³¹ "פרוטוקול משיבת המועצה המקומית ערד מס' 10 מיום 16.4.1968", 16.4.1968. ארכיון המדינה, מ"פ: ג- 3660/6, מ"ל: 50.0/69/143; ראיון אישי עם אברהם (בייגה) שוחט, 16.5.12.

⁴³² במובן יתכן שערד דומה יותר לערים שהוקמו בשנות השבעים אך לא נכללו במחקרים שהוצגו כאן – כמו אריאל ומעלה אדומים. זה נושא שמעניין לבדוק אותו.

סיפור זה משתקף גם בשם החוברת שהוציאה הסדנא לתכנון במחלקה לגיאוגרפיה באוניברסיטת בן גוריון – "החלום ושברו- תכנית פיתוח לעיר ערד". כך נכתב בתקציר החוברת:

"בשנות השבעים הפכה ערד לאחת הערים המושכות ביותר בין ערי הפיתוח בישראל והוגדרה, בנגב, כיהלום שבכתר. בטרם מלאו לה שלושים, חלו בעיר תהליכים שהביאו לשינוי במרקם החברתי, לירידה במשאבים הכלכליים ועקב כך גם לדירור פיזי במראה העיר. ערד הופכת להיות דומה לעיירות הפיתוח שקמו בעשור הראשון לאחר קום המדינה" (שטרן, 2002).

רודד, שערכה מחקר על ערד, כותבת על "ישוב ספר גאה" שהפך ל'עיר פריפריאלית הנאבקת על קיומה' (רודד, 2010. עמ' 144)

הסיבות ל'משבר', כפי שמציגים אותן החוקרים, הכותבים וגם המרואיינים שראיינתי, רבות ומגוונות: חלק ממקמים את תחילתו כבר בשנות ה-70, עת התחילה ההתיישבות מעבר לקו הירוק; אחרים ממקמים אותו בשנות השמונים – עת חלו שינויים משמעותיים בכלכלה הישראלית והגלובלית וכן מהפך שלטוני; אחרים מסבירים אותו בגלי ההגירה המאסיביים שהגיעו לישראל בכלל – ולערד בפרט, בשנות התשעים. כך או כך- ההסבר לשינוי שחל בערד מורכב ככל הנראה מכל הסיבות האלה גם יחד⁴³³.

לטענתי סיפור זה איננו מדויק. ערד אכן עברה שינוי עמוק במהלך השנים, אך אני טוענת לא היה כאן תהליך של מגמה והיפוכה, של רצף וקטיעה, של הצלחה ומשבר, אלא היה כאן תהליך של 'חלחול מרחבי'. אחד המאפיינים של ההטרופיה הוא שהיא מקיימת עם סביבתה מערכת של פתיחה וסגירה – שמחד מבודדת אותה ומאידך הופכת אותה לחדירה. ערד, כהטרופיה במרחב האנושי והגיאוגרפי של הנגב, לא היתה חסינה בפני הפרקטיקות הממשליות, הכלכליות ו'הפרקטיקות של השיח' שהופעלו כלפי הנגב, ובמהלך השנים היא הלכה והשתנתה.

אוטופיה, שליטה, השגחה והפקרה

ההטרופיה, כאוטופיה שהתגשמה, מכילה מימד מובנה של שליטה- משום שללא שליטה במתרחש לא ניתן להגשים את האוטופיה. בערד התבטאה שליטה זו באופן שבו הוקמה ונוהלה העיר בשנותיה הראשונות, באופן שבו פעלו תהליכי הקליטה והאיכלוס, ובאופן שבו התעצבו היחסים בין הרשות המקומית לשלטון המרכזי.

תיאוריה ביקורתית העוסקת בשליטה היא התיאוריה של 'מדינה משגיחה- מדינה מפקירה' (שנהב, 2007; כץ וצפדיה, 2010), הטוענת כי המדינה מקיימת שתי פרקטיקות סותרות אך משלימות, במסגרתן היא כופה את ריבונותה ואחריותה ומתנערת ממנה בו זמנית.

רודד מגדירה את הפרקטיקה הזו כ'שליטה מזניחה', וטוענת כי מבנה המערכת הפוליטית בישראל יוצר יחסי תלות של השלטון המקומי בשלטון המרכזי. יחסי תלות אלה מביאים לאי שוויון אזורי ומחלישים את אזורי הספר. רודד מתייחסת במאמרה לשינויים שהתחוללו בערד עם התחזקות המגמה הניאו- ליברלית בכלכלה הישראלית, אולם מדגישה כי שינויים אלה רק מעצימים את יחסי התלות שהיו קיימים קודם לכן:

"מאז שנות ה-70, ספר הנגב הוא ביטוי מרחבי לאותו מפגש שברנר ותיאודור (Brenner and Theodore 2000) רואים בו תוצר של ירושת המרחב המוסדר בשילוב עם הפרויקט הניאו-

⁴³³ נושא זה ראוי לעבודת מחקר בפני עצמה – ולא אוכל להיכנס אליו לעומק בשלב זה. (שטרן, 2002; רודד, 2010; ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12; ראיון אישי אברהם שוחט, 16.5.12; ואחרים).

ליברלי העכשווי. כלומר מצב הנגב כספר כרוני הוא תוצר השילוב של דפוסי העיצוב הלאומיים אתניים (צפדיה ופתחאל 2008; 2004) יחד עם דפוסי מדיניות ניאוליברליים שהחריפו את הפערים החברתיים- כלכליים בתוך האזור ובמדינה כולה (ברדה 2001; השנתון הסטטיסטי לנגב 2008). את הפרקטיקות המסבירות את מצב הנגב, וערד בתוכו, ניתן לבחון לאור שינוי זה שחל במדיניות הציבורית. המעבר לאורך זמן למדיניות ניאוליברלית, שהחלה להתפתח בישראל בשנות ה-80 (רם 1999; 2007), שיחרר את המדינה מאחריות מקיפה לתהליכים המתרחשים בה והחריף את ההזנחה שפשטה עוד קודם לכן". (רודד, 2010. עמ' 146).

בהמשך לטענתה של רודד אבקש להדגים כיצד באו לידי ביטוי בעבודתי שלושה מנגנונים של 'שליטה מזניחה', שבהם המדינה מצד אחד הפעילה את סמכותה באופן שלא איפשר לרשות המקומית לפעול באופן עצמאי לעיצוב המציאות, ומאידך התנערה מאחריותה לתוצאות מעשיה כך שהרשות המקומית נותרה ללא יכולת לפתור את הבעיה.

דוגמא ראשונה לכך היא בתהליך המוניציפליזציה של ערד, שבו נקט במשרד הפנים במדיניות שהכירה ברצונם של תושבי ערד (שהתגלם בתוצאות הבחירות), ושללה אותו בזמנית. בתהליך זה גם התבררה מידת השפעתן של המפלגות על הרשות המקומית. בנוסף לכך- גם בעצם ההחלטה על המוניציפליזציה קיבלה לכאורה הממשלה את תביעת התושבים, אבל אז התנערה מאחריותה כשביקשו התושבים לסגת מההחלטה. כך או כך – ההחלטה על מוניציפליזציה של ערד ועל מינוי הנציגים למועצה לא היתה בידי תושבי ערד.

דוגמא שניה לכך היא המבנה הכלכלי של ערד, שבשל כוחו של המשק הריכוזי לא אפשר את התפתחותו של השוק החופשי- לא בדמותה של תעשייה נייטרלית בבעלות יזמים פרטיים, ולא בדמותם של עסקים מקומיים קטנים. בשנים מאוחרות יותר, כאשר המשק הריכוזי הציבורי (ממשלתי והסתדרותי) התפרק מנכסיו, לא נותרו בערד חלופות כלכליות מספקות, והבסיס הכלכלי של העיר הלך ונחלש.

דוגמא שלישית לכך היא מנגנון הדיור בערד, שבו המדינה היא שהחליטה על מדיניות השיכון ועל מידת המעורבות של המדינה בתהליכי השיכון. המדינה קבעה אם וכמה דיור ציבורי יבנה, מה יהיו הקריטריונים לזכאות, כמה דירות יוקצו לשכירות, אילו תמריצים יהיו לקבלנים, וכו'. כאשר המדינה צמצמה את היקף הבניה הישירה של דיור ציבורי מצד אחד, לא נתנה תמריצים לבניה לקבלנים פרטיים מצד שני, וקבעה את מחיר הקרקע לקבלנים מצד שלישי – היא הותירה את הרשות המקומית במילכוד ובתלות כמעט מוחלטת במסד הארצי.

מנגנונים אלה, ומנגנונים נוספים שהוצגו בעבודה, מדגימים בצורה ברורה כי יחסי ההשגחה וההפקרה אינם תופעה שהתחילה עם צמיחת הניאוליברליזם, אלא הם קיימים הרבה קודם לכן ביחסים המרחביים בישראל, כפי שמתבטאים בפרקטיקות השלטוניות הנהוגות כלפי ערד. מהתיאור עולה כי לא רק השוק החופשי מונע את התפתחותה של ערד ומחריף את מצבה – גם המשק הריכוזי עושה את אותו הדבר.

יתכן שהשינויים הכלכליים שהתרחשו בשנות השמונים החריפו את מצבה של ערד, כמו גם את מצבו של הנגב כולו, אך מנגנוני השליטה והדיכוי היו קיימים ביחסים המרחביים – שלטוניים ממש מרגע הקמתה של העיר.

טענה זו מאתגרת את הסיפור המקובל של 'הצלחה ומשבר', כי היא מדגימה כיצד, כמו בכל אוטופיה, 'זרעי המשבר' היו טמונים בה מלידתה. במקרה של ערד 'זרעי המשבר' הם המיקום המרחבי שלה, ועובדת היותה חלק מפרויקט ההתיישבות – שמהותו הרף עין של השקעה ובניה, ולאחריו הזנחה

מתמשכת (רודד, 2010; יפתחאל וצפדיה 2008). כהטרטופיה בעלת גבולות חדירים, לא יכלה ערד להיות חסינה בפני המרחב שסביבה. לכן, שונה ככל שהיתה, עובדת היותה 'עיר בנגב', בהכרח הכלילה אותה בתוך ערי הנגב, ובתוך מכלול פרקטיקות השליטה וההזנחה שהופעלו כלפי המרחב.

ספריפריה – החלת השיח הפריפריאלי על ערד

המחקר הביקורתי שהוצג קודם קושר באופן הדוק בין מזרחיים לבין עיירות פיתוח, באופן שמניח כמעט כנתון כי "עיירות פיתוח" = "אוכלוסיה מזרחית". יפתחאל וצפדיה מוסיפים לכך את תהליך ה'ספריפריה', במסגרתו מסומנות עיירות הפיתוח כ"מקום המזרחי הפרדיגמטי של ישראל". יפתחאל וצפדיה מסבירים כיצד בתהליך זה הופך 'הספר' ל-'פריפריה', ומסומן כנחות:

"ספריפריה, קרי: שילוב בו זמני בין שיח לאומי הראוי לשיח חברתי מדיר. השיח הלאומי מאדיר את הספר הלאומי ואת פרויקט בינוי האומה, על הדפוסים המודרניסטיים שאימץ. השיח המדיר מנסח את הספר כפריפריה חברתית, גיאוגרפית, בטחונית וכלכלית. תהליך זה כולא את הספר הישראלי במתח בלתי פתיר, המשוקע בנחיתות פריפריאלית המבקשת למצב את עצמה באמצעות השיח הלאומי. אך עם זאת, מונחים אלו מאבדים בהדרגה מהילתם בחברה הישראלית המשתנה. מהלך זה גוזר על הפריפריה את המלכוד בו היא נתונה בימינו" (יפתחאל וצפדיה, 2008. עמ' 41).

בהמשך לטענה זו אבקש להציע כי תהליך הסימון יוצר 'העברה'⁴³⁴ של התיוג המזרחי של תושבי עיירות הפיתוח אל העיירות עצמן בעקבות כך "אוריינטליזציה" שלהן (הן אוריינטליזציה של המושג 'עיירות הפיתוח', והן של שמות העיירות עצמן). דוגמא לכך ניתן למצוא במחקר שנערך על דימוי עיירות הפיתוח והפריפריה בעיתונות הישראלית:

"...הכתבות העיתונאיות משלבות סטריאוטיפים והכללות, תוך הדגשת ההבדלים בין התושבים 'שם' לבין תושבי המרכז. המקום 'שם' מתואר כמכיל אנשים, תרבות, כללי התנהגות, נורמות וערכים השונים מאלה 'אצלנו'. המסגור הזה הוא בעל משמעות רבה כיוון שבאמצעותו הפריפריה מופרדת לא רק מהמרכז אלא גם ממרכיבי הזהות הישראלית היהודית המודרנית. בעוד שישראל תופסת את עצמה כמדינה מערבית, מתקדמת, בעלת תעשייה מפותחת, כללי שלטון ומשפט נאורים, ערי הפיתוח נתפסות בתקשורת ככאלה שאינן מכילות מאפיינים אלה. נהפוך הוא, ערים אלה, על פי התקשורת הארצית, מפריעות להגשים חלום נכסף זה של מערבויות וקדמה בישראל" (אברהם, 2009. עמ' 388).

לאחר שהתרחשה 'העברה' זו ועיירות הפיתוח והמרחב הפריפריאלי 'ספגו לתוכם' את הדימויים שהגדירו קודם לכן את תושביהן המזרחיים, ממשיך תהליך האוריינטליזציה ומחיל את עצמו שוב על תושבי העיירות. ערד ממחישה את התהליך הזה דווקא בגלל חריגותיה גם בהיותה עיר 'אשכנזית' מובהקת מוחל עליה התיוג של 'עיירות הפיתוח', ולמעשה הופך את תושביה, לפחות בדימוי הציבורי, ל'מזרחיים'. בהמשך התהליך משמש דימוי זה כצידוק להעמקת הנחיתות הפריפריאלית. אבקש לסכם בשתי טענות: **האחת** – הקושי להסביר את סיפורה של ערד באמצעות התיאוריה הפוסט-קולוניאלית מצביע לדעתי על חולשה בתיאוריה זו. כאשר מניחים החוקרים קשר מובנה בין הנחיתות המרחבית, הנחיתות האתנית והנחיתות הכלכלית, הם מטשטשים את האפשרות לזקק מתוך סיפורן של עיירות הפיתוח את האופן שבו פרקטיקות של מדיניות מובילות לאי שוויון.

⁴³⁴ טיעון זה של תהליך מתגלגל של אוריינטליזציה שאוב מהמהלך הלוגי של כזום, שמציגה את האופן שבו בתהליכי המודרניזציה והחילון של החברה היהודית בעת החדשה החילו קבוצות שונות על קבוצות אחרות תיוג אוריינטלי, על מנת להגדיר את עצמן כמודרניות. כזום מדגימה איך כל קבוצה עברה תהליך של אוריינטליזציה ולאחר מכן החילה אותו על קבוצה אחרת (כזום, 1999). מהלך לוגי נוסף שנעזרתי בו הוא המהלך של שנהב, שמציג העברה של השיח משיח על 'המזרח' לשיח על 'הדת', באופן שבו הדת הופכת למשאב שבאמצעותו מסומן המזרחי כאחר. בשונה מהמהלך של כזום – כאן מתרחשת ההעברה של השיח מקבוצה אתנית אל מושג מופשט (שנהב, 2005. עמ' 10; שנהב, 2005. עמ' 84).

סיפורה של ערד מלמד על פרקטיקות אלה דווקא משום שלא מתקיימות בו חלק מהנחות היסוד הללו- של הדרה על רקע אתני- תרבותי או על רקע כלכלי. יותר מכך – בהנחת הקשר המובנה שהצגתי התיאוריות – גם אם הן מבקרות את המציאות – מחזקות את הדימוי של ומנציחות אותו. **השניה** היא שהסיפור של ערד חשוב בעיני דווקא בגלל שהוא לא 'מתאים' לסיפור הרגיל על עיירות הפיתוח. סיפורה מלמד אותנו שתכנון לא מוצלח, ביצוע כושל, אוכלוסיה 'חסרת כישורים להשתלבות במודרנה' – כל אלה אולי השפיעו על מצבן של עיירות הפיתוח, אבל הם לא היו הסיבות לכישלונן. סיפורה של ערד מלמד אותנו שגם תכנון פיזי, דמוגרפי וכלכלי 'מושלם' סופו להיכשל, להידרדר, משום שהכוחות הפועלים במרחב חזקים ממנו. ואם כך – הרי שכל הסיפור של עיירות הפיתוח צריך להיות מסופר באופן אחר.

רשימה בביליוגרפית

חומר ארכיוני:

ארכיון המדינה

1. משרד התעשייה והמסחר - חטיבה 48

- תיק: "לשכה ראשית - אזורי פיתוח - חבל ערד". מ"פ: גל- 6242/4, מ"ל: 48.0/9/751
- תיק: "לשכה ראשית - אזורי פיתוח - לכיש, קריית גת, חבל ערד". מ"פ: גל- 6242/5, מ"ל: 48.0/9/752
- תיק: "חטיבת התעשייה - חבל ערד - אזורי פיתוח כרך א", מ"פ: גל-6118/16, מ"ל: 48.0/7/993
- תיק: "חטיבת התעשייה - חבל ערד - אזורי פיתוח כרך ב", מ"פ: גל- 6118/17, מ"ל: 48.0/7/994

2. משרד הפנים - האגף לשלטון מקומי - חטיבה 50

- תיק: "המינהל לשלטון מקומי - תכנון - ערד". מ"פ: גל- 9445/27, מ"ל: 50.0/96/1092
- תיק: "פרוטוקול משיבות המועצה - ערד". מ"פ: ג- 3660/6, מ"ל: 50.0/69/143
- תיק: "בחירות ומינויים - ערד", מ"פ: ג- 3263/46, מ"ל: 50.0/67/401
- תיק: "פרוטוקולים משיבות המועצה - ערד". מ"פ: ג- 3194/6, מ"ל: 50.0/64/128
- תיק: "ביקורת פעולות - ערד". מ"פ: ג-3973/8, מ"ל: 50.0/71/371

3. משרד ראש הממשלה - לשכת ראש הממשלה - חטיבה 43

- תיק: "חבל ערד". מ"פ: ג- 6335/5, מ"ל: 43.4/32/1610. (תת חטיבה: 4)

4. משרד הרווחה והשירותים החברתיים - חטיבה 95

- תיק: "לשכת המנכ"ל - חבל ערד הועדה לחלוקת שטחים". מ"פ: ג-6/ 6143, מ"ל: 95.5/8/6. (תת חטיבה: 5)
- תיק: "לשכת המנכ"ל - תעסוקה ופיתוח חבל ערד". מ"פ: ג- 6143/16, מ"ל: 95.5/8/16. (תת חטיבה: 5)
- תיק: "לשכת המנכ"ל - תעסוקה ופיתוח חבל ערד". מ"פ: ג- 6148/20, מ"ל: 95.5/8/171. (תת חטיבה: 5)
- תיק: "לשכת המנכ"ל - תעסוקה ופיתוח חבל ערד". מ"פ: ג- 6148/21, מ"ל: 95.5/8/172. (תת חטיבה: 5)
- תיק: "לשכת המנכ"ל - תעסוקה ופיתוח חבל ערד- כללי". מ"פ: ג- 6143/9, מ"ל: 95.5/8/9. (תת חטיבה: 5)
- תיק: "ערי פיתוח, הסברה מצפה רמון, שדרות, ערד". מ"פ: גל- 50917/7, מ"ל: 95.0/63/66
- תיק: "ערד". מ"פ: גל - 50914/5, מ"ל: 95.0/63/24
- תיק: "ערד". מ"פ: גל - 50914/6, מ"ל: 95.0/63/25

5. מינהל ההסברה - חטיבה 44

- תיק: "תיק ערד". מ"פ: ג- 2609/15, מ"ל: 44.0/3/33
- תיק: "ערד". מ"פ: ג- 3047/11, מ"ל: 44.0/5/137

6. משרד השיכון - חטיבה 109

- תיק: "דו"ח דירות ריקות עמידר ואיכלוס חוזר". מ"פ: גל - 4911/12, מ"ל: 109.0/10/577
- תיק: "לשכות השרים אלמוגי, יוספטל ובן". מ"פ: ג- 4429/12, מ"ל: 109.0/3/2124

7. תחום מיעוטים - לשכת היועץ לענייני ערבים - חטיבה 102

- תיק: "ערד". מ"פ: גל- 17039.1, מ"ל: 102.0/8/916

8. הכנסת - חטיבה 60

- תיק: "כנסת חמישית - פיתוח חבל ערד". מ"פ: כ- 468/8, מ"ל: 60.0/18/128

ארכיון טוביהו

- מועצה מקומית ערד 1973, "סקירה כללית – עשור לערד", ארכיון טוביהו: 0322.17.001
- מועצה מקומית ערד, 1973ב'. *ערד בשנת העשור*. חוברת פרסומית. ארכיון טוביהו: 0324.13.005
- מועצה מקומית ערד 1978, חוברת פרסומית. ארכיון טוביהו: 0324.13.003
- מועצה מקומית ערד (ללא שנה), עלון תיירות. ארכיון טוביהו: 0324.13.003

ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד

- ראיון מוקלט עם לובה אליאב, ללא תאריך.
- ראיון מוקלט עם זוהר גינדל, ללא תאריך.
- ראיון מצולם עם תמה ואברהם שוחט, ללא תאריך.
- מועצה מקומית ערד, 1938, *ערד*. הוצאה מקומית.
- תיק 10 – מסמכים שונים.
- תיק 14 – מסמכים שונים.
- מסמכים שונים נוספים (ללא מספור תיקים מסודר).

ארכיון עיריית ערד

- תיק: חבל ערד – תיק פרוטוקולים, 1961-1964.

ראיונות אישיים:

- ראיון אישי עם זוהר גינדל, 23.12.2010.
- ראיון אישי עם תמה שוחט, 17.2.2011.
- ראיון אישי עם אברהם בייגה שוחט, 16.5.12.
- ראיון אישי עם תמר רובינשטיין, 22.5.12.
- ראיון אישי עם אורי פרי, 22.5.12.
- ראיונות אישיים נוספים: שרית עוקד, יהודית קנה, דב פוניו, ציון שאשא, נילי סורקיס, רוחמה ומאיר נחמני.

אינטרנט

- משרד האדריכלים 'פיטלסון, שילה, יעקובסון' <http://fsj.ochstudio.com>
- דוד בסט- אדריכלים ומתכנני ערים. <http://www.dbestarch.com/project.php?id=26>
- תב"ע ערד – אתר מנהל מקרקעי ישראל <http://www.mmi.gov.il>
- אתר האינטרנט של עיריית ערד - <http://www.arad.muni.il/446.html>
- מיכאל יעקובסון - בלוג "חלון אחורי" - <http://michaelarch.wordpress.com/2011/01/13/%D7%A1%D7%99%D7%91%D7%95%D7%91-%D7%91%D7%92%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%AA-%D7%94%D7%90%D7%A7%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%99%D7%95%D7%AA-%D7%91%D7%A8%D7%95%D7%91%D7%A2-%D7%90%D7%91%D7%99%D7%A9%D7%95%D7%A8-%D7%91%D7%94%D7%A4%D7%90%D7%98%D7%99%D7%95-%D7%91%D7%A2%D7%A8%D7%93> נצפה ב- 10.6.12.
- ערן טמיר – טאויל – בלוג "ערסיטקטורה" - <http://arsitectura.com/2010/01/14/%D7%94%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%91-%D7%94%D7%9E%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%AA%D7%99-%D7%94%D7%A4%D7%90%D7%98%D7%99%D7%95-%D7%91%D7%A2%D7%A8%D7%93> נצפה ב- 10.6.12.

- "דוח ועדת החקירה 'בכל הנוגע לשטח הידוע כאזור התעשייה מישור רותם'", יולי 2007.
<http://www.moin.gov.il/SubjectDocuments/Gvulot43.pdf>
- מוזיאון היסטורי ערד - <http://www.arad-museum.com>
- סרט "ערד – ימים ראשונים" - <http://www.youtube.com/watch?v=igk6A8MPhlQ>

קטעי עיתונות

- בן סימון, ד', 2004. "אוי לא, ממש כמו דימונה", האד"ק, 30.7.2004

ספרות וספרות מחקר

1. אברהם, אלי, 2009. "דימוי ערי הפיתוח בעיתונות הארצית". בתוך: צמרת, צבי. ואחרים (עורכים), *עידוד הפיתוח, ירושלים: יד יצחק בן צבי*. עמ' 379-390.
2. איל, אדם ובסט, דוד, 1976. "תיכנון רובע יעלים ורובע אבישור בערד", *הנדסה ואדריכלות*, כרך כ"ה, חוברת ב', מרס-אפריל 1967. עמ' 26-32.
3. אלבוים-דרור, רחל, 1993. *המחר של האתמול*, ירושלים: יד בן צבי תשנ"ג.
4. אליאב, אריה (לובה), 1983. *טבעות עדות*, תל אביב: עם עובד.
5. אליאב, אריה (לובה), 2002. "ימים ראשונים בערד", *עם הפנים אל הנגב ב'*, ברקאי ג' ושילר א', (עורכים), הוצאת אריאל. עמ' 215-220.
6. אפרת, אלישע, 1973. "ערד- עיר חדשה במדבר", *עיר ואזור*, שנה ב'. עמ' 46-60. (ארכיון טוביה מס' 0322.25.001).
7. אפרת אלישע, 1976, "ערד – גישה חדשה בתכנון ובבנייה עירונית", *ערים ועירי ב' ישראל*. (ארכיון טוביה מס' 0322.25.02).
8. אפרת, אלישע, 2009. "עיריית הפיתוח בישראל". בתוך: צמרת, צבי. ואחרים (עורכים), *עידוד הפיתוח, ירושלים: יד יצחק בן צבי*. עמ' 37-70.
9. אפרת, צבי, 2000. "התוכנית", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב). עמ' 203-211.
10. ארנון, מירון ג', 1980. "פוליטיקה ודת בעיר ישראלית חדשה". בתוך: שוקד משה ואחרים (עורכים), *פקים באנתרופולוגיה חברתית*, תל אביב: שוקן.
11. ברצקוס, א', אריון, ח', ספיר, ב', 1961. *פרוגרמה למרכז חבל ערד*. ירושלים: משרד הפנים, אגף התכנון.
12. בשארה, עזמי. 1997. "ובכן, מהי נאורות? (מבוא)". בשארה, עזמי. (עורך), *הנאורות – פרויקט שלא נשלם?*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 7-25.
13. גולן, ארנון, "ההתיישבות בעשור הראשון", בתוך: צמרת, צבי ויבלונקה, חנה (עורכים), *העשור הראשון תש"ח – תש"ח*, ירושלים, 1997. עמ' 84-102.
14. גורביץ', דוד, 1997. *פוסטמודרניזם- תרבות וספרות בסוף המאה ה-20*, תל אביב: דביר.
15. ג'יימסון, פרידריק, 2006. "הפוליטיקה של האוטופיה", *בלוק 3* (חורף), עמ' 46-55.
16. ג'ייקובס, ג'ין, [1961] 2008. *מותן וחייהן של ערים אמריקאיות גדולות*, תל אביב: בבל.
17. גרדוס, יהודה, 2001. "התעשייה בנגב", *עם הפנים אל הנגב א'*, ברקאי ג' ושילר א', (עורכים), ירושלים: אריאל. עמ' 27-34.

18. גרדוס, יהודה, "מערך הישובים העירוניים בנגב", *ארץ הנגב- אדם ומדבר (ב')*. תל אביב: משרד הביטחון. עמ' 539-543.
19. גרינברג, יצחק, 2009. "פנחס ספיר ותיעוש עיירות הפיתוח", בתוך: צמרת, צבי ואחרים (עורכים), *עיירות הפיתוח, ירושלים: יד יצחק בן צבי*. עמ' 135-150.
20. גרינברג, לב, 1996. "עובדים חלשים, עובדים חזקים- זרמים בכלכלה הפוליטית הישראלית 1967-1994", *תיאוריה וביקורת* 9 (חורף), עמ' 61-80.
21. ד'הוגה, אלכסנדר, 2006. "ישויות אידיאליות", *בלוק 3* (חורף), עמ' 58-67.
22. הברמס, יורגן, [1980] 1997. "המודרנה- פרוייקט שלא נשלם". בשארה, עזמי. (עורך), *הנאורות – פרוייקט שלא נשלם?*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 99-119.
23. וירת, לואיס, 2004. "אורבניות כאורח חיים", מנדה-לוי עודד (עורך), *אורבניזם: הסוציולוגיה של העיר המודרנית*, תל אביב: רסלינג. עמ' 91-117.
24. זימל, גיאורג, 2004. "העיר הגדולה וחיי הנפש", מנדה-לוי ע' (עורך), *אורבניזם: הסוציולוגיה של העיר המודרנית*, תל אביב: רסלינג. עמ' 23-40.
25. חתוקה, טלי, 2011. *המפעל*, תל אביב: רסלינג.
26. טרואן, אילן, 1996. "התחלות חדשות בתכנון הציוני בתקופת העלייה הגדולה: הרעיון של עיירות פיתוח בעשור הראשון למדינה". בתוך: עופר, ד' (עורכת), *בין עולים לותיקים – ישראל בעליה הגדולה 1948-1953*. ירושלים: יד בן צבי.
27. יעקובי, חיים, 2007. "המקום השלישי: ארכיטקטורה, לאומיות, והמבט הפוסטקולוניאלי", *תיאוריה וביקורת* 30 (קיץ). עמ' 63-88.
28. יעקובי, חיים, וצפדיה, ארז, 2004. "על גיבוש זהות טריטוריאלית: לאומיות ומרחב בקרב מהגרים בלוד", *תיאוריה וביקורת* 24 (אביב). עמ' 45-71.
29. יפתחאל, אורן, 1999. "החברה הישראלית וההשלמה היהודית פלסטינית: 'אתנוקרטיה' וסתירותיה הטריטוריאליות", *"אתנוקרטיה" ו"עולמקומיות": גישות חדשות לחקר החברה והמרחב בישראל*, מרכז הנגב לפיתוח אזורי, אוניברסיטת בן גוריון. עמ' 9-40.
30. יפתחאל, אורן, וקידר סנדי, 2000. "על עוצמה ואדמה: משטר המקרקעין הישראלי", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב). עמ' 67-100.
31. יפתחאל, אורן, 2006. "סדקים באוטופיה: על 'צדו האפל' של התכנון", *בלוק 3* (חורף), עמ' 78-90.
32. יפתחאל, אורן וצפדיה, ארז, 2008. "ספריפריה: ערי הפיתוח והמקום המזרחי", *בלוק 8*.
33. כהן, אריק, 1973. "העיר באידיאולוגיה הציונית". בתוך: שחר, א ואחרים (עורכים), *ערים בישראל*. ירושלים: אקדמון.
34. כוזם, עזיזה, 1999. "תרבות מערבית, תיגו אתני וסגירות חברתית: הרקע לאי השוויון האתני בישראל". *סוציולוגיה ישראלית* א(2) תשנ"ט. עמ' 385-423.
35. כץ, חנה וצפדיה, ארז, 2010. "המקף בין הפקרה והשגחה", בתוך: כץ חנה וצפדיה ארז (עורכים), *מדינה משגיחה- מדינה מפקירה*. תל אביב: רסלינג. עמ' 9-31.
36. לה קורבוזיה, [1923] 1998. *לקראת ארכיטקטורה*. תל אביב: בבל.

37. לו-יון, יוברט, 2006. "תאר לעצמך: ארכיטקטורה לאחר קפיטליזם!", *בלוק 3* (חורף), עמ' 108-113.
38. מאירי, יואב, 2006. "רכוש משותף", *בלוק 3* (חורף), עמ' 70-76.
39. ממפורד, לואיס, [1961] 1990. *העיר בהיסטוריה*, תל אביב: הוצאת הסדנא לעיצוב ואדריכלות.
40. משרד העבודה – הרשות לתכנון כוח אדם, 1967. *כוח אדם- תעסוקה ואבטלה בעיירות הפיתוח בדצמבר 1966* (סקר אדמיניסטרטיבי).
41. נוריאלי, בני, 2005. "זרים במרחב לאומי: היהודים הערבים בגטו בלוד, 1950-1959", *תיאוריה וביקורת* 26 (אביב). עמ' 13-42.
42. ניצן שיפטן, אלונה, 2006. "מחלוקת באדריכלות הציונית: אריך מנדלסון וחוג האדריכלים של תל אביב", בתוך: קלוש, רחל, ו- חתוקה, טלי (עורכות), *תרבות אדריכלית*. תל אביב: רסלינג, עמ' 201-230.
43. סבירסקי, שלמה, 1981. *לא נחשלים אלא מנוחלים*, חיפה: מחברות למחקר וביקורת.
44. סבירסקי, שלמה, 2004. "ישראל במרחב הגלובלי", פילק, דני, ורם, אורי (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. ירושלים: מכון ון- ליר, הקיבוץ המאוחד. עמ' 57-83.
45. סבירסקי, שלמה, ברנשטיין, דבורה, 2004. "מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה?" פילק, דני, ורם, אורי, (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. ירושלים: מכון ון- ליר, הקיבוץ המאוחד. עמ' 120-147.
46. סבירסקי שלמה, 2006, "פיתוח", אורי רם וניצה ברקוביץ (עורכים), *אי/ שוויון*, באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. עמ' 316-323.
47. פארק, רוברט, (2004). "העיר: הצעות לחקירת ההתנהגות האנושית בסביבה האורבנית", מנדה- לוי עודד (עורך), *אורבניזם: הסוציולוגיה של העיר המודרנית*, תל אביב: רסלינג. עמ' 41-89.
48. סעיד, אדוארד, [1978] 2000. *אוריינטליזם*, עם עובד: תל אביב.
49. פונדק, יצחק, 2005. *אדם לכל עת*, תל אביב: הוצאת ירון גולן.
50. פוקו, מישל, [1984] 2003. "על מרחבים אחרים", *הטוטופיה*, בתרגום אריאלה אזולאי, תל אביב: רסלינג. עמ' 7-19.
51. פוקו, מישל, 1997. "הנאורות מהי?", בשארה, עזמי (עורך), *הנאורות – פרוייקט שלא נשלם?*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 79-98.
52. פורת, חנינא, 2000. "מהלכי מדינת ישראל וחלופות השמאל לפתרון שאלת הבדווים בנגב 1953-1960", *עיונים בתקומת ישראל* 10, עמ' 420-476.
53. פייטלסון, ערן, 2010. "תכנון יוזם, תכנון רגולטיבי, פיתוח בר קיימא, ומה שביניהם". בתוך: רזין ערן (עורך), *תכנון ארצי, מחוזי ומטרופוליני בישראל*. ירושלים: מחקרי פלורסהיימר, האוניברסיטה העברית. עמ' 117-128.
54. פילק, דני, 2004. "ישראל מודל 2000: פוסט- פורדיזם ניאוליברלי". בתוך: פילק, דני, ורם, אורי (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. ירושלים: מכון ון- ליר, הקיבוץ המאוחד. עמ' 34-56.

55. פילק, דני, ורם, אורי, 2004. "פתח דבר", בתוך: פילק, דני, ורם, אורי (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. ירושלים: מכון ון-ליר, הקיבוץ המאוחד. עמ' 7-33.
56. פלד, יואב. 1997. *אוטונומיה תרבותית ומאבק מעמדי*. תל אביב, הקיבוץ המאוחד.
57. פנסטר, טובי, 2007. "זיכרון, שייכות ותכנון מרחבי בישראל", *תיאוריה וביקורת* 30 (קיץ). עמ' 189-212.
58. צפדיה, ארז, יפתחאל, אורן, 2004. "מדינה, מרחב והון: מהגרים בישראל וריבוד חברתי-מרחבי", פילק, דני, ורם, אורי (עורכים), *שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי*. ירושלים: מכון ון-ליר, הקיבוץ המאוחד. עמ' 197-221.
59. צפדיה, ארז, 2005. "ביקורת התכנון ושורשיה בשיח מדעי החברה: המקרה של הקמת ערי הפיתוח", *תכנון*, 2(2): 46-63.
60. צפדיה, ארז, יעקובי, חיים, 2007. "רב תרבותיות, לאומיות והפוליטיקה של העיר: המקרה של אשדוד", *סוציולוגיה ישראלית* ט (1). עמ' 127-148.
61. צפדיה, ארז, יפתחאל, אורן, 2008. "ספריפריה: ערי הפיתוח והמקום המזרחי", *בלוק* 6. עמ' 40-45.
62. קלוש, רחל, ו-לוי, יוברט, 2000. "הבית הלאומי והבית האישי", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב), עמ' 153-180.
63. קריסטל, דן, 2006. *שלמת בטון ומלט - מדיניות השיכון הציבורי ופעילויות חברות השיכון הציבורי כביטויים למדיניות הרווחה בישראל בשנות ה-50*. עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה, חיפה.
64. רודד, בתיה, 2010. "ערד בין כסיף לבריר: ממשליות של שליטה מזניחה", בתוך: כץ חנה וצפדיה ארז (עורכים), *מדינה משגיחה - מדינה מפקירה*. תל אביב: רסלינג. עמ' 143-163.
65. רוזנהק, זאב, 1996. *מדיניות השיכון והערים בישראל 1948-1977*. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
66. רזין, ערן, 1985. "קווים לראשיתה של התעשייה בנגב, 1950-1960". בתוך: נאור מרדכי (עורך), *יישוב הנגב 1900-1960*, ירושלים: יד יצחק בן צבי. עמ' 178-193.
67. שטרן, אלי, 2002. *החלום ושיברו - תכנית פיתוח לעיר ערד*. סדנא בתכנון ופיתוח, המחלקה לגיאוגרפיה ופיתוח סביבתי, אוניברסיטת בן גוריון.
68. שוחט, אלה, 2001. "הערות על ה'פוסט-קולוניאלי'", *זיכרונות אסורים - לקראת מחשבה רב תרבותית בישראל*, תל-אביב: בימת קדם לספרות, עמ' 274-279.
69. שנהב, יהודה, 2000. "מרחב, אדמה, בית: על התנרמלותו של 'שיח חדש'", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב). עמ' 3-11.
70. שנהב, יהודה, 2004א. "קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי", שנהב יהודה (עורך), *קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי*. ירושלים: מכון ון-ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד. עמ' 9-21.
71. שנהב, יהודה, 2004ב. "מגמות במחקר הפוסטקולוניאלי", שנהב יהודה (עורך), *קולוניאליזם והמצב הפוסטקולוניאלי*. ירושלים: מכון ון-ליר, הוצאת הקיבוץ המאוחד. עמ' 189-200.

72. שנהב, יהודה, 2005א'. "על הכלאה וטיהור: אוריינטליזם כשיח בעל שוליים רחבים", *תיאוריה וביקורת* 26 (אביב). עמ' 5-11.
73. שנהב, יהודה, 2005ב'. "מעולם לא היתה הלאומיות מודרנית (וחילונית): על הכלאה וטיהור אצל ברונו לאטור", *תיאוריה וביקורת* 26 (אביב). עמ' 75-87.
74. שנהב, יהודה, 2007. "פתח דבר", *תיאוריה וביקורת* 30 (קיץ). עמ' 5-11.
75. שניער, א', ומר, דבורה, 1979. "ערד: חזון ומציאות", *ארץ הנגב- אדם ומדבר (ב)*. תל אביב: משרד הביטחון. עמ' 572-587.
76. שרון, אריה, 1951, *תכנון פיזי בישראל*, הוצאת המדפיס הממשלתי.
77. שרון, סמדר, 2004. *לבנות ולהיבנות בה*, עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל אביב.
78. שרון, סמדר, 2006. "המתכננים, המדינה ועיצוב המרחב הלאומי בראשית שנות החמישים", *תיאוריה וביקורת* 29 (סתיו), עמ' 31-57.
79. Aronoff, m. j, 1974. *Frontierville- The Politics of Community building in Israel*. Manchester: Manchester university press and Jerusalem academic press.
80. Hechter, M, 1975. "Towards a Theory of Ethnic Change" , *Internal Colonialism : the Celtic fringe in British national development, 1536-1966*. Berkeley, Calif. : University of California. Pp. 15-43.
81. Holston, j, 1989. *The Modernist City*, Chicago: University of Chicago Press.
82. Howard, Ebenezer (1902) *Garden Cities of To-Morrow*
83. Jacobs, J, 1996. *Edge of empire: postcolonialism and the city*. London : Routledge.
84. King, A, 1991. *Urbanism, colonialism, and the world-economy : cultural and spatial foundations of the world urban system*. London [England] : Routledge.
85. Newman, D, 1998. "transforming ethnic frontiers of conflict into political frontiers of peace", in; Yiftachel ,O. and Meir A. *Ethnic frontiers and peripheries: landscapes of development and inequality in Israel*. Boulder, Colo: Westview Press. Pp 17-38.
86. Pinder, D, 2005. *Visions of the city :utopianism, power, and politics in twentieth-century urbanism*, New York, N.Y. : Routledge.
87. Sandercock, L. (1998), *Towards cosmopolis: planning for multicultural cities*, Chichester, England : Wiley
88. Wallerstein, I, 1976. *The Modern World-System*. New York: Academic Press.
89. Wallerstein, I, 1991. "Class conflict in the capitalist world- economy". In: Balibar, E, Wallerstein, I. *Race, nation, class: ambiguous identities*. London: Verso. Pp.115-124.

90. Yiftachel, O, 1998. "The internal frontier: territorial control and ethnic relations in Israel", in; Yiftachel ,O. and Meir A. *Ethnic frontiers and peripheries: landscapes of development and inequality in Israel*. Boulder, Colo: Westview Press. Pp 39-67.
91. McGarry, John, 1998. "'Demographic engineering': the state-directed movement of ethnic groups as a technique of conflict regulation", *Ethnic and Racial Studies*. Volume 21, Issue 4.Pp. 613-638.

תמונות ומפות

מפה 1	מתוך: סבירסקי וחסון, 2005. "אזרחים שקופים" מדיניות הממשלה כלפי הבדואים בנגב. מידע על שוויון, תל אביב: מרכז אדוה. עמ' 6. http://www.adva.org/uploaded/bedouimreport.pdf
תמונה 1	https://ssl.panoramio.com/photo/35434868
תמונה 2	https://ssl.panoramio.com/photo/17342036
תמונה 3	https://ssl.panoramio.com/photo/11114465
תמונה 4	https://ssl.panoramio.com/photo/17369465
תמונה 5	https://ssl.panoramio.com/photo/17340996
תמונות 6-8,11	מיכאל יעקובסון – בלוג "חלון אחורי" - http://michaelarch.wordpress.com/2011/01/13/סיבוב-בגינות-האקלימיות-ברובע-אבישור-ב
תמונות 9-10, 12	מיכאל יעקובסון – בלוג "חלון אחורי": התמונות נסרקו מתוך א.א. – ירחון איגוד הארכיטקטים ואגודת האינג'נרים והארכיטקטים בישראל, בעריכת לוני גרשוני (אוגוסט 1973).
תמונות 13-14	אתר – דוד בסט- אדריכלים ומתכנני ערים. http://www.dbestarch.com/project.php?id=26
תמונה 15	נסרקה מתוך "חוברת למשתכן", ללא תאריך, ארכיון המוזיאון ההיסטורי בערד.
תמונות 16-17	ערן טמיר – טאויל – בלוג "ערסיטקטורה" - http://arsitectura.com/2010/01/14/%D7%94%D7%A8%D7%97%D7%95%D7%91-%D7%94%D7%9E%D7%A7%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%91%D7%AA%D7%99-%D7%94%D7%A4%D7%90%D7%98%D7%99%D7%95-%D7%91%D7%A2%D7%A8%D7%93/

נספח א' – בעלי תפקידים

חבל ערד

אריה לובה אליאב – מנהל החבל ו ועד מאי 1961.
יצחק פונדק – מנהל החבל ממאי 1961 ועד תום פעילות החבל.
זוהר גינדל – סגנו של פונדק ואחראי על תחום האוכלוסיה.
תמה שוחט – עבדה בתחום האוכלוסיה בחבל ביחד עם גינדל.
אלכסנדר שר – אדריכל ראשי, חבל ערד, עזב בעקבות אליאב.
יונה פייטלסון – אדריכל ראשי, חבל ערד, החל מספטמבר 1962.
מיכאל פלד – עובד בחבל ערד.
גב' טננבאום – עובדת בחבל ערד

ועדת ערד

יצחק פונדק – מנהל חבל ערד
עודד מסר- מנכ"ל משרד העבודה
י. תמיר – סגן מנכ"ל, משרד השיכון.

הועדה הבינמשרדית לתכנון חבל ערד

גיורא יוספטל – שר העבודה.
אריה אליאב – מנהל חבל ערד ויו"ר הועדה.
אדריכל ציון השמשוני – יועץ לענייני תכנון במשרד הפיתוח.
אדריכל י. דש – מנהל אגף התכנון במשרד הפנים.
פ. מיזאליש – עוזר המנהל הכללי במשרד המסחר והתעשייה.
מהנדס ר. גורביץ – סגן מנהל תכנון המים לישראל וב"כ משרד החקלאות בועדה.
סא"ל א. חרסינה – ראש ענף התיישבות באג"ם / מטכ"ל.
מהנדס שהמי – סגן מנהלת מחלקת עבודות ציבוריות.
י. תמיר – סגן מנהל אגף השיכון.
אגרונום ב. קפלן – מנהל חבל הנגב במחלקה להתיישבות של הסוכנות.
נ. אלכסנדרובסקי – מנהל מקרקעי ישראל.

מוסדות מקומיים נוספים

יוסף שגיב- ההסתדרות הכללית בערד
דוד מימון- לשכת העבודה בערד.
גב' שחם – עמידר ערד.
מר דון – עמידר באר שבע
מר איזיקוביץ' – הסוכנות היהודית בבאר שבע

משרד העבודה

גיורא יוספטל – שר העבודה עד נובמבר 1961.
יגאל אלון – שר העבודה מנובמבר 1961 עד יולי 1968.
מנהל לשכת השר – נתן אלתר. 1964
מנכ"ל משרד העבודה – עודד מסר (לפניו אביר).
אברהם שטרק – מנהל מרכז ההכונה לעיירות פיתוח

משרד השיכון

גיורא יוספטל – שר השיכון עד אוקטובר 1962
יוסף אלמוגי – שר השיכון מאוקטובר 1962 ועד מאי 1965.
דוד טנא – מנהל משרד השיכון.
יהודה תמיר – ממונה על התכנון הכולל, משרד השיכון. מנהל המחלקה לשיכון עולים ולאזורי פיתוח.
מר טלמון – משרד השיכון בבאר שבע
י. סלייפר - ממונה על מוסדות ציבור, משרד השיכון/ מנהל האגף לפורגרמות.

משרד הפנים

חיים משה שפירא - שר הפנים- 1959-1969
דב רוזן – ראש המחלקה לרשויות מקומיות (1964), מפקח ארצי על בחירות – משרד הפנים.
אליעזר ברוצקוס – הממונה על התכנון הארצי.
יצחק ורדימון- הממונה על מחוז הדרום.
ע. זמוש- סגן הממונה על מחוז הדרום.
מאיר סילברסטון – מנכ"ל משרד הפנים.
יהודה טמיר - ראש אגף התכנון במשרד הפנים.